

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Бойчук Яна Анатоліївна

УДК 061:316.3:613(430)(477) “1861/1914”

**ГРОМАДСЬКІ ОБ’ЄДНАННЯ ЕТНОМЕНШИН НА УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1861 – 1914 рр.)**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук, професор,
Журба Михайло Анатолійович

Київ – 2015

ЗМІСТ

Список скорочень.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних дослідників.....	11
1.2. Характеристика використаних джерел.....	28
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	43
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ ТА ЕТАПИ СТВОРЕННЯ	
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЕТНОМЕНШИН НА УКРАЇНСЬКИХ	
ТЕРЕНАХ.....	52
2.1. Передумови становлення громадської ініціативи національних меншин.....	52
2.2. Правовий статус громадських об'єднань нацменшин.....	69
2.3. Внутрішня структура і механізм функціонування громадських організацій.....	87
РОЗДІЛ 3. ПРОВІДНІ НАПРЯМКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ	
ДОБРОЧИННИХ, КУЛЬТУРНИЦЬКИХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ	
ТОВАРИСТВ.....	104
3.1. Створення та діяльність благодійних товариств.....	104
3.2. Громадські об'єднання етноменшин у культурно-просвітницькому вимірі.....	128
3.3. Господарські товариства етноменшин: національні традиції та еволюція.....	155
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	182

Список скорочень

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Київ

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАМК – Державний архів м. Києва

ДАВО – Державний архів Вінницької області

ДАХО – Державний архів Хмельницької області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАПО – Державний архів Дніпропетровської області

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

м. – місто

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МНП – Міністерство народної освіти

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи (Повне зібрання законів Російської імперії)

СЗ – Свод законов Российской империи (Звід законів Російської імперії)

р. – рік

рр. – роки

ст. – століття

тис. – тисяча, тисяч

крб. – карбованців

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ГЖУ – губернське жандармське управління

Вступ

Актуальність теми. У ХХІ ст. процеси глобалізації приймають характер домінуючого фактору міжнародної політики. У зв'язку з цим, особливої значимості набувають проблеми міжнаціональних відносин. Національні конфлікти у багатьох країнах світу, актуалізують вивчення етнополітичних процесів в їх ретроспективі та необхідність історичного аналізу діяльності громадських об'єднань у всіх сферах громадського життя України.

У сучасну добу, коли українська унітарна поліетнічна держава знаходиться на якісно новому етапі своєї історії, особливої актуальності набуває вироблення парадигми взаємин між державними структурами та громадськими об'єднаннями, які є базовою складовою громадянського суспільства. Значимість вивчення традицій громадської ініціативи етноменшин посилюється необхідністю формування такої моделі громадських організацій, у форматі якої трансляція їх модерних соціальних програм і цінностей узгоджувалася б із соціокультурним поступом титульної нації.

Окрім державних структур і бізнесу, громадські організації належать до окремого сегменту громадянського суспільства. В незалежній Україні сформувався розлогий спектр громадських об'єднань. Етнічна палітра України, яка нараховує понад 130 представників інших народностей, впливає на розгортання громадської ініціативи. Етноменшини, які проживають на території України, з характерними для них побутовими відмінностями, ментальними та культурними особливостями у процесі суспільних взаємин набувають системної єдності. Поруч із цим, етнічні меншини формують організаційні інституції, які сприяють їх подальшому національно-культурному розвитку.

Сучасна законодавча база з метою регламентації діяльності громадських об'єднань етноменшин включає: Конституцію України, Закони України «Про об'єднання громадян» та «Про національні меншини», Декларацію прав національностей України, Європейську конвенцію, а також низку міжнародних правових актів, учасником яких є Україна. В Україні функціонує понад 700

громадських організацій етноменшин, що свідчить про питому вагу цього громадського інституту. Вдосконалення політичної системи, приведення її до європейських стандартів, викликає потребу певних змін у правовому статусі громадських об'єднань етноменшин.

Розвиток громадської ініціативи на терені України відбувався в складних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах. Події періоду 1861 – 1914 рр. характеризувалися змінами у соціальній структурі та формуванням аграрно-індустріальної економіки. Саме в цей період громадська ініціатива етноменшин перебувала в пошуку прогресивних форм та методів впливу на загальний розвиток громадянського суспільства. Дослідження провідних напрямків діяльності базових національних благодійних, культурницьких, господарських товариств на українських землях у складі Російської імперії пореформеного періоду, дозволяє виокремити позитивний досвід, що може бути використаний для адекватної рефлексії на суспільні виклики в умовах незалежної України.

Актуальним є необхідність наукового аналізу діяльності численних громадських об'єднань етноменшин. Комплексне дослідження питань діяльності громадських об'єднань етноменшин на терені України у складі Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст. має наукове та пізнавальне значення, що не були ще предметом спеціального та цілісного дослідження. Наукові праці, присвячені регіональним або галузевим особливостям громадської роботи національних меншин свідчать про відсутність у літературі цілісної картини діяльності громадських об'єднань.

Отже, актуальність обраної теми дослідження зумовлена декількома аспектами. По-перше – інтегральним дослідженням етнонаціональних процесів; по-друге – вивченням проблем міжнаціональних відносин; по-третє – вдосконаленням законодавчої регламентації діяльності громадської ініціативи нацменшин; по-четверте – використанням досвіду досліджуваних об'єднань сучасними громадськими організаціями; по-п'яте – відсутністю спеціальних комплексних досліджень.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалось в рамках науково-дослідної теми «Дослідження проблем гуманітарних наук», розробка якої проводиться в Інституті історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, протокол № 9 від 28 лютого 2013 р.

Мета дисертаційного дослідження полягає у комплексному вивченні процесу створення і діяльності громадських організацій етноменшин, особливостей їх функціонування в межах українських земель у складі Російської імперії у пореформену добу.

Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

– проаналізувати і систематизувати історіографічні здобутки та визначити стан джерельної бази у вивченні даної проблеми, окреслити її методологічні засади;

– скласти повноцінне і об'єктивне уявлення про історичні передумови та особливості зародження етнічної громадської ініціативи;

– проаналізувати опубліковані та виявлені нормативно-правові акти, що визначали правовий статус громадських об'єднань етноменшин;

– розкрити внутрішню організацію національних товариств, яка включала в себе завдання, структуру, особовий склад, бюджет, форми і методи діяльності;

– визначити основні напрями діяльності організацій національних меншин та їх духовно-моральні засади у благодійній діяльності;

– висвітлити особливості діяльності та специфіку функціонування культурно-просвітніх товариств етноменшин;

– проаналізувати роботу господарських товариств етноменшин, їх національні традиції та еволюцію;

– сформулювати практичні рекомендації щодо впровадження досвіду діяльності національних громадських об'єднань в умовах розбудови громадянського суспільства незалежної України.

Об'єктом дослідження являється громадський рух в Україні другої половини XIX – поч. XX ст., в межах якого формувалася самоорганізація етноменшин.

Предметом дослідження є громадські об'єднання етноменшин, їх організаційні форми, методи та напрямки діяльності в українських губерніях у складі Російської імперії з 1861 – 1914 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1861 – 1914 рр., тобто час виникнення та активного розвитку громадських організацій нацменшин. Нижня межа обрана у зв'язку з тим, що саме після проведення реформи у 1861 р. було покладено початок розвитку нових, суспільно-економічних відносин, які сприяли появі та швидкому піднесенню національних товариств. Верхній хронологічний рубіж пов'язаний із початком Першої світової війни, внаслідок якої, 30 листопада 1914 р. Міністерством внутрішніх справ був виданий таємний циркуляр, за яким громадські об'єднання етноменшин підлягали ліквідації. Водночас, при висвітленні окремих питань дисертантка подекуди виходить за окреслені хронологічні межі дослідження.

Географічні межі дослідження охоплюють територію українських земель, які у досліджуваній період входили до складу Російської імперії і відповідно до адміністративно-територіального поділу перебували в межах Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній. Також, для порівняння дослідниця використовувала дані з територій України, які перебували у складі Австро-Угорської імперії, західноєвропейських держав, та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є одним із перших у вітчизняній історії комплексним науковим дослідженням історії громадських організацій національних меншин на українських землях у складі Російської імперії 1861 – 1914 рр., зокрема:

уперше:

- здійснено класифікацію масиву наукової літератури з дослідженої проблеми та джерельної бази громадської ініціативи етноменшин означеної доби;

- з'ясовано історичні обставини генези та етапів діяльності громадських об'єднань етноменшин на українських землях Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст.;

- визначено ментальний аспект, його роль у формуванні особливостей функціонування громадських об'єднань етноменшин на українських теренах;

- представлено цілісну картину напрямків діяльності громадських об'єднань етноменшин, які раніше досліджувалися фрагментарно і стосувалися лише регіональних особливостей та окремих видів;

- здійснено системний аналіз національних добровільних товариств, як суспільного феномену у контексті вітчизняної громадської ініціативи;

- визначено особливості, форми і методи діяльності громадських об'єднань етноменшин;

- простежено трансформацію громадської ініціативи у відстоюванні інтересів етноменшин протягом другої половині XIX – початку XX ст.;

удосконалено:

- знання щодо особливостей процесу розселення національних груп на українських землях у складі Російської імперії;

- погляд на роль благодійних організацій у соціальній допомозі національним меншинам та особливості функціонування господарських товариств етноменшин у 1861 – 1914 рр.;

- визначення комплексу національних цінностей, морально-етичних і релігійних норм етноменшин, розширено їх уявлення та погляди щодо громадської самоініціативи;

- дані про конкретні результати роботи в окремих напрямках діяльності дореволюційних громадських інститутів;

отримали подальшого розвитку:

- положення про структуру різного типу громадських організацій, їх основні види та напрямки практичної діяльності;
- компаративний аналіз функціонування громадських об'єднань етноменшин в окремих регіонах України;
- систематизація та узагальнення досвіду громадських об'єднань етноменшин та їх місце у становленні громадських об'єднань України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції дисертаційного дослідження можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – для подальшої теоретичної розробки питань функціонування громадських об'єднань України;
- у навчальному процесі – при підготовці наукових праць з історії України, всесвітньої історії, етнології та етнографії, у навчальних посібниках, у викладанні вузівських курсів історії України та спецкурсів з історії міжнаціональних відносин;
- у правозастосовній діяльності – для надання рекомендацій профільним комітетам Верховної Ради України у зв'язку із розробкою законодавчих актів про діяльність громадських об'єднань етноменшин, у роботі центральних і місцевих органів влади та національно-культурних об'єднань України.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження обговорювались на засіданні кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Результати, одержані в ході підготовки дисертаційного дослідження, були оприлюднені на наукових та всеукраїнських конференціях, семінарах, читаннях, круглих столах, а саме: Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства» (Одеса, 2013), Міжнародна науково-практична конференція «Держава і громадянське суспільство: стан та перспективи розвитку» (Ірпінь, 2013), Міжнародна наукова конференція «Сучасні міждисциплінарні

дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 2013.), Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю (Дніпропетровськ, 2013), Всеукраїнська наукова конференція драгоманивські читання молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013), Міжнародна науково-практична конференція «Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації» (Буча, 2014), Міжнародна конференція «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Одеса, 2015 р.)

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 18 публікаціях. Результати дослідження опубліковано у 8 статтях, 7 з яких у фахових виданнях України (дві з них включені до міжнародних наукометричних баз) та 1 стаття у закордонному фаховому виданні, решта 10 – у інших наукових виданнях та збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена характером, змістом, метою та завданням дослідження, відображає логічну послідовність питань, що досліджувались. Вона складається з вступу, трьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (982 найменування). Повний обсяг дисертації становить 273 сторінки, з них основного тексту – 181 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних дослідників

Проблема утворення та діяльності громадських об'єднань різних національностей на території України у складі Російської імперії до сьогодні не стала предметом спеціального дослідження. Наявний історіографічний доробок свідчить про те, що розглядалися лише окремі її аспекти під кутом зору історії громадських організацій, гостроти національного питання, проблем історії України як поліетнічної держави. Розвиток історіографії проблеми умовно можна поділити на три основні періоди: перший – дореволюційний (70-ті рр. XIX ст. – 1917 р.); другий – радянський (1917 – 90-ті рр. XX ст.); третій – новітній, який розпочався з 1990-х років.

У працях першого періоду формували початкові уявлення про історію громадських організацій. Початок дослідження громадських об'єднань було покладено І. Є. Андрієвським, у 1870-х рр. вийшов його двотомний курс з описом російського і зарубіжного законодавства громадських організацій, де він дав короткий зміст про основні легальні російські товариства XIX ст. [578]. Окремі дані про громадські організації знаходимо у статті під назвою «Організації», що була опублікована у 1897 р. в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона [923].

Наступний блок публікацій становлять роботи, що висвітлюють історію окремих етномесин підросійської України. Автори дореволюційного періоду усвідомлювали потребу у спеціальних роботах з історії громадської ініціативи і здійснили кроки щодо збирання та аналізу історичних джерел. Питаннями заселення України іноземними поселенцями займалися А.Клаус [704], С.Бондарь [598], А.Веліцин [612], М.Державін [651], А.Скальковський [858]. Одним із найбільш ранніх зразків такої літератури можна вважати дослідження

А. Клауса, в якому вперше було подано історію громадського життя німецьких колоній України. Спираючись на матеріали державних ревізій, автор визначив наявність у той час значної кількості безземельних колоністів і масовий характер цього явища, навів важливі дані стосовно сільськогосподарських товариств. У роботі С. Бондаря досліджувалися особливості облаштування і релігійні погляди менонітів. Подавалася інформація про хортицьких і молочанських послідовників цієї протестантської деномінації, їх економічний, культурний і духовний розвиток [597]. Проте більшість робіт того періоду носила публіцистичний характер.

Зазначимо, що в останній чверті XIX ст. розпочався період наукового дослідження історії євреїв Російської імперії. Започаткування історіографії російського єврейства пов'язане з ім'ям С.А.Бершадського, професора університету в С.-Петербурзі, юриста за фахом, який, розуміючи особливу роль історичних документів, поклав початок науковій археографічній роботі з джерелами.

Щодо тогочасних досліджень, де висвітлювалась громадська діяльність єврейського населення, відзначимо праці відомого дослідника І.В. Галанта, що були присвячені історії єврейської філантропії [617, 618]. Інформацію з історії вирішення певних локальних проблем із життя єврейської громади надають видання Б.Бруцкуса [606, 607], Л.Ніселовича [786], С.Гінзбурга [631].

Серед праць, які з'явилися на території Російської імперії в дореволюційний період, варто виділити дослідження Ю. Гессена. Особливе місце серед них займають «Євреї в Росії: нариси правового, громадського і економічного життя» (1906 р.) [629], «Міське громадське управління і євреї» (1904 р.) [628], «Історія євреїв Росії» (1914 р.) [630]. Автор аналізуючи основні віхи історії єврейського народу, аналізував особливості єврейського просвітництва та культурно-освітнього руху в Росії. Вчений зазначав, що єврейський культурно-просвітній рух поєднав у собі досягнення російського та західноєвропейського єврейства, що дозволило йому швидко розвиватися на початку XX ст.

Дослідниками було розглянуто проблему єврейської кредитної кооперації. С.Марголін описав чинники розвитку і особливості діяльності єврейських товариств. Серед негативних явищ громадського руху ним названо обмеження доступу євреїв до кооперативних установ зі сторони уряду. Робота є цінною тим, що містить багатий статистичний матеріал, який включає в себе показники українських губерній: чисельність кооперативів, розмір пайового капіталу, оборотів окремих товариств [757]. Дослідження «Матеріали і дослідження про єврейську ремісничу промисловість» (1915 р.) стосувалися професійного складу єврейських кооперативів, кількості господарських товариств на один населений пункт [756].

Загалом у той період проблемами суспільного життя та діяльності єврейського населення переймалися такі дослідники, як: А.Субботін [871], С.Дубнов [660], О.Лернер [732], С.Пен [814], В.Марков [758]. Питання економічного розвитку євреїв смуги осілости останньої чверті XIX ст. стали предметом досліджень російського дослідника А.Субботіна, який порівнює становище єврейства Волинської та Подільської губерній з становищем литовських євреїв [870].

На початку 90-х років XIX ст. свій погляд на історію євреїв Росії сформулював інший визначний російський єврейський історик С. Дубнов, засновник народницького напрямку в єврейській історіографії, який вперше розробив періодизацію та методологію історії єврейства в Російській імперії і здійснив аналіз перших спроб царського уряду вирішити єврейське питання. С.Дубнов був першим, хто відтворив загальну картину розвитку єврейської культури другої половини XIX – на початку XX ст. Важливим позитивним моментом його досліджень була також розробка періодизації історії єврейського народу й вивчення великої кількості єврейських джерел: статутів єврейських братств, культурно-просвітніх товариств, тощо [659].

На початку XX ст. з'явилися роботи О. Лернера та С. Пена, особливістю яких є змалювання важкого становища єврейства в межах Російської імперії та звинувачення владних структур в упередженому ставленні до них.

Також у цей період активно висвітлюються проблеми поляків на українських теренах. Сюди слід віднести працю М.Лозинського «Польський і руський революційний рух» (1908 р.) [743], де робиться спроба порівняти особливості створення і діяльності польських та російських товариств на межі XIX – XX ст., переважно, політичних організацій, що на той час набули значного поширення.

Проблемою російсько-польських та польсько-українських відносин, діяльністю тогочасних товариств переймався М.С. Грушевський, який в одному із своїх досліджень на тему «До польсько-українських відносин в Галіції» (1905 р.) зазначав, що «поляки, проживаючи на теренах Російської імперії, компактно вписалися в її адміністративний устрій, але все ж таки намагаються досягти певної автономії усіма можливими шляхами, і зокрема, через створення громадських об'єднань, які б надавали посильну допомогу своїм співвітчизникам» [645]. А тогочасний дослідник життя національних меншин О.Василевський в одній із своїх статей, в часописі «Українське життя», щодо спірних питань польсько-українських відносин писав, що «поляки усіма силами прагнуть об'єднатися з метою захисту своїх прав і інтересів» [609].

Зазначимо, що наприкінці XIX – на початку XX ст. поширюється еміграція населення Російської імперії. Саме у цей період, розглядаючи державні зусилля щодо допомоги бідним, дослідники І. Георгієвський, Є. Максимов та С. Гогель, окремо вказали на роль приватного благодійництва у цій справі. Зокрема, І.Георгієвській зробив висновок про непродуктивність державної допомоги та висловив думку щодо необхідності подальшого розвитку громадських товариств [624].

Найбільш ґрунтовними дослідженнями цього періоду стали публікації Є.Д. Максимова, в яких автор розкриває історію благодійної діяльності Росії з найдавніших часів до початку XX ст. Розглядаючи проблеми громадської опіки, він не тільки використовував матеріали вітчизняної та зарубіжної історії, а й намагався осмислити їх в існуючій соціальній політиці. Є.Д. Максимов уперше подав історію становлення земських та міських органів опіки. Дослідник,

використовуючи статистичний матеріал, показав позитивні і негативні сторони діяльності цих органів, висловив свої думки щодо покращення роботи державних структур. Автор також запропонував свою класифікацію благодійних установ Російської імперії: установи постійної опіки дорослих, тимчасова спеціальна допомога дорослим, медичні заклади, установи опіки дітей, освітньо-виховні заклади для малолітніх [748; 749; 750; 751; 752].

Залишаючи осторонь теретичне обґрунтування благодійності на принципах раціональної філантропії і теорії солідарності, аналіз ситуації у Росії в справі державного і громадського піклування проводив С.К. Гогель [633].

Проблема благодійності етноменшин у Російській імперії досліджувалася на початку ХХ ст. Л. Красовським та М. Олександровським. Автори розглянули відносини, що склалися з європейськими державами щодо допомоги їхнім співвітчизникам, наводили дані про чисельність потребуєчих допомоги у різних губерніях України [719].

Роль етноменшин в освоєнні південного регіону України як окрема проблема розглядалася у праці Г. Писаревського. Автор подав детальну характеристику умов поселення вихідців з інших країн, охарактеризував заходи російського уряду щодо заохочення до переселення на південні терени України [815; 816].

Значний доробок із дорадянської історіографії становлять праці з історії культурно-просвітницьких організацій. Культурно-просвітницький рух грецького населення Маріупольського повіту висвітлив церковний діяч С. Серафімов у праці «Кримські християни (греки) на північному березі Азовського моря». Автор звернув увагу на поширення освіти серед грецького населення у Приазов'ї шляхом будівництва шкіл [849].

Отже, проведений нами аналіз дореволюційної історіографії доводить підвищений науковий інтерес до теми громадської ініціативи етноменшин другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Протягом зазначеного періоду досліджувалися різноманітні аспекти діяльності громадських об'єднань, такі, зокрема, як історія розселення нацменшин, благодійництво, культурно-

просвітній рух нацменшин, тогочасна законодавча база з цього питання. Праці дослідників дають підстави зробити висновок про важливість громадської ініціативи у даний період як основного чинника соціальної підтримки в державі. Проте, публікації імперської доби носять переважно оглядово-звітній та публіцистичний характер.

В силу ряду причин політичного та ідеологічного характеру діяльність громадських об'єднань етноменшин протягом усього наступного радянського періоду життя України розглядалася дослідниками з класово-партійних позицій, як «буржуазно-націоналістична» [644, с.457]. Всі дореволюційні товариства поділялися ними на буржуазні, дворянські, робітничі і селянські. Національні відносини в царській Росії під кутом громадських ініціатив нацменшин не вивчалися.

Серед найгрунтовніших досліджень радянського періоду варто виокремити такі праці, як «Національні меншості в Україні» С. Гольдельмана (1921 р.) [635], «Соціально-економічний побут євреїв Росії XIX ст.» І. Яхінсона (1929 р.) [931]. В роботі М.Кіппера «Єврейське містечко України», розглянуто основні питання соціально-економічного життя цієї етнічної меншини, відображено ті нагальні проблеми, що ускладнювали їх тогочасне буття [702]. Дослідник звернув увагу на значну конкуренцію серед єврейських торговців та ремісників, що стали наслідком перенаселеності містечок регіону. З.Островський проаналізував причини антиєврейських виступів в Україні, розглянув основні питання соціально-економічного життя єврейського населення [801]. Всі ці автори у своїх працях досить стисло висвітлювали питання побутового життя та практично не торкалися діяльності громадських організацій на межі XIX – XX ст.

Дослідженням історії національних меншин на початку XX ст. займався О. Глинський, який в праці «Національні меншини на Україні» [632] подав короткий нарис історії національних меншин. З проблеми просвітницької та благодійницької діяльності у середовищі етнічних громад найбільш цікавим стало дослідження А. Клібанова «Меноніти» [705], де відзначається

«автономність», а також етнічна та конфесійна винятковість менонітства, як цілісного релігійного напрямку з власною технологічною та культурною практикою.

Внаслідок зміщення з кінця 1930-х рр. тематики міжнаціональних відносин на периферію дослідницького процесу, не можна говорити про ґрунтовні розвідки з історії громадських організацій етноменшин України аж до кінця 1970-х рр. Оскільки дії національних товариств радянськими істориками оцінювались, як суспільні дрібнобуржуазні прояви, то проблема дореволюційних громадських об'єднань національних меншин вважали неактуальною.

Повернення до вивчення громадських утворень розпочалося лише у 80-х рр. ХХ ст. в дослідженнях А. Степанського [866; 867; 868; 869]. Акцентуючи свою увагу на механізмі адміністративного контролю за діяльністю громадських об'єднань, що діяли в Російській імперії в ХІХ – на початку ХХст., автор підкреслював складність процедури заснування будь-якої легальної організації, яка не завжди закінчувалася позитивно. Окрім того, науковець запропонував власну класифікацію дореволюційних товариств та здійснив їх аналіз.

У пізнорадянській історіографії визначився інтерес до вивчення історії національних меншин, які проживали в різних регіонах СРСР. Для наукових досліджень була характерна практика вивчення переважно проблем соціально-економічного життя етноменшин. Серед досліджень даного періоду слід виокремити праці по історії переселення і соціально-економічного становища чехів, греків, німців Ковби Ж.М. [960], Авгитидиса К.Г. [576], Кулініча І.М. [725; 726; 727].

До питання історії чехів в Україні звернулася дослідниця Ж.М. Ковба. У 1974 р. вона захистила кандидатську дисертацію, де дослідила чеську еміграцію в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Ця робота висвітлює лише окремі аспекти чеської громадської організації західних губерній України та не розкриває причини історії розвитку громадської ініціативи чехів інших регіонів України. Комплекс статей Ж. М. Ковби були

присвячені проблемі економічного становища чехів в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. [708; 709].

Особливість досліджень радянського періоду полягала в тому, що проблема громадської ініціативи практично не досліджувалася. Історія громадських об'єднань вивчалася в контексті прикладних суспільних потреб у форматі вульгаризованої марксистсько-позитивістської методології суто з позицій «класової боротьби». За радянського часу не було створено жодного спеціального дослідження, в якому б висвітлювалася історія громадських об'єднань етноменшин в усьому комплексі її проявів.

Створення незалежних держав після розпаду СРСР на початку 90-х рр. створило умови для науковців України у переосмисленні історичного минулого, дозволило всебічно і об'єктивно розпочати дослідження. Це, певним чином, призвело до підвищення інтересу до етнографії окремих регіонів. Внесок у систематизацію вивчення проблеми виникнення і розселення етноменшин на українських теренах та їх взаємозв'язки з українцями в різні історичні періоди належить В. Наулку і, зокрема, його праці «Хто і відколи живе в Україні» [778]. Автором було висвітлено особливості розвитку культури і побуту етнічних груп. В роботі охарактеризовано історію формування та становлення різних етноменшин на території різних регіонів України.

Українські вчені на початку 90-х років XX ст. у своїх дослідженнях побіжно торкалися питань філантропії у дореволюційні часи. Найбільш ґрунтовними є роботи О.Рафальського, які передусім являють історіографічний нарис. Автор характеризує історіографічний розгляд розвитку наукової думки на тему національних меншин на початку XX ст. [835].

Дослідники звертаються до вивчення міжнаціональних відносин, акцентуючи увагу на етнічній політиці і правовому статусі етноменшин, які мешкали на українських територіях. У працях Н.О. Щербак досліджена національна політика російського царизму та особливості правового забезпечення національних меншин на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст. [920]. У монографічній праці М.І. Панчука

«Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» висвітлюється не лише питання життєдіяльності етнічних меншин, а й надається політико-правова характеристика національних меншин. Саме цей автор подає коротку характеристику громадських об'єднань представників різноманітних меншин. У роботі він приходить до висновку, «незважаючи на імперську політику царизму русифікації не лише українців, а й усього нацменшинного населення, стосунки, які склалися між ними в духовній сфері, стали традицією взаємозбагачення національних культур, особливо плідною в епоху всебічного розвитку суверенних держав» [782]. У праці В. Васильчука досліджується економічний та культурно-просвітній розвиток німецького населення в Україні [954], у дослідженні Даніеля Бовуа висвітлюється національна політика імперського уряду щодо польської народності у Правобережній Україні в 1831 – 1914 рр. [594], у працях дослідників М. Бармака [584], О. Іващенко [693], Ю. Поліщука [824;825], О. Суліменка [873] досліджується національна політика Російської імперії щодо окремих етноменшин України. Зазначені дослідження містять ґрунтовну джерельну основу, але вони не висвітлювали історію становлення громадської ініціативи нацменшин.

Ряд праць сучасного історіографічного періоду було присвячено правовому становищу нацменшин. Дослідниця Я.В. Шевчук-Бела у дисертаційному дослідженні «Правове становище національних меншин півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. (на матеріалах Одеси)» подає визначення, зазначаючи, що «національна меншина включає певну групу громадян країни, яка поступається в чисельному відношенні решті громадян, не займає домінуючого становища у суспільстві, що обумовлює відстоювання цією групою своїх політичних прав і встановлення засобів юридичного захисту» [980].

З'ясуванню правового статусу нацменшин приділила увагу Л.Д. Якубова. У статті «Національно-культурне життя національних меншостей» вона констатує, що «правовий статус різних національних груп був неоднаковий.

Так, для німців, болгар, греків та інших національних груп були створені більш сприятливі умови для духовного розвитку, а стосовно євреїв продовжували існувати численні заборони і обмеження» [929]. Національну політику Російської імперії авторка роботи оцінює як процес суцільної русифікації.

Все більше з'являється наукових праць, які досліджують історію демографічних, економічних, благодійних та культурно-освітніх аспектів життя життя нацменшин. Авторами досліджень є В.Молчанов, Ф.Ступак, В.Надольська, О.Буравський, О.Білобровець, Я.Хонігсман та О.Найман.

У працях В.Б. Молчанова вивчається особливості життєвого рівня населення й стан благодійності в Україні, висвітлюються такі аспекти, як заселення південно-східного регіону етноменшинами та формування їх етнодемографічної палітри у другій половині XIX – початку XX ст. [769; 770; 771]. Діяльності благодійних товариств Києва у дореволюційний період присвячено дисертацію У дослідженні вивчено діяльність благодійних товариств різного напрямку діяльності: медичні, культурні товариства бідним, учням, студентам тощо. Автор подає класифікацію численних добродійних спілок, форми допомоги цих організацій, значну увагу приділяє показу участі подвижників у конкретних добродійних справах. Дослідник стверджує, що «у зв'язку із посиленням майнової поляризації суспільства та змінами в політиці царської влади щодо філантропічних союзів, процес утворення добродійних товариств прискорився з другої половини XIX ст.» [978]. Особлива увага у дослідженні приділена благодійним товариствам медичного напрямку.

Дисертація В.В. Надольської присвячена вивченню процесу заселення Волині євреями, поляками, чехами, німцями, їх соціально-економічному і культурному розвитку у другій половині XIX – початку XX ст. [775].

У дисертації О.А. Буравського висвітлюється соціально-економічне становище та культурний розвиток польської національної меншини Волині. У дослідженні надаються відомості про чисельність і розселення польського населення та їх правове становище у складі Російської імперії. Зазначено стан освідченості поляків України, рівень їх національної самосвідомості,

охарактеризовано громадське життя. У роботі дослідник робить висновок про те, що «поляки зробили значний внесок у розвиток сільського господарства, освіти та культури Волині у другій половині XIX – початку XX ст.» [953].

У роботі О.М. Білобровець «Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863 – 1914 рр.» висвітлюється громадсько-політичний рух польського населення. Автор приходить до висновку, що «громадські об'єднання польського населення займали значні позиції у суспільно-політичному русі Правобережної України. Вони створювались за ініціативою духовенства, дворянства, інтелігенції у великих містах і містечках з метою надання матеріальної допомоги бідним та незахищеним особам польської національності. Головним в діяльності польських товариств на Правобережжі України було виховання національної самосвідомості та поширення освіти серед польського населення. Для цього використовувались як легальні, так і нелегальні форми та методи діяльності» [952].

М.В. Фірсов простежує процес становлення в Росії громадської допомоги і підтримки на головних етапах її соціально-історичного розвитку, досліджує генезис державних і недержавних форм захисту різних категорій нужденних, виявляє і обґрунтовує історичні тенденції розвитку соціальної роботи [890].

До монографічних досліджень за своїм джерельним значенням є дотичними, назвемо тематичні збірники наукових статей, наукові статті в часописах тощо. Їх історіографічна цінність зумовлюється тим, що вони, по-перше носять, як правило, чітко окреслений проблемний характер; по-друге, містять узагальнений фактичний матеріал; по-третє, складають базу для подальшої підготовки монографій, передують їм. Серед них особливо слід відзначити статті Кондрацького А.А. [710], Лісевича І.Т. [741], Погребінської І.М. [821], Самарцева І.Г. [844].

До проблеми дослідження громадської ініціативи в дореволюційний період зверталися не лише історики, а й дослідники юридичних, філософських, політологічних, педагогічних наук. Однією з найґрунтовніших праць цього періоду є дослідження С.Петкова «Переселенські національні меншини на

українських землях в ХІХ – початку ХХ ст.», де наголошується на значному впливі представників етнічних спільнот на розвиток українського суспільства загалом та його культури зокрема [976]. М. Пашков у дисертаційному дослідженні виявив основні механізми взаємодії органів державної влади з позадержавними формуваннями в Україні. Автор зазначає, що «під громадськими організаціями слід розуміти масові об'єднання громадян, що виникають за їхньою ініціативою для реалізації довгострокових цілей, мають свій статут і характеризуються чіткою структурою. Громадські організації відрізняються від партій – тим, що не прагнуть до завоювання політичної влади, а отже, не претендують на вплив у політичній ситуації в країні» [974]. Відмітимо, що в основу класифікації громадських організацій дослідники покладають різні принципи. Політолог Л. Лойко у дисертаційному дослідженні «Етнополітична суб'єктність громадських організацій етнічних меншин України» зазначає, що «вже накопичено значний досвід у пошуку конкретних форм громадської самоорганізації, який давно вийшов за межі однотипного «лекала» національно-культурного товариства. Громадські організації етнічних меншин доволі різноманітні, і це розмаїття визначається насамперед тими завданнями, які перед ними стоять» [745].

В нових демократичних умовах розпочався процес всебічного об'єктивного дослідження дорадянської просвітницької, благодійної та господарської діяльності громадських об'єднань з урахуванням її регіональних особливостей. На сучасному історіографічному етапі відбувається регіоналізація дослідницького процесу. Ще більше істориків починають цікавитися місцевою громадською ініціативою, розширюється коло дослідників, які займаються проблемою діяльності національних громад.

Активна культурно-просвітницька діяльність громадських організацій та товариств етноменшин знаходилась у фокусі дослідницької уваги значного кола дослідників. На сучасному етапі до проблеми функціонування громадських організацій в царині культури та благодійності зверталися такі дослідники, як Кульчицька О.В., Берестень О.Є., Доценко В.О., Яшин В.О., Крічкер О.Ю. та ін.

У контексті еволюції громадсько-політичного руху Півдня України розглядає історію громадських об'єднань етноменшин О. Кульчицька. Автор зазначає, що «громадські організації виступали каталізаторами ініціатив в царині культурних потреб. Вони об'єднували у своїх лавах переважно заможні верстви населення, а отже набували елітного статусу» [962].

Дисертаційне дослідження О. Берестень присвячено дослідженню особливостей соціально-економічного розвитку німецькомовних поселень на території півдня України на початку ХХ ст. У роботі вивчено діяльність німецьких та менонітських культурно-просвітницьких товариств. Автором виявлено безпосередню залежність активізації культурно-просвітницького руху від процесу демократизації, політизації та об'єднання німецькомовного населення. Встановлено, що культурно-просвітницькі організації німців і менонітів Півдня України мали однакову мету – підвищення духовного, культурного й освітнього рівня своїх колоній [950].

У монографії В. Доценка «Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.)» досліджено особливості формування системи єврейських громадських об'єднань в Україні другої половини ХІХ ст. – першої третини ХХ ст. У роботі досліджено організаційний розвиток єврейських громадських об'єднань в соціально-політичній та культурно-релігійних сферах [654].

Монографія В.О.Яшина присвячена соціокультурному та економічному розвитку єврейського населення Катеринославської та Херсонської губерній у другій половині ХІХ ст., де охарактеризовано розвиток єврейських громад як своєрідні соціокультурні утворення. Автор приходить до висновку, що культурно-модернізаційний розвиток єврейських громад відбувся на фоні протистояння між реформаторами і традиціоналістами в основу якого були покладені економічні чинники [932].

У дисертації Крічкер О.Ю. досліджено етносоціальне, економічне та національно-культурне життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині ХХ ст. [961].

Окремим напрямом є історичні праці, які аналізують історію благодійних організацій. Упродовж останніх років в Україні провідну роль у вивченні проблеми відіграють праці Н.Сейко, Ю.Гузенко, І.Гребцової, А.Нарадька, Г.Махоріна та ін., предметом дослідження яких стала доброчинність представників різних соціальних верств дореволюційної України. У роботах вищезгаданих авторів розкрито й проаналізовано зміст і регіональні особливості діяльності благодійних товариств протягом ХІХ – початку ХХ ст., по-новому осмислено явища і процеси благодійного руху, які раніше були відображені в науковій літературі або висвітлювалися фрагментарно, описано передумови виникнення й розвитку благодійності.

У дослідженні Н.Сейко виокремлено найбільш значущі соціальні групи, які виявляли доброчинність у сфері освіти України у ХІХ – на початку ХХ ст. Автор у роботі зазначає, що «участь у доброчинності освіти брало духівництво, купецтво, педагогічні працівники, студенти, учні, які здебільшого виступали як організатори та учасники збору пожертв» [977]. У дослідженні висвітлено благодійну діяльність еліти етноменшин у навчальних округах – польської шляхти, німців, чехів, греків, єврейських заможних родин.

Особливий інтерес становить дисертація дослідника Ю.Гузенко, який у своїх розвідках торкався проблеми функціонування громадських благодійних об'єднань різного напрямку роботи, що діяли на Півдні України [957]. Автор, використовуючи матеріали регіональних архівів, окреслив причини появи філантропічних товариств. Дослідник висвітлював роботу доброчинних товариств міста Миколаєва та Одеси, що надавали допомогу нужденним за професійною, національною або іншою ознаками. У своєму дослідженні він зазначає, що «найбільш розгалуженою була мережа єврейських філантропічних об'єднань, пояснюючи це тим, що євреї становили третину населення міст Херсонської губернії» [647].

Дослідженню проблеми благодійності в Одесі присвячено монографічну працю І.С.Гребцової, в якій аргументовано доводиться, що етноконфесійна благодійність в Одесі набувала дедалі більшого значення й уже до середини

XIX ст. почала відігравати одну з важливих ролей у загальноміській системі соціальної допомоги [641].

Основні аспекти благодійної діяльності представниками іноземних держав Південної України представлено в роботі І. Гветадзе [956]. Дослідник виділяє проблеми становлення та діяльності благодійних товариств, які протягом XIX – на початку XX ст. були засновані на півдні України представниками іноземних держав для надання допомоги співвітчизникам, що постійно або тимчасово мешкали на території України.

У 2000-х рр. з'явилася ціла низка дисертаційних робіт, у тій чи іншій мірі зосереджених на аналізі благодійних товариств Правобережної України. У дисертації А.Нарадько аналізується роль приватних благодійників та благодійних товариств у становленні та підтримці початкових, середніх і вищих навчальних закладів в Україні другої половини XIX – початку XX ст. [970]. У роботі проаналізовані основні форми надання благодійної допомоги закладам освіти. Дисертаційне дослідження Г.Махоріна присвячене дослідженню добродійної діяльності на Волині (1793 – 1917 рр.). У роботі висвітлено історичні та соціально-економічні передумови розвитку благодійництва, досліджено його різні напрямки, форми та засоби. Розкрито вплив національної політики на розвиток благодійницького руху на Волині. Автор зазначає, що «у досліджуваній період відбувається еволюція благодійної діяльності від релігійної до державної і громадської» [965].

Проблема дослідження господарсько-економічних товариств дореволюційного періоду знаходилося у фокусі значного кола істориків. У працях І. Фаренія проаналізовано історію зародження й поширення кооперативних установ на території Наддніпрянської України, де можна познайомитися з узагальнюючою картиною історичного поступу кооперації [886]. Важливими є дослідження В.Марочка, де приділено увагу різноманітним аспектам розвитку кредитної, споживчої, сільськогосподарської й виробничої кооперації. Автор зазначає, що «дореволюційна кооперація мала свої переваги

й недоліки, однак саме протягом даного періоду було закладено структуру й основні принципи діяльності кооперативних товариств» [759].

Питанням вивчення єврейського кооперативного руху, як прикладу громадської організації в Україні, присвячена дисертація А. Мучника. У роботі досліджено грошову кооперацію і її роль в політичному, професійному та соціально-культурному житті єврейського населення. Висвітлюється вплив єврейської культури на характер кооперативної діяльності [968].

В той же час упродовж даної історіографічної доби увагу на вивченні історії громадських організацій та національних меншин України зосередили дослідники за кордоном. Серед тих, хто першим почав вивчати цю проблему, були американські дослідники Дж. Брендлі та А. Лінденмайєр. Звертає на себе увагу дослідження професора історії Тулсовського університету (Оклахома, США) Джозефа Брендлі [933]. Автор, відзначаючи зростання ролі добровільних організацій у громадському житті пореформеної Російської імперії, розглядає причини інтенсивного росту міських громадських об'єднань, виділяючи різноманітні напрямки їх діяльності.

У працях професора Філадельфійського університету Вілланова (Пенсільванія, США) А. Лінденмайєра представлено результати майже двадцятирічних студій, аналізу матеріалів, зібраних у багатьох російських і американських бібліотеках та архівах. У наукових працях в деталях висвітлено історію доброчинності [944]. У статті «Добровільні благодійні товариства в епоху великих реформ» (1990 р.) [733], висвітлено історію приватної соціальної допомоги.

За кордоном вийшло велика кількість праць, присвячених дослідженню окремих аспектів історії німецького населення України. Німецький дослідник А. Айсфельд висвітлив провідну роль німецької інтелігенції, яка піклувалась про організаційну консолідацію благодійного та культурно-просвітницького руху в німецьких громадах Півдня України. Автор зазначає, що їх головним завданням було адаптація до місцевих умов та сучасності [577].

Дослідник Д. Брандер у своїх дослідженнях розкриває формування та становлення державної, релігійної та суспільної опіки. У роботі висвітлюється громадсько-політичний рух та його вплив на культурно-просвітнє становище німецьких колоній [934].

У сучасний період питання історії дореволюційних громадських організацій знаходять висвітлення у наукових працях сучасних російських дослідників. Російські історики розглядають історію діяльності громадських організацій у загальноросійському масштабі. У монографії «Громадські організації і російська публіка на початку ХХ ст.» А. Туманової досліджено процеси самоорганізації російського суспільства, що відбувалися на початку ХХ ст. [881]. У роботі висвітлюється модернізація соціально-правових засад діяльності товариств і спілок, які розпочали свою діяльність на останньому етапі існування самодержавної монархії.

Підводячи загальний підсумок аналізу літератури та визначаючи стан історіографічної розробки теми дослідження, відзначимо суттєвий внесок вітчизняних і закордонних істориків у вивчення процесу виникнення, становлення та розвитку громадської ініціативи нацменшин України. Зауважимо, що на сучасному історіографічному етапі відбувається регіоналізація дослідницького процесу. Все більше істориків починають цікавитися місцевою громадською ініціативою нацменшин, розширюється коло дослідників, які займаються проблемою діяльності національних громад. Водночас слід підкреслити, що в сучасній історичній науці досі відсутнє комплексне дослідження. Незважаючи на те, що окремі фрагменти вивчення знайшли відображення в історіографії, поза полем зору дослідників залишився значний джерельний матеріал, що дозволив об'єктивно відтворити картину діяльності громадських об'єднань етноменшин на українських землях у складі Російської імперії 1861 – 1914 рр.

1.2. Характеристика використаних джерел

Джерельна база дисертаційного дослідження складається з кількох груп опублікованих документів, залежно від їх походження, змісту особливостей та характеру викладу.

До першої групи належать: законодавчі та нормативно-правові акти, що регламентують діяльність громадських організацій, які зосереджені в «Повному зібранні законів Російської імперії» [325; 329; 331] та «Зводі законів Російської імперії» [337; 338; 339]. До цієї групи джерел належать маніфести, укази і закони, що стосуються питань заснування та діяльності громадських організацій. Аналіз законодавчих актів дозволив з'ясувати юридичні обставини, за яких функціонували товариства, завдання та функції останніх. Законодавчі документи є важливим джерелом для розуміння сутності та ролі громадських об'єднань у житті держави. До джерел цього виду належать «Положення» та типові статuti товариств. У «Повному зібранні законів Російської імперії» знаходимо нормативно-правові документи, що стосуються регламентації діяльності товариств. Це, зокрема, «Положення про установи дрібного кредиту» (1895 р.), яким запроваджувалися кредитні товариства й визначалися засади діяльності ощадно-позичкових товариств етноменшин [334], типовий статут благодійних товариств 1897 р., що був зразком для всіх новостворених товариств цього типу [331].

Наступну, найчисельнішу, групу опублікованих джерел становлять діловодні документи. Умовно їх можна поділити на дві основні підгрупи:

- 1) документація державних установ;
- 2) документація громадських об'єднань етноменшин.

До першої підгрупи джерел відносяться документи розпорядчого характеру (циркуляри, розпорядження та інструкції міністерств і відомств), у яких містилися правила, що регламентували діяльність організацій [401; 402]. Сюди належать статuti окремих організацій, протокольна

документація, журнали та стенограми засідань, ділове листування. Аналіз цілей і завдань товариств викладених у статутах, дозволив встановити спрямованість і форми діяльності товариств, провести їх класифікацію. Реєстраційне датування статутів дало можливість зробити підрахунок числа громадських організацій.

Другу підгрупу історичних джерел складають матеріали громадських об'єднань етноменшин, які виникли в результаті документообігу – це статuti, щорічні звіти, протоколи засідань загальних зібрань і правління, списки членів товариства, фінансова статистика, матеріали роботи комітетів і комісій, офіційне листування, стенограми.

Важливим для громадського об'єднання документом був його статут [400]. Утворений засновниками і затверджений державою, статут являв собою угоду укладену між державною владою та громадськими об'єднаннями. У статуті, з одного боку, встановлювались межі затверджені державою громадської діяльності, форми і методи громадської ініціативи в благодійній, культурній та соціально-економічній сфері. З іншого – у статуті нотувались прагнення засновників товариств. У меті статуту громадської організації були зафіксовані головні принципи громадського руху другої половини XIX – початку XX ст. та завдання, які ставили перед собою члени громадських об'єднань етноменшин. Статутні норми дозволяють розкрити проблему взаємовідносин в системі держава-громадськість. Статuti також дають уявлення про внутрішню організацію громадських об'єднань етноменшин і порядку членства в цих формуваннях.

Серед ділових джерел особливе місце займають звіти товариств, які були обов'язковою формою документації для всіх громадських організацій. Щорічні звіти складались правлінням товариств, друкувались типографічним способом і розповсюджувались серед почесних і дійсних членів [348; 364; 371; 381]. Екземпляр звіту надсилався владі, яка здійснювала контроль за діяльністю громадських об'єднань етноменшин. У щорічних звітах та матеріалах комітетів характеризувалось організаційне і

фінансове становище товариств етноменшин, наводився перелік здійснених заходів, вказувались свідчення про чисельність і соціальний стан їх відвідувачів [403; 404]. Матеріали щорічних звітів дають уявлення про основні напрямки практичної діяльності громадських об'єднань етноменшин, дозволяє дати оцінку та міру її інтенсивності, висвітлити організаційну і змістовні сторони громадських заходів. Проте, не зважаючи на високу ступінь інформативності, щорічні звіти не дозволяють уявити картину життєдіяльності громадських об'єднань. За кадром залишились організаційна та партійна робота, яку вели в товариствах партійно-політичні сили. У звітах майже не знайшли відображення міжособистісні відносини серед учасників, конфлікти, які впливали на динаміку розвитку напрямків роботи громадських об'єднань етноменшин.

Базову частину комплексу матеріалів, вихідних від громадських об'єднань етноменшин, становлять протоколи засідань їх загальних зібрань і правління, списки дійсних членів, листування з органами влади, громадськими установами та інші документи діловодства громадських товариств. Завдяки названим матеріалам можна простежити тенденції розвитку громадських об'єднань, зрозуміти механізми прийняття рішень по важливим питанням їх діяльності, охарактеризувати взаємовідносини товариств з центральними і місцевими органами царської адміністрації. Офіційні публікації, щорічні звіти і статuti Товариства поширення освіти серед євреїв дозволяють простежити, окрім відомостей про регламентацію товариства, практичну діяльність рік за роком [349; 350; 351]. Є також кілька видань, що підводять підсумок певним етапам життя Товариства поширення освіти серед євреїв [355; 356]. У протоколах і журналах товариств друкувалися стенограми виступів, тому вони містять запис виступів, фіксують процес прийняття рішень та передають емоційне напруження учасників цих засідань [353]. Списки почесних і дійсних членів дозволяють визначити чисельність і соціальну стратифікацію членів товариств. Протягом досліджуваного періоду чисельність учасників була

показником динаміки розвитку громадських організацій, що відображало ставлення громадської думки етноменшин до їх діяльності.

Одним із головних історичних джерел ХІХ ст. є довідково-статистичні праці. Особливу важливіми стали «Військово-статистичні збірники огляду губерній Російської імперії», які були складені в період з 1837 р по 1854 рр. зусиллями офіцерів Генерального штабу. У військово-статистичних оглядах українських губерній міститься статистика з народонаселення, географії, промисловості та торгівлі [469; 470].

Важливим джерелом дослідження процесу розселення базових національних груп є матеріали Всеросійського перепису населення 1897 р., які дозволяють провести порівняльний аналіз чисельності національних меншин в різних регіонах Російської імперії. Результати перепису були опубліковані по українських губерніях [479]. У них наводиться дані про національний склад населення, розселення етноменшин на території українських губерній, їх соціальне становище та освітній рівень.

Серед найбільш змістовних опублікованих статистичних джерел, важливе місце займають щорічні губернські «Пам'ятні книжки» – офіційні довідкові видання у Російській імперії. Ці джерела містять цінний фактичний, статистичний матеріал про кількість товариств етноменшин по українських губерніях та повітах, історію їх виникнення, про принципи функціонування, кількість населення, що тримало допомогу, особовий склад керівництва, основні події за період існування, описи майна товариств, будівництво ними притулків, майстерень, навчальних установ.

«Пам'ятні книжки Волинської губернії» [484], які видавалися з 1886 до 1917 р., склалися із історичних оглядів філантропічних об'єднань та адрес-календарів. Адрес-календар становив окрему частину «Пам'ятної книжки», що включав перелік всіх губернських і громадських установ з їх особовим складом. У деяких областях і губерніях «Пам'ятна книжка» в повному складі не виходила, а видавався лише адрес-календар. Адресна й довідкова книга Одеси з відділом Одеського повіту на 1911 р., надає

відомості про основні напрямки діяльності благодійного чеського товариства, яке було організоване у 1900 р. в Одесі [481].

Серед цієї групи джерел важливе місце займають видання «Благодійні установи Російської імперії» [467] і «Благодійність в Росії» [464]. На основі спеціальних даних із українських губерній, перераховані всі благодійні організації, які існували до 1910 р. У «Статистичному огляді Російської імперії» (1874 р.) [505], міститься інформація про колонізацію етноменшин, з характеристикою їх занять, кількості землі на душу населення, тощо. Подається відсоткова пропорція населення нацменшин до загальної кількості населення в губернії.

Окремо необхідно виділити статистичні матеріали підготовлені та опубліковані єврейськими громадськими об'єднаннями загальноімперського та місцевого рівня. Статистичні дані зібрані Єврейським колонізаційним товариством проливають світло на формування єврейської дореволюційної кооперації, аналізуючи її соціальний склад [499]. Важливі статистичні дані, що стосуються єврейської демографії, розселення та соціального складу українського єврейства, опубліковані у 1884 р. в статистичному збірнику «Кредитна кооперація» [472].

Блок матеріалів статистичного характеру містять описи міжнародних і регіональних виставок, у яких брали участь товариства. У них знайшли відображення загальні статистичні відомості про діяльність товариств етноменшин, звіти, описи інновацій винайдених ними. У 1913 р. відбулась Київська загальноросійська виставка, на якій були представлені усі існуючі товариства м. Києва. Ними на широкий загал було представлено результати багаторічної роботи та описи застосованих методів і засобів для досягнення кращих результатів у тій чи іншій сфері [466].

Певний комплекс інформації про функціонування громадських об'єднань етноменшин зосереджений на сторінках періодичної преси, які дають можливість досить повно відчувати громадську атмосферу періоду, який досліджується та ставлення громадськості до соціальних проблем

тогочасного суспільства. Вони поділялись на три групи: офіційну пресу (газета «Киевлянин», «Екатеринославские губернские ведомости», «Киевские губернские ведомости», «Подольские губернские ведомости» та ін.); неофіційні видання («Волинь», «Жизнь Волини», «Одесский весник»); видання етноменшин («Рассвет», «Восход», «Odessaer Zeitung»).

Суттєву допомогу у відтворенні загальної картини громадської діяльності надали офіційні місцеві газети. В «Губернских ведомостях» друкувались царські укази щодо обмеження купівлі землі єврейським, польським та німецьким населенням [524; 525]. Крім того, тут також фіксувались матеріали про діяльність громадських об'єднань етноменшин, оголошення про їх реєстрацію та річні звіти [530]. Зазначене видання дало можливість отримати дані про чисельність євреїв, німців, поляків, чехів [522]. Проте «Губернские ведомости» були друкованим органом губернської влади, тому дані відображали офіційну точку зору. У урядовій періодиці вміщено багато матеріалів про громадську та національну ситуацію в Україні в цілому, так і на території окремих її губерній.

Серед важливих джерел вивчення історії благодійності являються газети: «Трудовая помощь» [561; 562; 563], «Вестник благотворительности» [510; 511], «Детская помощь» [518]. Широко висвітлював питання благодійності щомісячник «Трудовая помощь», який з 1897 р. публікувався «Попечительством будинків працелюбності», а з 1906 р. – «Попечительством трудової допомоги». Проте до його недоліків слід віднести те, що він торкався переважно питань трудової допомоги. Інший змістовний щомісячник «Вестник благотворительности» видавався у 1897 – 1902 рр. Канцелярією з управління дитячими притулками Відомства установ імператриці Марії. На шпальтах газети висвітлювалось відкриття та функціонування благодійних товариств, благодійні акції, які вони влаштовували, оголошення про засідання, форми та методи діяльності філантропічних товариств. Проте у них не подаються відомості про громадські об'єднання етноменшин.

Змістовну аналітичну інформацію подавали й неофіційні видання. У газеті «Волинь» за 1898 р. було опубліковано укази імператора про обмеження німецького землеволодіння в Україні [513].

Найбільшою за фактологічною насиченістю, суб'єктивними оцінками є преса нацменшин. Вона надає цікаву інформацію про роботу громадських об'єднань етноменшин. Широкою та репрезентативною була німецька преса: «Odessaer Zeitung», «Friedensstimme» та «Botschafter». Найбільшою із них була «Odessaer Zeitung», яка виходила щоденно в Одесі [569]. Газета містила наступні рубрики: політичні новини, сільське господарство, торгівля, література, оголошення. На сторінках газети містились звіти німецьких товариств та оголошення про їх заснування. Активно друкувались газети та журнали єврейським населенням. Суттєво відзначилось виданнями Товариства поширення освіти серед євреїв. Товариство друкувало педагогічні газети та журнали: «Вісник Товариства поширення освіти серед євреїв», «Єврейська школа» та ін.

Важливий інформаційний комплекс становлять мемуарні видання, спогади учасників і організаторів громадських об'єднань. Певна частина спогадів уже опублікована, як окремими виданнями, так і на сторінках періодичного друку. В особистих спогадах учасників громадських об'єднань розкриваються суспільно-ціннісні орієнтири інтелігенції, які присвятили своє дозвілля громадській роботі. Так, спогади громадської діячки, журналістки, письменниці А. В. Тиркової дають багатий матеріал для розуміння суспільної ментальності передреволюційної України, і звертають увагу на згуртованість єврейського населення, нагадуючи що, «... один єврей нічого, але вони тягнуть за собою всіх родичів, і це вже занадто, поміщик-єврей робить багато добра селянам, але економія кишить прикажчиками-євреями» [573]. Спогади дозволяють виявити особливості духовно-культурної ситуації, простежити тенденції розвитку громадського руху, його форми і прояви. Проте, такі праці не можуть претендувати на

науковий аналіз подій і явищ, оскільки їм притаманний суб'єктивізм авторів.

Основну фактологічну базу дослідження складають документи та матеріали, що зберігаються в державних архівах. У процесі історичного пошуку нами досліджено 323 архівних справи з 56 фондів, які можна розділити, за місцем їхнього зберігання, на кілька груп. До першої віднесемо матеріали, що знаходяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. В архіві зберігаються документи вищих і центральних органів влади, що надходили до України із Санкт-Петербурга та матеріали керівних органів генерал-губернаторств. До другої групи належать державні архіви регіонів України, а саме Вінницької, Житомирської, Київської, Хмельницької, Чернігівської, Дніпропетровської, Одеської областей та державного архіву м. Києва. В їхніх фондах, в основному, зберігаються документи місцевих органів влади, інформаційні довідки про громадську ініціативу у відповідних регіонах.

У фондах Центрального державного історичного архіву м. Києва збереглися статuti різноманітних організацій, у тому числі і національних, з допомогою яких можна реконструювати історію і основні напрямки їх діяльності. У цих фондах зберігаються оригінали та копії численних обіжників та розпоряджень, якими керувалися у своїй діяльності громадські об'єднання, Офіційне листування щодо новостворених товариств, їх статuti та звіти. Документи архіву становлять основну частину архівних джерел, використаних у дослідженні, загалом вивчено 26 фондів. Вони дають можливість достатньо повно відтворити спектр тих проблем, над вирішенням яких працювали товариства етноменшин.

Особливий інтерес серед них являє ф. 442 Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора, де зберігаються документи, які надходили до генерал-губернатора із Санкт-Петербурга, що мають відношення до усіх громадських об'єднань етноменшин українських губерній. Цінну інформацію щодо розселення національних меншин,

заснування та закриття товариств етноменшин, їхньої господарської діяльності, культурного та суспільного життя в другій половині XIX – початку XX ст. міститься у доповідях та звітах губернаторів на ім'я імператора [32].

Крім загальних матеріалів і документів про національні товариства, в фонді також зберігаються такі, що стосуються окремих етноменшин. У низці справ зібрано царські укази, розпорядження уряду, постанови Сенату, документація канцелярії київського генерал-губернатора з діяльності польських товариств [1; 19; 27]. Інформація, щодо влаштування умов громадського життя останніх, міститься також у зібраних тут листах і клопотаннях польського населення про дозвіл влаштування культурно-просвітніх та благодійних товариств [25; 31]. Окремі справи висвітлюють списки зареєстрованих польських товариств по губерніям, обмеження прав купівлі землі в Південно-Західного краї польськими товариствами.

У ф. 442 зберігаються справи щодо заснування і інших товариств етноменшин. Так, справи про клопотання влаштування Чеського благодійного товариства [2], заснування Товариства бідним євреям м. Заславля [12], про закриття національних товариств [30]. Особливу увагу заслуговують справа Київське губернське у справах про товариства і союзи присутствіє, де зібрано усі статuti товариств етноменшин заснованих у Київській губернії протягом 1906 – 1911 рр. [20; 21; 22; 23]. У справах фонду також зберігаються матеріали, які висвітлюють процес облаштування етноменшин на території Правобережної України [5].

Слід відзначити, що і в інших фондах ЦДІАК зберігається багато документів, про діяльність товариств етноменшин. Так, у справах ф. 295 Київського тимчасово повіреного у справах друку Міністерства внутрішніх справ зібрані документи, які присвячені проблемам створення та діяльності товариств етноменшин. У фонді містяться матеріали, що висвітлюють роботу контролюючих органів влади щодо обмеження товариствам

етноменшин влаштовувати вечори, читання рефератів, концертів та ін. [141; 143; 144].

Унікальні документи для дослідження національної політики по регулюванню діяльності громадських об'єднань етноменшин зібрані у фондах правоохоронних органів влади. Зокрема, у фондах регіональних губернських жандармських управлінь зібрані слідчі справи жандармерії про програми різноманітних товариств та політичну неблагонадійність їх членів, які мешкали у різних губерніях України. Зокрема, у Київській губернії – фонд 274 Київське губернське жандармське управління [56], Подільській губернії – фонд 301 Подільське губернське жандармське управління [97], Катеринославській губернії – фонд 313 Катеринославське губернське жандармське управління [70], Полтавській губернії – ф. 320 Полтавське губернське жандармське управління [78] та ф. 323 Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління [115], у Харківській губернії – фонд 336 Харківське губернське жандармське управління [80], Волинській губернії – фонд 1335 Волинське губернське жандармське управління [102], Херсонської губернії – фонд 350 Херсонське губернське жандармське управління [109], Одеської губернії – фонд 385 Одеське губернське жандармське управління [87], Чернігівської губернії – фонд 1449 Чернігівське губернське жандармське управління [111]. Зокрема, у фонді Київського губернського жандармського управління зберігаються справи про діяльність Товариства санітарних колоній єврейського населення м. Одеси за 1903 р. [54], повідомлення начальника Київського охоронного відділення від 6 лютого 1910 р. про латентну антиурядову діяльність польського товариства «Освятя» в Київській губернії [55], статuti і програми різноманітних польських товариств [59], листування з київським губернатором про розшук, політичну перевірку і з'ясування місця проживання осіб, які належали до товариств [58] та ін. У фонді «Одеського жандармського управління» знаходяться матеріали про нагляд за діяльністю професійних товариств в м. Одеси [90], епістолярії Одеського

градонаачальника щодо дозволу правління єврейського товариства «Праця» на проведення вечірніх курсів для ремісників-євреїв [91], списки товариств по Одеській губернії [92], листування з департаментом поліції та одеським градонаачальником про збір свідчень про членів «Південно-руського німецького товариства» [93] та ін. Розлогі фактаж вміщують фонди жандармського управління, які дозволяють висвітлити з однієї сторони історію практичної діяльності товариств етноменшин в українських губерніях, а з іншої – відношення влади до проявів громадської ініціативи.

Окремим джерелом для вивчення контролю по обмеженню діяльності культурно-просвітніх товариств етноменшин є ф.276 Південно-Західного районного охоронного відділення [127], ф.275 Київського охоронного відділення [120] та ф.268 Південного районного охоронного відділення [132]. Фонди містять зведені агентурні свідчення по м. Житомиру і Волинської губернії про діяльність українських, польських та єврейських товариств [129], листування з департаментом поліції про діяльність в м. Одесі польського товариства «Огнисько» [134] та ін.

Основні напрямки роботи судових установ щодо боротьби з проявами антиурядової діяльності гуртків етноменшин висвітлюються у справах фондів Прокурора Київської судової палати [145] та Прокурора Одеської судової палати [146]. Тут містяться документи про єврейські та польські просвітні гуртки.

Важливим джерелом для розуміння діяльності громадських товариств при навчальних закладах є справи ф. 707 – Управління Київського навчального округу. Цей фонд містить проекти та затверджені варіанти статутів товариств, їх річні звіти, листування з керівництвом Київського навчального округу щодо вирішення нагальних питань – зібрання пожертв, отримання дозволів на проведення благодійних акцій тощо. Документи дають можливість ознайомитися з діяльністю місцевої влади по ліквідації польської [136], єврейської [138] систем освіти та заміну їх на російську.

Наведений вище матеріал свідчить, що у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігаються велика кількість документів та матеріалів, що висвітлюють національну політику центральних та губернських органів влади по регулюванню діяльності громадських об'єднань етноменшин. Проте, вони не дають можливості повністю розкрити політику місцевих органів влади в регіонах України. Цей недолік дозволили усунути документи, які були досліджені в обласних державних архівах.

У дослідженні широко використовувались джерела, що зберігаються в семи державних обласних архівах. У Державному архіві Житомирської області (ДАЖО), досліджувалася громадська ініціатива етноменшин, що формувалася на Волині. У ф. 71 Дирекція народних училищ Волинської губернії містяться різні документи з історії єврейського просвітництва у Волинській губернії: листування про заснування єврейських училищних комісій, про відкриття та стан казенних і приватних єврейських навчальних закладів, списки меламедів, утримувачів хедерів, статистичні та фінансові звіти і відомості [171]. В іншому фонді архіву – Канцелярія Волинського губернатора [170] зібрано різноманітні документи, що відображають громадське життя нацменшин. Матеріали, які містяться у ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства і союзи присутствія, дозволяють розглянути діяльність товариств етноменшин, що функціонували у Волинській губернії, аналізуючи їх статuti [176].

Для того щоб дослідити функціонування громадських об'єднань етноменшин у Київській губернії слід звернутися до архівних справ Київського обласного державного архіву. Особливий інтерес серед них являють зібрані справи у ф. 2 Канцелярії київського губернатора [261]. Зокрема, тут є багато документів, що дають можливість дослідити діяльність товариств етноменшин. Це укази сенату, обіжники Міністерства внутрішніх справ та генерал-губернаторів про нагляд за діяльністю осіб запідозрених в політичному русі, про цензурний нагляд за виданнями

товариств етноменшин, про відкриття і затвердження їх статутів, прохання артистів театральних труп нацменшин про дозвіл постановок і спектаклів.

У ф. 10 Київського губернського у справах про товариства присутствія зберігаються журнали засідань присутствія, статuti, протоколи звітних засідань товариств, звіти по діяльності просвітніх та благодійних організацій нацменшин [198]. А також свідчення про політичну благонадійність членів правління [251], списки членів правління товариств [227], листування і постанови присутствія про їх закриття [232; 204; 211]. У ф. 348 Київського відділення товариства поширення освіти між євреями в Росії містяться циркуляри міністерства, постанови правління та загальних зібрань членів, протоколи засідань ради, книги поточних рахунків, особисті рахунки членів товариства, звіти про діяльність товариства, програми і протоколи з'їздів представників Товариства поширення освіти серед євреїв [256; 257; 258].

Документи і матеріали, що дають змогу зробити висновок про передумови та умови створення і функціонування громадських організацій етноменшин Лівобережної України зберігаються у Державному архіві Чернігівської області. У фондах зберігаються листування про зарахування євреїв до міських єврейських громад, дозвіл на відкриття синагог, молитовних шкіл і хедерів, статистичні відомості про кількість населення в містах і повітах губерній, навчальних закладів, лікарень [297; 299; 303].

Безсумнівний інтерес представляють для вивчення історії громадської ініціативи етноменшин Поділля – це фонди Державного архіву Хмельницької області (ДАХО) та Державного архіву Вінницької області (ДАВО). Важливе значення для розуміння суті громадської ініціативи мало дослідження справ про заснування товариств Подільським губернським присутствієм, що зберігаються у ДАХО в ф. 629. У числі найбільш цінних і оригінальних документів цих фондів слід зазначити справу про заснування Польського клубу в м. Могилів-Подільську [296], наряди з листування споживчих товариств, за попередні роки, які припинили свою діяльність

[295], клопотання єврейського населення про реєстрацію громадських об'єднань [293].

Цінні матеріали щодо діяльності польських та єврейських товариств зберігаються у ДАВО. Зокрема, у ф. 200 Вінницький повітовий очільник дворянства містяться документи господарського товариства Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [149], про відкриття в м. Проскурові Першого з'їзду сільських господарів [153] та ін. У ф. 793 зберігаються матеріали про діяльність Могилів-Подільського товариства допомоги бідним євреям, заснованого 1 лютого 1912 р. У фонді зосереджені документи про збір товариством пожертвувань для матеріальної допомоги бідному єврейському населенню [156].

Цінні відомості для дослідження регіональної історії громадської ініціативи на Півдні України містяться у фондах Державного архіву Одеської області (ДАОО) та Державного архіву Дніпропетровської області (ДАПО). Зокрема, у фондах ДАОО збереглися матеріали про заснування товариств етноменшин та про їх становище у південному регіоні. У ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника містяться справи про влаштування в Одесі товариства під назвою «Гармонія» [276], про затвердження статуту Одеського гімнастичного товариства [278], звіти благодійних товариств [279] та ін. Ф.274 – Одеський статистичний комітет надає статистичні дані про благодійні установи, які існували в одеському градоначальстві [283]. У ф. 765 – Одеське грецьке добродійне товариство зберігаються протоколи засідань ради Грецького добродійного товариства [285] і листування по фінансовим і господарським питанням.

У фондах ДАПО містяться документи про діяльність Катеринославського наукового товариства [163], прохання різних осіб про дозвіл організації благодійних спектаклів, лотерей і танцювальних вечорів [160], листування з Міністерством просвіти з приводу прохань на читання публічних лекцій в Катеринославі і Катеринославській губернії [161]. У ф. 33 – Губернське у справах про товариства і союзи присутствіє містить відомості про Статут

профспілки кравців та протоколи обшуків правління профспілки кравців в м. Катеринославі у зв'язку з вилученням нелегальної літератури [168].

Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України вміщує фонд 7 Національних меншин, де зберігаються документи, пов'язані із дослідженням народної культури іноукраїнської людності. Тут представлена офіційними документами діяльність Чеського товариства ім. Я.А. Коменського (статутами, відозвами, звітами, офіційним листуванням) та матеріалами особового походження [320; 321; 322].

Досліджувалися також фонди Відділу рукописів юдаїки ЦНБ НАН України ім. В.І. Вернадського. Унікальною є колекція статутів релігійних та культурно-просвітніх товариств (записники єврейських громад та організацій), більшість з яких походять з території України [315; 316; 318].

Таким чином, наведений вище матеріал свідчить, що опубліковані документи центральних та регіональних органів державної влади та товариств етноменшин, статистичні і довідкові видання XIX – початку XX ст., періодична преса, мемуарна література, архівні матеріали фондів Центрального державного історичного архіву, Державних архівів Житомирської, Київської, Вінницької, Хмельницької, Чернігівської, Одеської, Дніпропетровської областей, Наукового архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського і Державного архіву м. Києва містять значну масу документів й матеріалів, які дозволяють більш глибоко та всебічно проаналізувати становлення і розвиток різноманітних проявів громадської ініціативи етноменшин.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

В основу дисертаційного дослідження покладені принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності та ін. Зазначені принципи допомагають у систематизації об'єктивних знань про дійсність, критичному сприйнятті фактів в контексті історичного середовища, сприяють відтворенню достовірної картини та передбачають визначення суперечностей, викликаних взаємовпливами складових об'єкту дослідження.

Головним принципом дослідження є принцип історизму, який дозволив дослідити та дати оцінку історичним процесам, що відбувалися в соціальному, економічному та культурно-освітньому житті нацменшин, визначити їх вплив на зміну кількості громадських об'єднань. Принцип історизму вимагає враховувати історичні обставини та характер доби. Діяльність товариств вивчалася нами в контексті загальноісторичного розвитку з урахуванням притаманних українському суспільству особливостей, які побутували протягом другої половини XIX – поч. XX ст. Даний принцип дав також можливість аналізу розвитку явищ і подій у хронологічній послідовності із врахуванням конкретно-історичних обставин, що сприяло дослідженню еволюції національних товариств.

Принцип об'єктивності, найбільш важливий, з нашої точки зору, у вивченні історичних обставин формування товариств етноменшин. Даний принцип вимагає виявлення всіх чинників, які спричинили інтеграцію нацменшин у соціальне, культурне та економічне життя України. Зазначений принцип допоміг автору сформулювати власне ставлення до оцінки ролі та значення громадських організацій.

Принцип системності, використаний у дослідженні, дозволив проаналізувати реалізацію урядової політики щодо регламентації діяльності громадських об'єднань. Використання даного принципу дозволяє забезпечити історико-системний підхід у вивченні громадських організацій етноменшин.

У роботі був використаний також принцип всебічності пізнання, який реалізується через комплексний аналіз джерел, що стосуються громадської діяльності етноменшин. Цей принцип орієнтований на виявлення внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків предмета дослідження. Принцип наступності наукового пізнання дозволив нам уникнути суб'єктивізму та однобічності дисертаційного дослідження та пов'язати явища та події у процесі розвитку громадських об'єднань етноменшин України, виявити національні особливості, притаманні товариствам національних меншин.

Принцип соціального підходу передбачає врахування інтересів різних соціальних груп, різних форм їхнього виявлення у суспільстві. Принцип альтернативності визначає ступінь вірогідності здійснення події на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей, дозволяє побачити невикористані можливості для урахування цього на майбутнє.

Громадські об'єднання етноменшин є багатоаспектним явищем і вивчаються багатьма суспільними науками. При цьому вивчення зазначеного предмету відбувається під різноманітними кутами зору. Отож, досліджувана нами проблема вимагає використання методів і понятійного апарату таких наук, як: історія, етнологія, соціологія, політологія, культурологія, правознавство та ін., що дає можливість глибше тлумачити використані джерела і, спираючись на конкретно-історичний матеріал, вийти на рівень загально-теоретичних уявлень. При цьому метод, розуміється нами, як сукупність заходів, прийомів чи операцій практичного або теоретичного опанування дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретної задачі. Тобто метод є способом дослідження, інструментом для вирішення головного наукового завдання – відкриття об'єктивних законів дійсності.

Для отримання наукових результатів у даній дисертації було використано систему методів наукового пізнання: загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних наукових методів.

Діалектичний метод, зокрема, було використано для виявлення правового статусу громадських об'єднань (підрозділи 2.1, 2.2, 3.2.) Загальнонаукові

методи – аналіз, синтез, індукція й дедукція та ін., лягли в основу організації та компонуванні емпіричного матеріалу, формуванні обов'язкових атрибутів вступної частини, висновків і теоретичних узагальнень, аргументації і основних положень, що виносяться на захист, логічного викладу матеріалу.

Важливу роль у дослідженні відіграв логічний метод, який сприяв чіткому структуруванню як роботи в цілому, так і її окремих складових розділів та підрозділів. При цьому за допомогою логічного методу встановлені чинники суспільного розвитку, які зумовили існування національної громадської ініціативи як стійкого системного явища.

Метод комплексного аналізу дозволив нам визначити напрямки діяльності громадських об'єднань етноменшин і шляхи взаємодії організацій із органами влади (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3). На основі комплексного аналізу визначені напрямки діяльності громадських об'єднань етноменшин і шляхи взаємодії організацій із органами влади, виявлена сутність державної політики по відношенню до культурно-просвітніх об'єднань.

Компаративним методом автор послуговувалася для виділення та порівняння специфічних рис і найбільш характерних проблем, що виникли в соціумі етноменшин, пов'язаних із нівелюванням національних громад, їхньої традиційної структури, секуляризації їх побуту, інтересів.

Із загальнонаукової методології витікають спеціальні методи пізнання, що теж були використані, зокрема: порівняльно-історичний, системно-історичний, проблемно-хронологічний та ін. Документи та матеріали, що склали основу дослідження, були вивчені та проаналізовані з урахуванням хронології подій, змісту правових норм, необхідності отримання історичної, юридичної, статистичної інформації з опрацьованих наукових джерел. У цій площині здійснювався аналіз кількісного і якісного складу громадських об'єднань етноменшин у досліджуваних географічних межах з метою виявлення спільних рис та відмінностей, основних тенденцій і закономірностей.

За допомогою проблемно-хронологічного методу було визначено потреби громадянського суспільства і як наслідок – початок створення товариств етноменшин (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). Адже згідно із зазначеним методом розгляд окремих блоків питань повинен відбуватися відповідно до послідовності їх розміщення у часі.

При вивченні історіографії проблеми, систематизації дослідницької літератури та джерел нами активно використовувався бібліометричний метод та метод класифікації. А джерелознавчі прийоми застосовані в роботі, насамперед, з метою повноцінної репрезентації джерельної бази дослідження (підрозділ 1.2).

Для історика дуже важливо чітко уявляти і дотримуватися послідовності у роботі з джерелами, адже від цього залежить ефективність та якість їх дослідження. Складність та багатогранність архівних джерел обумовили використання для її аналізу спеціальних джерелознавчих методів, серед яких: евристичний – пошук і виявлення літератури та джерел; метод оптимізації та актуалізації історичних джерел, їх систематизації та упорядкування за тематичними, структурними, жанровими ознаками.

У процесі написання дисертації нами широко застосовувався синхронний метод. Його застосування дало можливість виділити як загальне, так і характерне, особливе в подіях і явищах, що одночасно відбувалися в економіці, соціально-політичному житті. Зазначений підхід дозволив зіставити роботу громадських об'єднань етноменшин Правобережжя, Лівобережжя та інших регіонів України, побачити стосунки між національними об'єднаннями. Розглянувши одночасно суспільно-політичну ситуацію в різних регіонах на Правобережжі і Лівобережжі України, а також стан їх справ, вдалося виявити місцеві потреби товариств. За допомогою цього методу виділено особливості становлення етнічних громадських організацій в Західній Європі та в Україні. У дисертації були співставлені загальні й особливі тенденції в розвитку різних товариств, що формувалися в один і той же хронологічний відрізок у Російській імперії: єврейських,

німецьких, польських та ін. Синхронний метод дозволив виділити як загальне, так і відмінне, особливо в подіях, які відбуваються одночасно в політичній та духовних сферах. У тій частині дисертаційної роботи, де розглядалась культурно-освітня діяльність громадських об'єднань, виявлялися одночасно вплив на цей процес національної політики імперського уряду, зміни підходів влади до етноменшин на різних етапах політичних перетворень, їх участь в культурних процесах.

Історико-порівняльний метод дав можливість розкрити суть досліджених явищ і за схожістю, і за відмінністю притаманних їм властивостей, а також приводити порівняння в просторі та часі, тобто по горизонталі і вертикалі [707, с.175]. Наприклад, порівняння кризових явищ в країнах Європи дозволило нам виділити основні причини розселення етноменшин на території України. Загалом, історико-порівняльний метод має широкі пізнавальні можливості, що дало можливість з'ясувати подібність і відмінність в практичній діяльності організацій в дореволюційний період. Історико-порівняльний аналіз був необхідним для виділення й порівняння специфічних рис та найбільш характерних проблем, що виникали в діяльності етноменшин, засобів їхнього вирішення тощо.

Історико-системний метод дозволив розглянути легальні об'єднання губернії як елемент системи громадських організацій України. А історико-типологічний метод використовувався при формуванні класифікації громадських організацій. В дореволюційний період громадські організації носили багатофункціональний характер і тому вироблена класифікація має умовний характер. Представлені об'єднання виділені в три основні групи критерій класифікації за метою: благодійні, культурно-просвітні та господарські. Крім того, метод дав можливість виокремити етапи становлення господарських товариств та вплив політичних процесів на діяльність громадських об'єднань етноменшин

Історико-генетичний метод дозволив розкрити властивості, функції та зміни досліджуваних процесів. Завдяки цьому вдалося відстежити зміни в

громадському житті етноменшин, які сприяли інтеграції етноменшин, коли на українських землях відбулись модернізаційні процеси, які зруйнували стабільний світ етноменшин. Історико-генетичний метод дозволив встановити, як змінювалось в часі правове становище товариств етноменшин та напрями їх діяльності.

За допомогою статистичного методу простежено динаміку зростання кількості об'єднань, аналіз їх балансових показників, кількості, соціального й національного складу членів товариств. Для цього використано різноманітні статистичні дані, здійснено порівняння їх на підставі різних джерел.

Науково важливим стало застосування методу актуалізації, що являє собою шлях до цілісного осмислення довготривалого досвіду, формуванню традицій, які притаманні громадським об'єднанням етноменшин у їх роботі. Цей метод дає можливість використати здобуті історичні знання, результати і висновки дослідження для подальшої діяльності у відповідній сфері [845, с.59]. Зокрема, вивчення історії розвитку громадської ініціативи на українських землях дозволяє неупереджено висвітлити розвиток громадського суспільства в Україні.

Метод аналізу історичних подій та явищ використовувався для вивчення окремих аспектів історії діяльності громадських об'єднань. З його допомогою розкриваються історичні обставини формування громадської ініціативи етноменшин, дослідження її соціально-економічних, культурних і релігійних особливостей розвитку. Крім того, метод аналізу історичних подій допомагає дослідити суспільно-політичні, економічні та культурні аспекти життя нацменшин, спробувати пояснити особливості виникнення громадських організацій в різних сферах суспільного життя протягом другої половини XIX – на початку XX ст.

Під час дослідження використовувалися також методи юридичних наук: нормативно-правовий, порівняльного правознавства. Вони дозволили об'єктивно розглянути в історико-правовій площині еволюцію громадської ініціативи нацменшин напередодні та під час проведення реформ державного

управління та жандармських установ у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У дисертації також використовувалися методи соціальної психології та релігійно-світоглядний метод, які допомогли при вивченні історії діяльності громадських об'єднань етноменшин визначити вплив на них психологічного стану. Адже психологічний стан населення справляв безпосередній вплив на його виробничу і громадську активність. Тому зазначені методи дозволили визначити культурні особливості розвитку громадської ініціативи етноменшин з урахуванням релігії, традицій і побуту.

Зазначимо, що вихідним положенням будь-якого теоретичного дослідження є визначення змісту наукових категорій. Згідно закону громадська організація – це добровільне об'єднання фізичних або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних: економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів [832, с.2]. Проте дане визначення не є сталим і постійно коректується. Це засвідчується внесенням актуальних коректив щодо громадських об'єднань в історії незалежної України.

Положення Закону України «Про об'єднання громадян» від 1992 р., викликав неоднозначну реакцію міжнародних та національних експертів. У 2008 р. Європейським судом з прав людини він був визнаний недемократичним і втратив чинність. У 2012 р. для вдосконалення права громадян на об'єднання було прийнято Закон «Про громадські об'єднання», що набув чинності з 1 січня 2013 р. Вдосконалення теоретичних засад щодо змісту та меж діяльності громадських об'єднань продовжується, 4 липня 2014 р. були внесені зміни до Закону України «Про громадські об'єднання» щодо забезпечення діяльності всеукраїнських громадських об'єднань в якому зазначається, що «відокремлені підрозділи громадського об'єднання не є юридичними особами, крім випадків, передбачених цим Законом» [831, ст.1186].

Держава гарантує згідно ст. 6 Закону України «Про національні меншини України» усім етноменшинам право на національно-культурну автономність, а саме, навчатися рідною мовою, розвиток культури та національних традицій, задоволення потреб у мистецтві, літературі, засобах масової інформації, будівництво власних навчальних і культурних закладів, святкування національних свят та інші заходи через національно-культурні товариства, які не суперечать чинному законодавству. Щодо змісту поняття «етнічна меншина», то серед сучасних істориків, етнологів, соціологів, філософів існують різні думки. Дослідники зазначають, що термін «нація» та похідний від нього «національна громада» вживається в прикладному значенні, у розумінні етнічно-культурної, релігійної громади, яка відчуває свою «інакшість» в оточуючому етнічно-культурному середовищі, цей термін не тотожний з поняттям європейської модерної нації XIX – XX ст., але кореспондується з ним як її генетичний попередник [700, с.55]. Етнічна меншина – поступається кількістю у чисельній структурі населення, має свою ментальну та культурну специфіку, яку бажає зберегти, проживаючи в іншому національному середовищі та не відноситься до титульної нації.

Досі відсутнє узагальнене, системне визначення зазначеного поняття, яке б задовольняло вимоги широкого наукового загалу. В українській науковій літературі все частіше ототожнюється або замінюється поняття «національна меншина» на термін «етноменшина». Це пов'язано із впровадженням в Україні нового наукового напрямку – етнодержавознавства, що відзначається толерантністю та поважним ставленням до представників усіх національностей. Згідно такого принципу та постановки такої мети і завдань у державній етнонаціональній політиці, надасть змогу титульному етносу бути об'єктом державної етнонаціональної політики. Під етноменшиною розуміється етнодисперсійна або етнокомпактна група, яка в порівнянні з титульним етносом складає за чисельністю відносно невелику кількість етнофорів, не має вищої етнічної одиниці, ідентифікує себе за різними

психологічними ознаками, що проживає на іншій державі та ідентифікує себе з нею [898, с.163].

Підсумовуючи, зазначимо, що вищезазначений методологічний інструментарій забезпечив у дисертаційній роботі висвітлення питань діяльності громадських об'єднань етноменшин, дозволив комплексно розглянути проблему, порівняти умови діяльності громадської ініціативи у різних регіонах України у дореволюційний період, зробити якісне порівняння та типологізацію окремих явищ, ретроспективно подивитися на громадське життя етноменшин. Водночас, це дало змогу простежити вплив на неї різних груп чинників і провести аналогії з процесом її розвитку у різні періоди історичного розвитку України.

* * *

Отже, аналіз джерел свідчить про те, що вони створюють необхідну базу для наукового дослідження діяльності громадських об'єднань етноменшин на українських землях у складі Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Оскільки дана наукова проблема ще не була предметом спеціального дослідження у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Становлення діяльності громадських об'єднань етноменшин розглядалися без урахування системного характеру цього явища, поза баченням факторів суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку України у складі Російської імперії. Використання наявної історіографічної спадщини, широкого комплексу джерел, сучасного методологічного інструментарію створило достатнє підґрунтя для реалізації поставлених у дисертаційному дослідженні завдань.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ СТВОРЕННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ЕТНОМЕНШИН НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

2.1. Передумови становлення громадської ініціативи національних меншин

Громадський сектор, як відзначив історик Дж. Брендлі, складається «із громадських організацій, ринку і сфери вільного виявлення ідей і віросповідання», має свою історію, яка своїми витокami сягає давніх часів [602, с.77]. Геополітичне розташування України, її місце в міжнародних торговельних шляхах, склали історичні умови для поселення вихідців із різних етносів. Це обумовило специфіку полікультурного і полінаціонального середовища, яке виступало важливою складовою суспільного буття.

У другій половині ХІХ ст. основна частина земель сучасної України (Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Південь), перебували у складі Російської імперії. Українські землі були розділені на дев'ять губерній: Київську, Подільську, Полтавську, Волинську, Чернігівську, Херсонську, Катеринославську, Харківську та Таврійську. В українських губерніях під впливом суспільних та політичних обставин відбувалось формування етнічного складу населення. Міграційні рухи, яким сприяли економічні, політичні та релігійно-духовні чинники, які обумовили характер розміщення етнічних громад та їх кількісний склад. Історичні періоди появи етноменшин на території України різняться на порядок від 3 тис. років (греки, євреї) до 200 р. (чехи). Впізнавальність етнічної палітри визначають найбільш численні етноменшини з усталеними культурними традиціями.

Поляки – одна з значних етноменшин України. Вони становили помітний відсоток ще з часів Середньовіччя. У ХІІ ст. в Києві на території окремого польського кварталу було засноване католицьке представництво [335, с.137].

Системне розселення поляків в Україні розпочалося, починаючи з Люблінської унії 1569 р., за якою українські землі опинилися під політичною юрисдикцією Речі Посполитої. Внаслідок цієї угоди Волинь, Брацлавщина, Київщина за висловом М.П. Драгоманова, стали «польською провінцією» [658, с.15]. Звичайно, більшість польського населення здавна проживала на Правобережжі України і була розселена як спорадично так і окремими етнорелігійними громадами в межах загального українського етнічного масиву. Так, по всій Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. налічувалося 350 тис. польського населення. У більшості випадків вона переважала серед правлячої верхівки магнатів та шляхти, католицького духовенства, чиновників, міщан, селян [778, с.37].

З другої половини 60-х років XIX ст. розпочався новий етап розселення поляків в Україні. Розвиток капіталізму в Російській імперії сприяв надходженню робочої сили з Польщі в південні райони України. Після скасування кріпосного права більша частина польського населення мігрувала на Південь України, де земель було багато, а робочої сили порівняно мало. Наприклад села навколо Одеси мали польське походження: Мазурівка, Вандалівка, Маріанівна тощо. Такі активні темпи переселення стривожили царське самодержавство, в результаті чого було видано ряд указів (укази від 7 листопада 1887 р., 14 березня 1892 р., 19 березня 1895 р.) на перешкоду цим рухам.

У кінці XIX ст. за переписом населення Російської імперії 1897 р. на території Правобережної України проживало близько 329 тис. осіб польського населення. Зокрема, у Волинській губернії – 190 тис. чол. [494, с.86], у Подільській – 70 тис. чол. [498, с.98], у Київській – 69 тис. чол. [496, с.88]. На Лівобережжі, а саме в Чернігівській, Полтавській та Харківській губернії мешкало близько 14 тис. осіб польського населення [490, с.112; 491, с.101; 492, с.102]. Одночасно чимало поляків з торгівельною метою переселилися у великі міста – Одеса, Харків, Миколаїв. Найбільше поляків проживало в Херсонській губернії. Чисельність тут їх складала 40 тис. чол. Із

них 25 тис. або 80 % складали жителі міст, 20 % розміщувалось в сільській місцевості. Питома вага поляків в містах губернії складала 3 %, у сільській місцевості – 1 % [493, с.90]. За переписом 1897р., у містах, їх налічувалося близько 30% по всім українським губерніям.

В наступні два десятиліття після перепису 1897 р. польське населення в Україні продовжувало невпинно зростати. Поляки переселялися в промислові райони, в робітничі селища, які зростали навколо нових підприємств. На початку ХХ ст. за даними Статистичного комітету в 1905 р. в м. Ковель Ковельського повіту Волинської губернії проживало 22646 жителів в тому числі поляків 1996, загалом в повіті із 254452 осіб – 9997 поляки [45, арк.1]. Особливо інтенсивно кількість польського населення збільшувалась в Одесі, що стала великим промисловим і торгівельним центром. Якщо в 1897 р. нараховувалось 17 тис. поляків, то у 1913 р. – 26 тис. осіб.

Ще за часів Київської Русі на теренах України перебували євреї. На кінець XI ст. в Києві існувала єврейська община. Відомий історик ХІХ ст. М.І. Петров робить висновок, що «в цей час євреї становили в Києві окрему громаду і мали свою синагогу» [813, с.258]. Весь період протягом ХІ – ХVІІІ ст. євреї масово селились в містах України та займались, переважно, торгівельними операціями. Існує багато причин традиції євреїв селитись у містах, одну із них зазначив Т.Кичко, автор праці «Іудаїзм без прикрас», пояснюючи, що в добу раннього феодалізму єврейське населення не могло осідати в селах, адже там уже склалися відносини феодальної експлуатації місцевих селян. Також євреї не могли долучитися і до основних ремісничих цехів, які були тоді замкненими корпораціями, а тому селились переважно в містах, займаючись лише упорядкованими видами ремесл, а заможні займались торгівлею та лихварством [703, с.42]. Потік переселення єврейського населення в більшості випадків йшов з території Польщі. Уже на початку ХVІІ ст. в Україні проживало майже 120 тис. євреїв.

Новий етап процесу розподілу єврейського населення на українських теренах був спричинений поділами Речі Посполитої 1772, 1793 і 1795 рр.

Внаслідок розподілу Польщі, значна частина території Правобережної України, зокрема Волинська губернія, потрапили до складу Російської імперії. На цих теренах, окрім українців, проживало багато єврейського населення, яке інтенсивно почало перебиратися після Люблінської унії. З кінця XVIII ст. серед жителів Волинської губернії єврейське населення займало друге місце за чисельністю. У 1797 р. їх нараховувалось 42265 осіб [693,с.114] Зростання кількості єврейського населення відбулося не лише завдяки переселенню із західних губерній, а й внаслідок природного приросту, який був вищий, ніж у інших національностей.

У 30-ті роки XIX ст. в українських губерніях вже мешкало понад 600 тис. єврейського населення. Проводячи дискримінаційну політику щодо євреїв, російській уряд визначив єврейському населенню для прожиття «смугу осілості», яка охоплювала Волинську, Подільську, Київську (крім Києва), Полтавську, Чернігівську, Катеринославську, Херсонську (крім Миколаєва) та Таврійську губернії [326, с.327]. Створення «смуги осілості» значно вплинуло на демографію України. Протягом 50 – 80-х років XIX ст. кількість єврейського населення постійно зростала. Загалом, єврейські містечка стали типовим явищем соціально-економічного життя України. Якщо розглядати кількісний склад повітових міст Волині, серед жителів м. Дубно євреїв проживало 72 %, Луцька – 82%, Рівного – 68%, Острога – 65%. Подібну ситуацію можна спостерегти у Київській, Подільській губерніях. Наприклад, в Бердичеві, який називали «Волинським Єрусалимом», населення складалось майже виключно з євреїв – понад 86% [844, с.21]. В Україні єврейське населення проживало компактною масою. Якщо взяти до порівняння Західну Європу, то там єврейство було включено лише невеликою групою серед місцевого населення.

На початку 80-х рр. XIX ст. в Україні уже повністю сформувались компактні місця проживання єврейського населення. Введення «смуги осілості» призвело до штучної скупченості єврейської людності в перенаселених губерніях Правобережжя. До прикладу, кількість єврейського

населення за переписом 1897 р. у Волинській губернії становило 395 тис. жителів, із них у містах – 119 тис. осіб. Єврейське населення серед сільського населення становило близько 10 %. Отже, міське населення Правобережної України було в більшості єврейським. У містах воно повністю домінувало зі своєю релігією, культурою, мовою.

Райони компактного проживання євреїв були і в південному регіоні України. У середині XIX ст. А. Скальковський писав: «Край Новоросійський – це обітованна земля євреїв» [857, с.309]. Відсоток євреїв у складі населення Південної України, особливо міського, був досить високим. У великих містах вони склали до 30 – 40 %. Понад 140 тис. євреїв проживало в Херсонській губернії, що становило 10 % від загальної кількості населення. Одним з найбільших єврейських осередків стала Одеса. Саме тут єврейське населення наприкінці XIX ст. становило понад 50 % усього населення міста. Сільське єврейське населення теж було відносно чисельним на Півдні України. На кінець XIX ст. тут розташовувалось 39 єврейських колоній, з них 22 – у Херсонській губернії, 17 – у Катеринославській (10 – в Олександрівському і 7 – у Маріупольському повітах), у яких проживало 42 тис. Осіб [927, с.87]

Найчисельнішою етноменшиною на Лівобережжі України були євреї, які розпочали своє переселення на ці території ще з кінця XVI – початку XVII ст. Тут єврейське населення в основному займалось купецтвом та ремісництвом. За декілька десятиріч єврейська спільнота м. Чернігова швидко зросла. Згідно зі звітом, поданим міською поліцією 17 червня 1850 р., єврейське населення становило 2741 чол. [567, с.217] Кількісно воно досягло у кінці XIX ст. (дані перепису 1897 р.) близько 9 тис. осіб і становило 32 % від загалу населення Чернігова [490, с.123]. Загалом єврейське населення Лівобережної України, а саме, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської і Таврійської губерній налічувало майже 235 тис. євреїв, в Харківській губернії, яка не увійшла в «смугу осілості», мешкало 8 тис. євреїв [844, с.21].

Загалом, за переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії перебувало 1 млн. 644 тис. 488 євреїв, що становило 8% від загальної

кількості населення [694, с.64]. Євреї знаходились на третьому місці за чисельністю в структурі народонаселення України, що свідчить проте, що єврейське населення не тільки становило абсолютну або відносну більшість серед етноменшинного населення майже скрізь в межах осілості, а й визначало там економіку, суспільне життя, культуру і побут.

На стан і чисельність єврейських громад вплинула дискримінаційна політика Російської імперії щодо єврейського населення та революційний рух. У час з 1891 р. по 1914 р. з України емігрувало близько 2 млн. чол., під час антисемітського руху зникло понад 200 тис. євреїв. Проте в кінці XIX – на початку XX ст. вони продовжували займати першу позицію в демографічних показниках серед етноменшин в українських губерніях Російської імперії. До прикладу, у 1910 р. в м. Чернігові відсоток єврейського населення серед усього місцевого населення сягнув до 43,98% [901, с.79]

Однією з етноменшин в українських губерніях була й німецька. Перша звітка про німців на українських теренах, як зазначає Енциклопедія Українознавства, встановлена кінцем X ст. Вони прибували в Україну мандрівниками, купцями, у складі посольств. З початку XI ст. нечисленні групи німців з Любека, Регенсбурга, Відня, Майнца вже облаштовуються в Луцьку, Києві, Володимирі-Волинському й успішно ведуть торгові справи. Важливу роль у стосунках між нашими країнами відігравали шлюбні зв'язки українських княжих родів з німецькими [850, с.43].

В середині XVIII ст. склалились політичні, економічні, релігійні та інші чинники для активізації переселення німців в Україну. Новим важливим етапом переселенського руху німецьких колоністів започаткувала Катерина II, спеціальними маніфестами від 4 грудня 1762 р. і від 22 липня 1763 р., які поклали початок масовому потоку іноземних колоністів із німецьких держав на українські землі [330, с.568].

Перші німецькі колонії на Лівобережжі утворилися в процесі іноземної колонізації у другій половині XVIII ст. В 1765 – 1766 рр. німці-колоністи,

вихідці із Франфуркта-на-Майні, а в 1768-му – вихідці з околиць Данцінга й Ельбінга поселилися в районі міста Біла Вежа, на території Ніжинського полку. Тут виникла група з 6 поселень, які склали Біловезький окружний приказ німецьких колоністів відомства Міністерства державних маєтностей. Перші створені німецькі колонії були Белемеш, Кальчинівка, Рандовіза, Городок, Великий Вердер і Малий Вердер. У цей період чисельність німців становила 740 осіб обох статей [676, с.12]. Колонії виникли тут як невеликі вкраплення у досить щільний масив автохтонного населення.

Досить значний потік німців на південь України відбулося за рахунок зовнішньої міграції наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. Головними регіонами німецької колонізації стали території Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній. Характеризувалося німецьке населення неоднорідним релігійним складом і відносились до різних течій християнства. Особливе місце займала етноконфесійна община менонітів, яка почала облаштовуватись на території України ще з кінця XVIII ст. У 1801 р. меноніти заснували поблизу м. Острого свою колонію під назвою Карлос-Валда [615, с.1]. У 1803 р. 162 сім'ї менонітів розселилось на Молочних водах на Півдні України. Згодом було засновано Ядвігін, Грінталь, Фірштенталь і уже на 1880 р. у цих колоніях проживало 317 сімей. Замкнуті від навколишнього соціуму менонітські колонії відрізнялись господарсько-культурними і етнічними особливостями.

Після менонітських поселень подальший міграційний рух має інший характер. Поселенцями стають не лише сектанти, а й шукачі життєвого добробуту. У 1817 р. менонітське сімейство Шраг об'єдналися з вихідцями із Швейцарії, придбали у володаря Новоград-Волинського повіту князя Любомирського 221 десятину землі і створила поселення по імені вождя цієї колонії Шрагдорф [782, с.14].

Під час правління Олександра I у 1803 – 1823 рр. було створено ще 134 поселення німецьких колоністів. В 1803 р. сюди прибули не тільки меноніти, а також лютерани, кальвіністи і католики із Прирейнської Баварії,

Бадена, Вюртемберга, Гессена, Нассау, а також з Царства Польського та Австрії. Більшість з них були поселені на берегах річки Молочної. За віросповіданням німецьке населення було переважно лютеранським – майже 94 % [653, с.112] Протягом 1803 – 1825 рр. у Катеринославській губернії були засновані колонії: Нідер, Розенгарт, Бурвальде, Хортії, Блюменгарт, Нойгорст, Кронсталь, Нойостервік, Шенберг – у Катеринославському повіті; у Херсонській губернії Одеському повіті в Лібентальській окрузі – Клейнлібенталь, Маріенталь, Александергільф, Гросслібенталь, Позефсталь, Люстдорф, Францфельд, Петерсталь, Фройденталь, Нойбург; Кучурганській окрузі – Страсбург, Кандель, Баден, Зельц, Мангейм, Ельзас; в Березанській окрузі – Катеріненталь, Ландау, Карлсруе, Зульц, Рорбах, Шпейер, Вормс, Йоганнсталь; в Маріупольській менонітській окрузі – Грюнау, Рейхенберг, Кіршвальд, Тігенгоф, Кронсдорф, Розенберг, Розенгарт, Вікерау, Тіргарт, Нойгоф, Ейхвальд, Шенбаум, Тігенорт [611, с.39].

До середини XIX ст. у Таврійській губернії сформувалися об'єктивні причини, що сприяли колонізації регіону. Скасування кріпацтва і буржуазні реформи 60-х рр. XIX ст. поступово сприяли заселенню південних околиць Російської імперії. В південній регіоні іноземних колоністів рекомендувалось розселяти ближче до портових міст. В 40 км. від Миколаєва в 1869 р. було засновано колонія Гальбштадт, де проживало в різні роки до 500 осіб. У 1858 – 1897 рр. в південному краї німецьке населення зросло з 138,8 до 337,8 тис. чол. Перепис 1897 р. вказує, що у південному регіоні України мешкало 344 тис. німців, що складали 4,1% від усього населення. У 1911 р., згідно з німецькими джерелами, цей етнос тут нараховував 422 тис., за віросповіданням його кількість розподілялася так: євангелісти – 43 %, католики – 37 %, меноніти – 20 %.

Масовий і найбільш організований характер переселення німців почало набувати у другій половині XIX ст. Але цей рух мав переважно аграрно-колонізаційний характер на Волині і промисловий – в Подільській та Київській губерніях, оскільки тут було більше великих місць для збуту

ремісничих виробів. Найбільш густозаселеним регіоном проживання німців стало Правобережжя України, а саме Волинь. У 60-х рр. XIX ст. волинських німців нараховувалось близько 5 тис. осіб, а у 1897 р. німецьке населення у Волинській губернії налічувало вже 170 тис. осіб. Кількісні показники свідчать, про велику частку німців серед інших етноменшин, чисельність яких постійно зростала. Так, у 1914 р. їх уже близько 240 тис. у Волинській губернії: у Житомирському повіті – 66 тис., Новоград-Волинському – 53 тис., Луцькому – 43 тис., Володимир-Волинському – 22 тис., Дубнівському – 10 тис., Володарському – 5700 [850, с.45]. Німецькомовні колоністи Волинської губернії мешкали переважно в сільській місцевості 90 %, а серед міщан їх кількість становила 10 %. Тому переважна більшість німців займалась сільським господарством. Крім того, заняття в аграрному секторі програмно стимулювалися імперським урядом. Німецькі колоністи знаходились в сприятливих правових умовах для того щоб стати зразком у господарчій діяльності місцевого населення.

Другою після Волинської губернії за чисельністю німців була Київщина. За даними перепису 1897 р. тут німецьке населення становило 147 тис. осіб. У містах Київської губернії проживало 30% німців, в сільських околицях близько 70 % [471,с.224]. Загалом більшість німецьких колоністів Правобережної України мешкали в сільській місцевості більше 90%. На території Лівобережної України кількість німецьких колоністів була значно меншою. Наприкінці XIX ст. на Чернігівщині мешкало 5306 німців. У цілому на території Південно-Західного краю проживали близько 200 тис. німців. Їх кількісні показники до 1914 р. продовжували зростати.

Основна маса німецьких колоністів проживала саме на Півдні України. В 1904 р. лише тільки в Одеському повіті нараховувалось 63112 особи німецької національності. Мешкало німецьке населення і в інших місцях поселень. У більшості випадків німецькі колоністи створювали суцільні населені пункти, які потім трансформувались у німецькі національні райони або округи. У 1914 р. у південному регіоні України мешкало 467 тис. осіб

німецької національності [789, с.38]. К.Е. Ліндерман зазначає, що «німецькі колоністи впродовж століть перетворили не плодючі і пусті степи півдня України, Криму в родючі поля, в багаті сади, в прибуткові виноградники і допомагали поширити знання для ведення покращеного господарства за межами своїх поселень. Будуючи свій добробут, вони разом з тим допомагали зростанню статків усього краю, культивували служіння родинним ідеалам та зразки широкої взаємодопомоги» [735, с.229] Всі дані свідчать про те, що німецьке населення в Україні органічно влилося в економічне і суспільно-політичне життя держави, сприяючи своєю працею й розумом її просуванню по шляху прогресу.

Поряд з німцями із Західної Європи в Україну переселялись чехи. Найбільш масове переселення чехів в Україну відбулося в 60-х рр. XIX ст. Знецінення робочої сили, зростання безробіття та безземельних селян, сприяли еміграційним процесам в Чехії, які були направлені на українські терени.

Особливо зросла кількість чеських колоністів, коли Олександром II була затверджена постанова Комітету Міністрів від 10 червня 1870 р. «Про заселення чехів на Волині». У зв'язку з цим лише за 1868 – 1875 рр. на Правобережжя України переїхало понад 970 родин чехів. Прибуття значної кількості чеських колоністів забезпечувала агітація за переселення, яка поширювалась завдяки пресі. У 1878 р. в Житомирі існувала спеціальна канцелярія «Земля», яка допомагала облаштовуватись чеському населенню. Вона виконувала посередницькі функції при оформленні документів на влаштування чехів на роботу. У 1884 р. у Волинській губернії вже почали формуватись окремі чеські волості, а саме, Глинська, Дубенська, Луцька, Кунічевська [615, с.11]. Найбільша частка чеського населення зосереджувалась у Волинській губернії, за даними 1884 р. тут мешкало понад 19 тис. чехів. На Волині кількість чеського населення постійно зростала. Так, у 1897 р. чехів нараховувалось близько 27 тис. осіб, у 1911 р. – біля 65 тис. чехів, а напередодні Першої світової війни – від 27 тис. до 44 тис.

осіб. Київський тимчасовий комітет у справах друку зазначив, що «... у Волинській губернії та в інших українських губерніях існують чеські колонії, населення яких відзначається лояльністю та релігійністю» [142, арк.6].

Окремими великими поселеннями чехи розселилися на Волині та Поділлі. Їх національні спільноти можна було зустріти в багатьох великих містах, таких як Київ, Одеса, Харків та ін. Вже на початку ХХ ст. Київ став центром культурного і політичного життя чехів, де мешкало кілька тисяч чехів. Вони становили значний відсоток серед адміністрації і робітників ряду промислових підприємств. Переважна більшість чеського населення проживало у сільській місцевості, а саме у Рівненській, Дубенській, Острозькій, Луцькій, Житомирській, Володимирській повітах Волинської губернії. Поодинокі чеські родини можна було зустріти в багатьох українських селах. Чехи виявляли бажання співпрацювати зі місцевим населенням, прийняти російське підданство. Головною метою переселення був розвиток сільського господарства. Статський радник О. Воронін писав, що «поселення чехів вказують шлях, яким потрібно слідувати в майбутньому іноземній колонізації» [615, с.6].

Чехи селились не тільки на Волині, а й на півдні України. Колонізація українських земель регламентувалась з 1857 р. «Зведенням статуту про колонізацію іноземців». Початок чеської еміграції в Південну Україну датується 1861 р., основний масив переселенців прибув до Одеси, які окремо переселились із Криму до Херсонської губернії. В 1869 р. у пошуках більш кращих економічних умов, частка жителів чеських колоній Криму переїхала у Мелітопольський повіт Таврійської губернії, де вони заснували колонію Чехоград [282, арк.1]. З цього часу розпочалася чеська колонізація Катеринославської та Херсонської губерній. На початку ХХ ст. у Херсонській губернії чеськими переселенцями було засновано ряд чеських поселень Кінський Загін, Новосамарка, Богемка, Веселинівка, Мала

Олександрівка та Сиротинка. В Катеринославській губернії хоча окремих чеських колоній не було, проте невелика кількість чехів проживала в містах.

Однією з найдавніших в Україні була грецька меншина. Її історія сягає своїм коріннями в глибоку давність. Ще у VII ст. до н.е. у південному регіоні України були влаштовані грецькі колонії. Згодом грецькі поселення були засновані на території Північного Причорномор'я від Дунаю до Керченської протоки. Багато грецького населення мешкало у давньоруських містах і Причорномор'ї в добу Київської Русі.

У XVII ст. на українські землі продовжували прибувати вихідці з Греції. Одним із українських міст, де вони оселилися, став Ніжин. Це була найбільш рання іноземна колонія на Лівобережжі України. Завдяки грекам Ніжин став центром торгівельних відносин та одним із найбільших міст, що показало державі корисність іноземних спільнот. Про впливове становище греків свідчить той факт, що 26 квітня 1526 р. грецькому купцю А. Кероконделю надано королівську грамоту на право безмитної торгівлі. Згодом, за часів Б. Хмельницького греки мали також ряд привілеїв, а про їх наявність в рядах козацтва свідчить те, що гетьмани видавали спеціальні універсали, що стосувались грецького населення. Наприклад, універсал І. Виговського від 9 лютого 1658 року, три універсали І. Брюховецького від 1, 2, 16 березня 1666 р. [884, с.172].

З 1778 р. починається переселення греків з Криму до Північного Приазов'я. Це було одним із напрямків у заходах російського уряду по освоєнню південних степових районів України. Виникає ідея переселення із Кримського ханства в Російську імперію християн, до них відносились головним чином греки. В результаті цих заходів і виникає етнічна громада, яка називається маріупольські греки, так як ними було засновано місто Маріуполь. У 1781 р. греків нараховувалося 2767 осіб та 21 село в Північному Приазов'ї [877, с.184]. Греки Північного Приазов'я відрізнялись за своїми етнічними і соціальними ознаками від інших грецьких громад

України. На відміну від ніжинської, маріупольська грецька спільнота була в більшості сільською.

Впливові грецькі спільноти перебували в багатьох містах України, а саме у Києві, Кам'янець-Подільську, Одесі, Дніпропетровську, Харкові. Загалом за переписом 1897 р. на українських теренах мешкало понад 187 тис. греків. За підрахунками С. Брука та В. Кабузана, грецька людність Російської імперії становила 261,1 тис. Чоловік [604, с.34]. Греки були п'ятою за чисельністю національною групою після росіян, євреїв, німців і поляків, але на той час майже не існувало компактних місць поселення греків, навіть в Маріуполі вони становили лише 24% місцевого населення.

Болгарське переселення на українські землі розпочалася наприкінці XIV ст. внаслідок захоплення Османською імперією Другого Болгарського царства. Імміграційний потік охоплював десятками та сотнями осіб. Серед переселенців були різні соціальні прошарки: священнослужителі, військові, вельможі, міщани та селяни. Болгарські іммігранти на території України селилися компактними групами. Внаслідок колонізаційно-міграційних процесів, які у першій половині XV ст. поширились у Молдавії, болгарське населення переселилось на сусідні з нею землі – Поділля, де заснували село Болгарська Пустош [915, с.62].

Інтенсивне переселення болгар розпочалось в другій половині XVIII ст. і тривало до кінця XIX ст. Поселення болгар в Україні були засновані вихідцями з села Флатар біля Сілістри (400 родин) в долині річки Вись та Синюха (1752 р.) – село Добре і Ольшанка Бобринецького повіту Херсонської губернії. Значна частка болгарського населення до 90-х рр. XVIII входило у склад Бузького козацького війська, а потім після його ліквідації, їх було розселено в околицях міст Бобринця і Вознесенська. Після царського маніфесту 22 липня 1763 р. із закликом до іноземців переселятися до Росії, болгар переселились під Києв на землі Києво-Братського монастиря та у Чернігівську губернію [804, с.115].

Під час російсько-турецьких воєн болгари знову масово переселялися на територію України у XVIII ст. За підрахунками В. Мільчева протягом 1762 – 1768 рр. до Південної України прибуло, щонайбільше 500 болгар [768, с.156]. Болгарське населення заснували великі поселення в передмісті Миколаєва та у Одеському повіті.

На початку 1860-х рр., у зв'язку із захопленням значної частини Бессарабії Румунією, внаслідок чого болгари позбувалися багатьох колоністських привілеїв, вони стали переселятися у Надазов'я, заснувавши там 38 поселень в яких проживало 30 тис. осіб. Згодом там утворилась друга велика колонія болгар в Україні з центром у Преславі біля м. Приморська Запорізької області. Переважна більшість болгарського населення були селянами, їх складало понад 90 % болгарського населення [652, с.15]. Завдяки власній праці та державній допомозі, болгари адаптувались на новому місці та стали помітним культурним чинником в Україні.

Загалом за результатами Першого всеросійського перепису 1897 р. в Україні проживали такі найбільш численні етноменшини, як євреї (2,3 млн.), поляки (2 млн.), німці (500 тис.), болгари (200 тис.), греки (187 тис.), чехи (38 тис.). Чимало серед них зустрічалось представники і інших націй: англійці, італійці, французи, швейцарці та інші західноєвропейські нації. Звичайно, кількісно такі меншини були не численними порівняно з поляками, євреями, німцями, але в загальному контексті вони створювали особливий етнічний колорит в Україні.

В той же час історичні обставини появи етноменшин та їх розміщення на Лівобережній Україні, яка в минулому була Гетьманщиною, була відмінною від Правобережної України, що входила до кінця XVIII ст. до Речі Посполитої і південного регіону, колонізація якого відбулась наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Крім того, на динаміку, чисельність і географічне розміщення етнічних груп помітно вплинули міграційні процеси. На початку XX ст. найбільше нацменшинного населення проживало в Південно-Західному краї (Волинська, Київська, Подільська губернії), близько 2 млн. чол., у Південно-Східному краї

(Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії) – 1 млн. 600 тис., а Чернігівській, Харківській, Полтавській губерніях лише 400 тис. чол. Для переселенської структури етнічних спільнот на українських землях властиве дисперсне та компактне поселення. Кількісні дані про етноменшинне населення українських губерній свідчать, що вони склали досить значну частину населення та відігравали помітну роль у культурному, економічному і громадському житті України. Законодавча база Російської імперії сприяла залученню іноземців і вплинула на збільшення їхньої чисельності в Україні у XIX ст. По мірі облаштування та адаптації на новому місці багаточисленні народи України почали об'єднуватися в організації. Особливий міжетнічний колорит зумовлював формування різноманітних потреб та інтересів, а регіональні особливості розміщення національних меншин визначили специфіку громадської ініціативи.

Розвиток громадської самоініціативи етноспільнот на землях багатонаціональної України відбувався в складних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах. Суттєвий вплив на становлення і розвиток етнічної громадської ініціативи надав багатий досвід європейських держав. Ліберальні та буржуазні революції принесли на зміну інші цінності. Революційна філософія доби підкреслювала ідею соціальної держави, яка є гуманною до всіх громадян, захищає громадські права, підтримує у скрутному становищі [926, с.552].

В Європі національні організації зародилась ще в першій половині XIX ст., а вже до кінця століття стали масовим явищем, а особливо в Швеції, Англії, Німеччині, Данії, Нідерландах, Франції, Італії та Австро-Угорщині. Національно-визвольні події 1848 р. вплинули на розвиток громадського життя в Австро-Угорській імперії. У австрійській державі зародження національних товариств відбулося в умовах конституційних свобод. Австрійський уряд прийняв ряд законів та поправок щодо діяльності громадських утворень. Демократичні зміни значно полегшили реєстрацію та діяльність багатоманітних об'єднань, що стали носіями суспільних та культурних потреб різних

національних груп. Громадські об'єднання склали головну і потужну силу національно-культурного руху національних меншин [973, с.51]. Формування громадянського руху за австрійським зразком на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорщини, мали вплив на розгортання громадської ініціативи етноменшин на українських землях у складі Російської імперії. Проте західний досвід копіювався не сліпо, а отримав новий зміст, завдяки самобутньому розвитку, що надало етнічним організаціям особливої специфіки.

Інтеграції етноменшин на українських землях також сприяли модернізаційні процеси, які зруйнували стабільний світ етноменшин. Складовою реформ 1860-х рр. була ліквідація колоністського статусу поселень.

Промисловий переворот сприяв економічному піднесенню міст та значному зростанню кількості міського населення. В кінці XIX ст. кількість міських жителів в Україні становила 13% від загальної чисельності населення [731, с.463]. Українські міста були поліетнічними, в них проживала значна частка діаспори євреїв, поляків та ін. Перепис населення 1897 р. зафіксував в Україні представників понад 50 національностей. Серед дворянства їх кількість складала близько 10%, купецтва – 35 %, міщанства – 40%, селянства – 15%. Кількісні показники зазначають помітний відсоток представників етноспільнот серед купців та міщан.

Виникали громадські організації національних меншин на тлі активізації громадського життя та культурного прогресу, що було провісником витоків громадянського суспільства. В українських губерніях, які були під владою Росії, численні культурні та освітні товариства повинні утворюватись як національно-російські, адже все діловодство мало вестись російською мовою, а вся національна характеристика зводилася до того, що членами товариств мали бути представники національних меншин [819, с.199]. Імперською владою вперто ігнорувалися мовні, релігійні, національно-культурні та інші запити етноменшин. На відміну від територій підвладних Росії, в Україні, яка перебувала у складі Австро-Угорської імперії, згідно указу 15 листопада 1867 р. все діловодство товариств дозволялось вести рідною мовою [799, с.199].

У цілому політика царського уряду мала негативні наслідки, обмеження політичного та економічного розвитку призвело до зростання опозиційних настроїв серед національних меншин. Прагнучи захистити свій суспільний статус, етноменшини стали на шлях створення громадських об'єднань.

Процес організаційного оформлення громадських об'єднань етноменшин розпочався у 60-ті рр. XIX ст. А активізація їх роботи і поява формувань припадає на початок 1890-х рр. – 1914 рр. У дореволюційний період громадські організації носили багатофункціональний характер і тому вироблена нами класифікація має умовний характер. Представлені об'єднання виділені в три основні групи критерій класифікації, за метою діяльності: благодійні, культурно-просвітні, господарські.

Отже, діяльність громадських об'єднань етноменшин в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. була помітним явищем суспільного розвитку і виступала невід'ємною складовою процесу модернізації громадського життя. Вона набувала ідеологічного та формаційного характеру, що поширювалася на територію Центральної, Південної та Східної України. Базовою передумовою розгортання громадської ініціативи етноменшин виступала багатонаціональна структура населення України. Міжетнічний колорит визначив коло різноманітних потреб та інтересів етноменшин, які були поставлені за державним форматом політикою царизму. Тому єдиним шляхом для вирішення побутових проблем етноспільнот стала колективна взаємодопомога. Інтеграційним процесам сприяли західноєвропейські громадські рухи. Формування громадянського суспільства за австрійським зразком на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорщини, мало вплив на розгортання національного громадського руху в українських губерніях. Проте західний досвід не копіювався, а збагачувався якісно новим змістом, отримував самобутній розвиток, що надавало етнічним організаціям особливої специфіки.

2.2. Правовий статус громадських об'єднань нацменшин

Правова база для прояву громадської ініціативи, бере свій початок у 1782 р. починаючи із «Статуту Благодійності», де підкреслювалося, що «законом затверджене об'єднання, товариство або інша подібна установа охороняється в своїй законній силі» [329, с.462].

Перше оформлення урядової громадської організації було розпочато ще у 1765 р., коли було створено «Вільне економічне товариство» у Санкт-Петербурзі з метою вивчення та розповсюдження знань з сільського господарства. Статут цього товариства передбачав відкриття постійних комітетів, для сприяння більш успішного розвитку різних галузей їх діяльності. Уже у 1861 р. при «Вільному економічному товаристві» було створено «Санкт-Петербурзький комітет писемності», де зазначалося, що «на підставі § 4 статуту Вільного економічного товариства, засновується при III відділенні Комітет писемності» [519, с.55]. Цими законоположеннями було покладено початок створення правової бази для діяльності громадських об'єднань.

Схожим за своєю діяльністю було створено 4 січня 1819 р. «Московське товариство сільського господарства» при якому у грудні 1845 р. був утворений комітет для поширення писемності на релігійно-моральних засадах. Комітети урядових організацій ставили за мету поширення початкової народної освіти. Статути комітетів, методи та форми роботи товариств були взяті за зразок громадськими об'єднаннями в майбутньому [869, с.7]. Статус законності надавав імператорський статут, копію якого, новостворені товариства брали із Санкт-Петербурзького або Московського комітетів писемності. Узаконювались статутні документи в більшості випадків тих громадських об'єднань, виникнення яких було ініційоване імператором та членами сім'ї.

Після лібералізації громадського життя в добу 60-рр. XIX ст., розпочався активний процес створення громадських організацій. Формування

громадського інституту та поява у його складі національних товариств вимагало їх правового регулювання. Влада по мірі наростання громадського руху, створювала законодавчі акти по їх контролю.

Тенденція до спрощення процедури утворення громадських організацій розпочалася з 1860-х рр., яка виражалася у процесі децентралізації контролю за громадськими організаціями, який поступово переходив від імператора до окремих міністрів. Розгляд всіх справ, які стосувалися громадського піклування, включаючи затвердження статутів громадських об'єднань, було переведено в компетенцію міністерств. 12 січня 1862 р. було видано закон «Про надання Міністерству внутрішніх справ права на затвердження статутів товариств взаємодопомоги або з іншою благодійною і загальнокорисною метою» згідно з якого реєстрація благодійних товариств та об'єднань взаємодопомоги передавалася Міністерству внутрішніх справ [325, с.543].

Окремими групами організацій опікувались і інші міністерства. Затвердження вчених товариств при університетах у 1863 р. було віднесено до компетенції Міністра народної освіти [328, с.248]. У 1866 р. затвердження статутів сільськогосподарських товариств було передано Міністерству державного майна. Проте більшість товариств знаходилось під контролем Міністерства внутрішніх справ.

У січні 1869 р. Комітетом міністрів був виданий документ «Про надання Міністерству внутрішніх справ права затвердження статутів громадських і благодійних установ». У той же час документ зобов'язував на колишніх підставах доводити до відома імператора дані про пожертвування приватних осіб на заснування благодійних закладів, що повинно було стимулювати благодійну діяльність на місцях.

Проте правова незахищеність цієї сфери залишалась. 22 липня 1866 р. урядом Російської імперії було ухвалено: «дозволити губернаторам, з огляду охорони громадського благоустрою державної безпеки, закривати своєї владою збори різних громадських товариств у випадку виявлення в них чогонебудь загрозливого державному порядку та громадській безпеці» [337,

с.389]. По закону від 27 березня 1867 р. рахувались протизаконними всі ті товариства, які не подали прохання на дозвіл реєстрації, ухилялися від мети зазначеної у статуті або іншим чином були «шкідливі для державного добробуту або громадського спокою» [327, с.341]. В указі 1874 р. «Про покарання утворення протизаконних спільнот та участь в них» цей захід лібералізувався, тому заснування та діяльність товариств знову активізувались.

У 90-х роках XIX ст. розпочались видаватись статuti для певних груп громадських організацій. З метою відгородити себе від клопоту і від небажаних наслідків, у 1891 р. влада вирішила створити універсальний зразок, «Зразковий статут», який засновники повинні були брати за основу свого проекту. Згідно ст. 32 Зводу законів Російської імперії закріплювались такі повноваження місцевих губернаторів. Листування між високопосадовцями (обер-прокурором, міністрами внутрішніх справ і народної освіти, членами Вченого комітету Міністерства народної освіти) тривало майже 6 років. Обер-прокурор Синоду К.П. Побєдоносцев запропонував відкласти розгляд всіх, що надходять проектів культурно-освітніх і благодійних товариств. І до 1897 р. так і не було вироблено єдиного зразка. У цей період проекти статутів громадських організацій, які надійшли в належні відомства, роками чекали свого затвердження. В цей період проекти статутів громадських організацій, які надійшли у відповідні відомства, роками чекали свого затвердження. Причиною відомства вказували очікування створення нових нормативів для статутів цих організацій. Іншою причиною чиновницької метушні навколо статутів став циркуляр Головного управління у справах друку, де повідомлялось, що особи при створенні статуту і заснування ними освітницьких організацій, народних бібліотек, мають керуватися зразковими статутами Санкт-Петербурзького комітету писемності [650]. В той же час ці зразкові статuti не були узгоджені з правилами про порядок нагляду за товариствами, затвердженими Міністром внутрішніх справ у 1890 р. Крім того,

влаштування народних читалень, бібліотек і кабінетів для читання обумовлювалися точним і неухильним застосуванням правил, викладених у додатках до ст. 175 статуту про цензуру і друковані видання 1890 р., і дотриманням, затверджених Міністерством внутрішніх справ від 15 травня 1890 р. правил про безкоштовні народні читання і про порядок нагляду за ними [427, с.6]. Товариства знаходились у віданні Міністерством внутрішніх справ на основі ст. 444 і 445 «Статуту громадського піклування» [333]. У зв'язку з цим губернаторам, а від них поліцмейстерам надходили вказівки з особливою обережністю ставитися до проектів статутів.

На період становлення кооперації державою не було вироблено загальної законодавчої бази для врегулювання створення та діяльності господарських товариств. Імперський уряд видав закон у 1895 р. про «Положення про установи дрібного кредиту». Цей документ передбачав запровадження організацій малого кредиту [731, с.249].

Проте більшість товариств етноменшин залишалася поза законом. 22 березня 1901 р. генерал-губернатор київської, волинської та подільської губернії М.І. Драгомиров у листі до Міністерства фінансів зазначав, що «так як проектоване товариство складалось виключно з євреїв таке товариство я визнаю небажаним» [13, арк.2]. У 1902 р. Міністерство фінансів ухвалило, що рада й правління ощадно-позичкових товариств повинні на 2/3 складатися з осіб християнського віросповідання. Головами рад, правлінь, загальних зборів і піклувальниками також могли бути лише християни [17, арк.6]. 13 травня 1897 р. був затверджений статут споживчих товариств за яким створювались і товариства етноменшин [29, арк.1]. 30 червня 1897 р. Міністерство землеробства та держмайна затвердило зразковий статут сільськогосподарського товариства за яким членами його ставали землевласники, що були здатні внести в товариство вступний внесок значних розмірів. Товариство засновувалося з метою сприяти своїм членам в придбанні сільськогосподарського реманенту, у збуті продуктів сільського господарства [331, с.319]. Для створення товариства подавалося клопотання

губернаторові. Якщо територія діяльності товариства мала бути більшою або засновники прагнули внести у власний статут умови, не передбачені типовим статутом, клопотання через губернатора направлялося до Міністерства землеробства та державного майна [500, с.10].

Спеціальним законодавчим актом, спільним для всіх благодійних організацій, став виданий у 1892 р. «Статут про громадське піклування в Росії». Згідно ст. 175 зазначалося, що «створені благодійні організації та приватні благодійні установи мають засновуватись у законному порядку». Право утвердження статутів благодійних товариств надавалося за ст. 443 Міністерству внутрішніх справ. У статті також зазначалось, що «не дозволено відкривати благодійні організації приватних осіб, які не мають власних матеріальних засобів, необхідних на їх утримання» [333, с.194].

Питання про регулювання діяльності єврейських благодійних організацій було піднято в 1882 р. під час роботи спеціально створеної Вищої комісії для перегляду чинного законодавства про євреїв 1883 – 1888 рр., яка досліджувала чисельність товариств в «смузі осілості».

Порядок утворення благодійних товариств та закладів почав вдосконалюватись з 1897 р. Були розроблені статути, такі, як: «Зразковий статут товариства допомоги бідним», «Статут піклування про будинок працелюбності товариства» та ін. Згідно статутів, губернатори отримували право, без попередньої згоди з Міністерством внутрішніх справ, реєструвати товариства допомоги бідним, якщо вони приймають при створенні типовий статут. Міністерство внутрішніх справ 10 червня 1897 р. затверджує зразковий статут товариств допомоги нужденним, який містив всі вимоги до благодійних організацій [510, с.3]. Нормативний статут мав на меті полегшити відкриття благодійних товариств, проте це не стосувалося нацменшин. Місцева влада надалі продовжувала надсилати проект генерал-губернатору, якщо громадське об'єднання складалося виключно з етноменшин. Так, купці-євреї м. Заславля Волинської губернії, бажаючи зареєструвати товариство допомоги бідним, надіслали проект статуту

волинському губернатору. Той у свою чергу передав справу на вирішення київському генерал-губернатору, який відмовив у реєстрації [12, арк.1].

Міністерство внутрішніх справ, відзначивши доцільність «Нормативного статуту товариства допомоги бідним», 27 листопада 1897 р. затвердило «Зразковий статут товариств надання допомоги бідним учням» [562, с.61]. Згідно з цим документом товариства такого типу призначені були для опіки над незабезпеченими учнями конкретного навчального закладу. Зазначалось, що одноразову допомогу можуть отримувати і випускники, якщо вони продовжували навчання в іншому навчальному закладі та мали значні здібності й успіхи. Основними видами підтримки бідних учнів такими товариствами були: оплата навчання, безкоштовне надання або продаж за зниженою ціною книг, посібників, допомога одягом, харчуванням, житлом, якщо учні не можуть це придбати власною працею, сприяння пошуку бідним заробітку, надання медичної допомоги, призначення у виняткових випадках грошових допомог. Враховувалась не лише ступінь бідності, але й поведінка та успішність у навчанні. У подальших розділах «Зразковий статут товариств надання допомоги бідним учням» в основному дублював основні положення «Нормативного статуту товариства допомоги бідним».

Для впорядкування практичної діяльності товариств видавались відповідні обіжники Міністерства внутрішніх справ, які стосувались проведення благодійних театральних вистав, концертів та інших публічних зборів (26 липня 1882 р., 15 березня 1887 р., 12 травня 1889 р., 30 липня 1901 р.). Всі вони встановлювали контроль з боку влади за організацією, перебігом процедурного процесу, а також розподіленням отриманих коштів. За реалізацією квитків, за афішами, рекламою мала стежити спеціально уповноважена особа від місцевої губерньської влади. Весь прибуток мав передаватися губернатору, або надалі ці кошти спрямувати за призначенням, тобто організації чи установі, на користь якої цей захід влаштовувався [564, с.107]. 15 лютого 1903 р. було видано Положення про

порядок проведення окремими особами, товариствами і громадськими установами народних читань із сільського господарства.

На початку 1900 р. всі справи по товариствам були зосереджені у Департаменті громадських справ Міністерства внутрішніх справ. У складі останнього утворилось друге спеціальне відділення, яке підпорядковувалося безпосередньо заступнику міністра. Інструкція для цього відділення 30 березня 1900 р., відносила до його повноваження і справи по розгляду, затвердженню і зміні статутів приватних, наукових, благодійних та інших товариств, гуртків клубів, а також розпорядження про закриття приватних товариств, статuti, яких затверджувалися Міністерством внутрішніх справ [866, с.102].

Законодавство передбачало низку етапів створення громадської організації до революції 1905 – 1907 р. У другій половині XIX ст. діяло губернське правління, яке виконувало виконавчі функції при губернаторі. Головним завданням якого було управляти губернією, яка очолювалась та керувалась губернатором. Ведення справ здійснювала канцелярія при губернському правлінні. Бажаючі утворити громадське об'єднання подавали прохання губернатору, який видавав дозвіл з власною резолюцією, який надсилався до генерал-губернатора. Потім дозвільні документи надходили до Департаменту громадських справ Міністерства внутрішніх справ, і вже звідти надсилалися на затвердження у профільне міністерство. При цьому статутні документи повинні були узгоджуватися з інструкціями, прописаними у таємних обіжниках Міністерства внутрішніх справ, та урядовими розпорядженнями, які зберігалися в канцелярії генерал-губернатора. Наявність статуту була необхідною умовою для товариств, які прагнули вести активну діяльність: відкривати відділення, союзи, мати права юридичної особи, тобто створювати капітали, укладати договори, набувати майно.

Законодавчою засадою забезпечення діяльності громадських об'єднань став «Маніфест» 17 жовтня 1905 р., який декларував свободу дій

національних меншин у сфері освіти, благодійності та ін. Даровані маніфестом 17 жовтня 1905 р. громадські свободи зібрань і союзів стояли чільним пунктом [324, с.754]. Обіжником міністра внутрішніх справ А.Г. Булігіним від 26 квітня 1905 р. у вигляді тимчасового заходу, були внесені зміни в законодавчому порядку до ст. 441 «Статуту громадського піклування», яким визначалась передача влади відкриття дій товариств місцевій губернській владі [579, с.30]. Було прийнято спеціальні «Правила», які містили проекти статутів. Вони були вироблені Радою Міністрів, а потім винесені на обговорення Державної Ради. За цим документом громадським об'єднанням вважалось об'єднання декількох осіб, які не мали за головну мету отримання для себе прибутку. Тепер організації могли бути створені без отримання владної санкції. Товариства були зобов'язані мати статут і дотримуватися правил, викладені в статтях 6 – 8 і 21 – 40. Міністру внутрішніх справ надавалось право в будь-який час, на свій розсуд закрити товариство, якщо діяльність цих товариств визнавались загрозою для суспільного спокою або безпеки. «Правила» не розповсюджувалися на релігійні організації, а також товариства, створені учнями в навчальних закладах. Бажаючі заснувати товариств, які виходили за межі встановлених правил, повинні були надати проект статуту такого товариства міністру або очільнику відділу для його розгляду та затвердження.

Процес затвердження статуту був кардинально змінений законом 4 березня 1906 р. Громадською організацією визнавалось об'єднання кількох осіб, які, не маючи завданням отримання для себе прибутку від ведення будь-якого підприємства, обрали предметом своєї діяльності конкретно визначену мету. На основі закону були затверджені та видані «Тимчасові правила про товариства і союзи» й була створена Губернське у справах товариств присутствіє на чолі з губернатором, яке було органом надзору за діяльністю товариств [332, с.201].

Товариства відкривалися з дозволу властей за зразком тих, що діяли в Західній Україні, яка перебувала у складі Австро-Угорщини, за умови

обов'язкового затвердження статутів і повної відмови від будь-якої політичної діяльності. Реєстрація товариств вносилася в форми встановлені Міністерства внутрішніх справ по згоді із міністром юстиції, а для професійних товариств, ще крім цього і за згодою з міністром торгівлі і промисловості [332, с.204]. Господарські товариства повинні були узгоджуватися із Головним управлінням у справах землевлаштування і землеволодіння. Про внесення товариств в реєстр повідомлялось в газетах «Сенатські оголошення» або в місцевих «Губернських відомостях», де публікувалось оголошення [20, арк.1]. На кожне зареєстроване товариство заводилась справа. Про закриття товариств, небажаних самодержавству, присутствіє передавало їх справу прокурору окружного суду. Присутствіє відмовляло в реєстрації і у тому випадку, якщо прохання засновників не було нотаріально засвідчено, або ж не було сплачено гербовий збір.

У нормативному статуті вказувалось, що закрити товариство міг губернатор за виявлення небезпеки для державного та громадського порядку. За інших обставин губернатор міг звернутись до Міністерства внутрішніх справ з пропозицією про закриття товариства. Товариство також могло припинити свою роботу за постановою загального зібрання, за рішенням Губернського у справах товариств присутствіє згідно ст. 33, 34 і 35 затверджених 4 березня 1906 р. Про добровільне закриття необхідно було подати письмову заяву губернатору.

Повсякденна діяльність товариств контролювалось губернською канцелярією, інформацію, про них отримувала вона із щорічних звітів [29, арк.47]. Громадські об'єднання повинні були узгоджувати з місцевою адміністрацією час і місце проведення загальних зборів, а також надавати детальний звіт про тематику запланованих для читання докладів. У свою чергу, воно доручало губернаторам для ретельнішого нагляду за збереженням статутів, обов'язково звертати увагу на їх стан: чи ведуться шнурові книги, звітуються засновники радам по закінченню року дії товариств.

Студентські організації легалізувались місцевим директором народних училищ. Він надавав про товариства свідчення по запропонованій Міністерством народної освіти формі, в яку входила назва, місцезнаходження правління, число членів, витрати, установи, які утримувалися або були субсидійовані товариством, наявність капіталу або майна. Також повідомлялось час і місце загальних зібрань, крім місцевої поліції, ще і місцевому інспектору училищ, з вказівкою питань, які піднімаються на зібраннях. Дирекцією народних училищ щороку в річний звіт вносились дані про діяльність товариств. Контроль за діяльністю студентських організацій здійснювався і Департаментом поліції Міністерства внутрішніх справ [71, арк.4]. Він також вимагав подавати статuti, фінансові звіти і списки членів товариств. Можна стверджувати, що з цього часу адміністративний нагляд за діяльністю навчальних організацій посилюється.

На початку ХХ ст. посилюється та активізується національний та громадсько-політичний рух. Особливості політичного становища та соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії обумовили специфіку формування й діяльності політичних партій етноменшин. Із завершенням формування партійної системи посилюється просвітницька робота через легальні громадські об'єднання. Для протидії політичним організаціям нацменшин видаються спеціальні закони. Підписаний російським міністром Міністерства внутрішніх справ В.К. Плеве указ в червні 1903 р., скасовував сіоністські організації, а самим сіоністам заборонялося вступати до лав громадських організацій [746, с.120]. З розпорядженням були ознайомлені усі губернатори. У своїх зауваженнях волинський губернатор погоджувався із застосування засобів проти поширення політизації у середовищі етноменшин, вказував, що: «з виданням правил про товариства і союзи, найбільш широке прагнення до заснування товариств проявили існуючі нелегальні політичні організації, а також інородні елементи, які переслідували вузьконаціональні інтереси» [22, арк.62].

Встановлювалася бюрократична процедура влаштування громадських об'єднань етноменшин, коли ретельно перевірялася благонадійність членів-засновників, місце проживання, рід їх заняття. Під час відкриття Єврейського благодійного товариства у місті Олександрівці був ретельно перевірений особовий склад його. З'ясувалось, що студенти М. Тартаковський і М. Докшицький належали до партії «Бунд». Відразу було оголошено про політичну неблагонадійність засновників та заборону реєстрації товариства, як таке, що «переслідує політичну мету» [223, арк.16]. Подібний прецедент, мало зареєстроване 4 березня 1911 р. Єврейське благодійне товариство допомоги бідним і хворим євреям. Під час перевірки наявності в ньому учасників сіоністських організацій, було виявлено, що із десяти засновників товариства п'ятеро були сіоністами [182, арк.10]. У відділенні Товариства взаємодопомоги євреям вчителям та меламедам у м. Теплик Подільської губернії, з'ясувалось, що члени товариства Е.Ш. Шифман і М.В. Кардонський в політичному відношенні неблагонадійні, оскільки вони під час революційного руху в 1906 – 1908 рр. були помічені в таємних зібраннях молоді в м. Теплик, а також «сприяли поширенню прокламацій та інших нелегальних видань» [289, арк.6]. Відмовити товариствам у реєстрації процедурою було досить складно, оскільки більшість статутів, подані ними на затвердження, відповідали вимогам закону.

Внаслідок інструкції Департаменту громадських справ від 28 листопада 1907 р. було доручено за короткий термін подати детальну інформацію про польські національні товариства, гімнастичні та просвітні клуби. У 1913 р. у зв'язку із черговим обіжником імперського уряду була здійснена повторна перевірка. У більшості випадків надходила інформація, що засновники є «благонадійними». Так, у Катеринославській губернії у відповідь на запит від червня 1913 р. про благонадійність А. Маковського і Я. Войцеховського та інших осіб, обраних до складу правління Товариства допомоги бідним полякам в с. Каменське, була надана інформація про те, що

відомостей про їх неблагонадійність у ротмістра м. Катеринослава немає [74, арк.202].

У здійсненні поточного контролю за роботою громадських організацій значне місце приділялось вивченню особового складу їх керівників. Особливо це стосувалося просвітніх організацій етноменшин. 29 вересня 1911 р. Департамент поліції у листах прохає губернаторів докласти свідчення про засновників товариств, їх соціальне походження та політичну благонадійність [72, арк.4].

Спеціально засновані в губерніях у справах товариств присутствія, які складались із представників адміністрації, земського та міського самоуправління, реєстрували та контролювали, призупиняли і закривали товариства, якщо їх діяльність була відхилена від статуту. До прикладу, склад Подільського губернського присутствія складав із подільського губернатора А.А. Єйлера, управляючого подільською казенною палатою А. Броецького, подільського губернського предводителя дворянства І. Раковича, подільського віце-губернатора А.І. Ігнат'єва, прокурора кам'янецького окружного суду Г.Н. Чеботар'єва, кам'янецького міського голови К.В. Туровича, гласного думи А.П. Шульминського, старшого фабричного інспектора С. І. Євтушанського [291, арк.28].

Волинський губернатор у зверненні 31 жовтня 1907 р. до уряду зазначав, що «... в губернське присутствіє, крім осіб, які на державній службі, входив і місцевий міський голова і один із гласних думи по виборі останньої. В Південно-Західному краї із значним «польським елементом» на посаду міського голови і гласних дуже часто обирають осіб польського походження, які мешкають нині в Житомирі, де міським головою і багато гласних з думи поляки. Хоча житомирський міський голова користується повагою, включення його в склад присутствія в якості члена, являється в деяких випадках незручним, так як дуже часто губернське присутствіє змушене розглядати і справи із польськими товариствами, і в таких випадках ускладнюється учасникам присутствія висловлення власної думки, тому в

склад присутствія бажано, щоб входили лише представники урядової влади» [21, арк.63]. Дискусія навколо порядку реєстрації товариств не припинялась. Було запропоновано ввести до складу губернського присутствія начальника жандармського управління. Інші пропозиції від губернаторів надходили про виокремлення в окрему групу клубів і товариств та встановити для них «концесійний» порядок реєстрації. Ключовим у циркулярному запиті Міністерства внутрішніх справ від 9 вересня 1907 р. з приводу бажаних змін щодо «Тимчасових правил про товариства і спілки» 4 березня 1906 р. було питання про ставлення місцевої влади до нового порядку фіксування товариств – явочному і реєстраційному. З цього приводу свої міркування висловив київський губернатор П.Н. Ігнат'єв щодо передісторії підготовки Тимчасових правил, він зазначав, що «закон 4 березня 1906 р. має ознаки поспішності, з якою він був складений». На його думку, видання документу пов'язано із змінами, що відбулися в суспільстві, одним із симптомів стало утворення різного спектру громадських об'єднань, які прагнули вийти за межі консервативного законодавства. Київський губернатор вважав, що «з допомогою законодавчого оформлення слід надати широкий простір для громадської ініціативи, проте від неї необхідно убезпечити монархічний режим». Дискусія точилася навколо порядку заснування товариства реєстраційного та явочного без явного успіху. Більшість схилились до думки «явочного» шляху реєстрації, до того ж всі порушення закону допущені товариством, повинні були проведені у судовому порядку [21, арк.56].

Виникли зауваження губернаторів щодо відкриття філій товариств, які влаштовували свої відділки у інших губерніях без реєстрації у місцевій адміністрації. 8 квітня 1909 р. Санкт-Петербурзьке градоначальство повідомило, що Комітет товариства поширення освіти серед євреїв оголосив про відкриття відділу в м. Балті Подільської губернії [288, арк.2]. Подільський губернатор щодо реєстрації товариств, відзначив, що «засноване товариство при бажанні відкрити свою філію в інших губерніях, не узгоджувало ці питання із місцевою владою. Такий стан речей, не дозволяє

визначити головного фактору для діяльності відділення – це побутові і соціальні особливості, які притаманні населенню кожної окремої місцевості» [30, арк.15].

Окремі губернатори висловлювалися також за скасування передбаченого «Тимчасовими правилами» пояснення присутствіями підстав відмови в установі та причин закриття товариств, вважаючи, що всяке пояснення з громадськістю принижувало гідність адміністративно-судових установ, якими були присутствія, звужувало їх повноваження, виключаючи можливість припинення дій товариств на підставі відомостей, отриманих агентурним шляхом. Демонструючи «нестандартний» підхід до визначення шляхів і способів контролю дій товариств, деякі губернатори намагалися покласти на самі об'єднання та їх посадових осіб відповідальність за ухилення від заявлених в їх статутах завдань. Херсонський губернатор М.Н. Малаєв пропонував зобов'язати засновників внеском грошової застави, що підлягала у випадку закриття товариств, конфіскації [881, с.73].

По завершенню обговорень губернаторів, урядом був виданий обіжник від 19 листопада 1907 р., який надавав дозвіл на відстеження губернською владою політичної благонадійності організацій без попередніх узгоджень із Департаментом поліції на основі місцевих свідчень [42, арк.39]. Присутствіе обирало ті форми організацій, які на її думку були корисними. В своїй діяльності Губернське присутствіе намагалось обмежити діяльність товариств, особливо національних. Це простежується як в процедурі затвердження їх статутів, так і відкритті їх закладів приміщень, особливо просвітніх. Так як, засноване товариство набувало якості юридичної особи для якого відкривалися можливості влаштовувати власні склади, вступати в договори, купувати у власність нерухоме майно [765, с.165]. Згідно узаконенню від 21 грудня 1906 р. при затвердженні громадських об'єднань етноменшин, рекомендувалося не допускати внесення в статuti єврейських товариств статті про право купівлі нерухомого майна за межами міських поселень, а в статутах польських або змішаного складу обумовлювати

такими словами «з дотриманням існуючих законоположень» [29, арк.33]. У зв'язку з цим у товариств етноменшин виникали проблеми із придбанням приміщень.

Обмеження проголошених національних свобод 1905 р. продовжувалось, Міністерством внутрішніх справ від 20 січня 1910 р. був виданий обіжник за підписом прем'єр-міністра П.А. Столипіна, де зазначалося, що «Тимчасові правила про товариства і союзи від 4 березня 1906 р. серед інородницьких елементів спричинили появу цілого ряду товариств під самим різноманітними назвами, що мають на меті виключно національні інтереси» [20, арк.843] Столипінським обіжником встановлювався посилений нагляд за діяльністю товариств етноменшин, з посиланням на «Тимчасові правила про товариства і спілки» від 4 березня 1906 р., за якими заборонялися товариства, «що загрожують суспільному спокою й безпеці». Циркуляром посилювалися вимоги до реєстрації національних товариств місцевими Губернськими у справах про товариства присутствіями [42, арк.22]. Останні повинні були детально розглянути статутну мету товариства, що проходило реєстрацію, на предмет наявності «виключно національної мети». Згідно циркуляру було відмовлено у жовтні 1910 р. Чеському просвітньому товариству в м. Здолбунові Волинської губернії, що «ставило за мету просвітні завдання» [180, арк.36].

Уже зареєстровані національні товариства підлягали перевірці. Наслідком появи «столипінського циркуляру» були перевірки законності реєстрації національних культурницьких товариств, прохань про відкриття безкоштовних бібліотек і читалень. Волинський губернатор, щодо реєстрації німецького товариства, у листі до губернаторів наголошував, що «хоча значних відступів від зразкового статуту не має, проте при відкритті цього товариства треба мати на увазі, що засновниками є виключно німці, тому товариство буде переслідувати національну мету, що веде до національної відособленості і не співпадає із обіжником 22 січня 1910 р. за

№ 2. Крім того в проекті не вказано про обмеження прав землеволодіння, встановлені в Південно-Західному краї» [29, арк.57].

На підставі циркуляру було закрито Німецьке товариство освіти у м. Одеса. Про це рішення одеський градоначальник І.В. Сосновський повідомив у Департамент поліції. Товариство, не відчуючи за собою ніякої провини вирішило оскаржити це рішення і написало прохання в урядовий Сенат. 14 серпня 1912 р. вийшов указ останнього за скаргою, в якому підтверджувалося прийняти в Одеському губернському присутствії рішення. В якості причини були названі перший параграф статуту, де сформульована мета – «підняття духовного розвитку німців», і другий, «за яким членами організації могли бути тільки німецьке населення» [280, арк.202]. Імперський уряд розцінив товариство як «прагнення до відокремлення інтересів німецького народонаселення та має націоналістичні тенденції і може викликати наслідки, що загрожують громадському спокою і безпеці».

Ставлення царського уряду до створення об'єднань етноменшин відрізнялась диференційованим підходом до різних народів і, особливо, залежало від мети громадських об'єднань. Одним із завдань діяльності політичної поліції на Правобережній Україні був контроль за польським «культурно-просвітницьким рухом». У губернських канцеляріях присутствія прискіпливо вивчало статути товариств, щоб протидіяти спробам створення польських організацій. З політичних міркувань, підлягали закриттю просвітні товариства як польські так і українські. Після одночасної заборони діяльності польської «Освяти» та української «Просвіти» був виданий обіжник від 18 червня 1908 р. № 9120, за яким зазначалась необхідність відмови в реєстрації національних товариств [202, арк.18]. Побоювання влади у відкритті громадських об'єднань етноменшин у більшій мірі пов'язане із суспільно-політичним життям держави. Так як по міському законодавству юридичні особи, до яких належали і громадські товариства, мали виборче право, якщо вони були власниками нерухомості.

Тому законодавчий апарат працював на обмеження громадських прав, що простежується в обмеженні діяльності громадських об'єднань етноменшин.

Якщо в європейських країнах стосовно зазначених організацій в першу чергу контроль поширювався проти порушення законів, то в Російській імперії проти національного самовиявлення. Внаслідок заборони діяльності місцевою владою організації часто діяли нелегально. Вони починали змінювати свої орієнтири і спрямовували його не на розвиток громадського життя, а набували політичного характеру. Діяльність їх не припинялась вони розбивались на декілька товариств, які діяли латентно або переїжджали в інше місто чи за кордон.

«Тимчасові правила» 1906 р. досить чітко окреслили способи діяльності товариств і союзів. Хоча даний законодавчий акт дозволив створення та реєстрацію громадських організацій з певними застереженнями, він значно спростив процедуру реєстрації товариств, а саме представленням ними статуту із дотриманням усіх вимог. У реєстрі товариств і союзів Київської губернії в період з 1906 по 1911 рр. нараховувалося понад 100 товариств етноменшин [20; 21; 22; 23]. У Волинській губернії у цей період із 79 зареєстрованих товариств 24 становили національні товариства [177, арк. 79]. Загалом у цей період в Україні з'явилося до 400 новостворених товариств – значно більше, ніж було зареєстровано за весь попередній період.

З початком Першої світової війни жандармському контролю піддалися практично усі громадські організації. 30 листопада 1914 р. Міністерством внутрішніх справ за підписом міністра Н.А.Маклакова був розісланий спеціальний циркуляр губернаторам і начальникам областей для ознайомлення з діяльністю німецьких товариств, щоб відмовити в клопотаннях і реєстрації нових. Уже створені товариства були закриті, а інша частина звинувачувалась у співпраці із Центральним союзом німецьких товариств за кордоном і були притягнені до кримінальної відповідальності за статтею 124 Кримінального уложення. У документах

розслідування не було чітких доказів їх участі у шпигунській діяльності, проте обвинувачені все одно були віддані до суду і арештовані. Циркуляр Н.А. Маклакова по суті став сигналом до закриття усіх товариств етноменшин. Імперська влада обмежувала діяльність громадських об'єднань, оскільки вони були формою демократичного суспільного волевиявлення.

Отже, законодавчий процес стосовно до громадських об'єднань почав свідомо формуватися з другої половини ХІХ ст. і увесь час постійно піддавався суттєвій трансформації. Загалом, законодавчі акти сприяли легітимізації існуючих етнічних організацій. У їх законодавчу діяльність було внесено уже існуючий досвід, який існував в Україні, та додано європейські зразки. Громадські об'єднання етноменшин користувались загальноросійським законодавством, так як була відсутня чітка правова база для діяльності організацій нацменшин. Самодержавство по відношенню до національних громадських об'єднань здійснювало подвійний стандарт: з одного боку, воно законодавчо прискорювало зростання їх мережі, а з іншого – ретельно контролювало їх діяльність. Цілим рядом узаконень, вони були фактично поставлені поза законом. Влада недооцінювала користь громадських об'єднань етноменшин, намагалась контролювати, їх формування розглядались як політичні. Одним із головних механізмів стримування громадської ініціативи було стримування затвердження статутів. За таких правових умов громадська ініціатива нацменшин на українських землях набула характеру конфронтації із владою.

2.3. Внутрішня структура і механізм функціонування громадських організацій

В другій пол. XIX ст. у житті українського суспільства відбувались великі зміни, які охопили усі сфери суспільного життя. Формування громадянського суспільства вело до участі усіх станів у суспільному житті країни. До громадських об'єднань залучалися широкі верстви, що певною мірою сприяло подоланню соціокультурного розколу, який являвся одним із основних гальм процесу модернізації.

Із 40-х рр. XIX ст. у суспільстві розпочали формуватися нові уявлення стосовно пожертв на громадські потреби. Участь у громадській діяльності купців та промисловців набували форм престижної соціальної поведінки. Держава заохочувала громадян брати участь у громадській ініціативі. Імперський уряд встановлював відповідні винагороди: ордени, почесне громадянство, спадкове дворянство. Тому, тим хто щорічно вносив пожертви на користь освітніх або соціальних установ, присвоювалося звання «почесний громадянин». Особи, які працювали у громадських та приватних благодійних закладах, за статусом наближались до державних службовців. В умовах модернізаційних процесів в суспільстві, збільшувалася репутація розумової праці, тож збільшувалася частка людей, які надавали перевагу фаху інженерів, вчителів, бухгалтерів, ветеринарів, агрономів. У громадських об'єднаннях етноменшин було багато освічених і заможних людей, адже на участь у товариствах потрібні були кошти. Їх організації створювались переважно дворянами, чиновниками, підприємцями і представниками вільних професій. Інтегровані в об'єднання були і інші соціальні верстви, у нацменшин в товариствах можна зустріти міщан, ремісників, селян за соціальним походженням, які формували середній клас, основу буржуазного громадянського суспільства.

Із розвитком громадянського суспільства на передній план суспільного життя країни все впевненіше виходили представники торгово-промислового

капіталу. Ця тенденція була особливо помітна у громадських об'єднаннях етноменшин, де в організації справи громадського піклування рік від року вагоміше ставала роль купецтва, причому купецький прошарок, як і дворянство, спрямовував кошти на надання допомоги членам не тільки представникам свого стану, але і на підтримку незаможних верств населення, незалежно від станової приналежності. Купецтво найбільш активну позицію зайняло у єврейських об'єднаннях. До прикладу, 27 жовтня 1912 р. було засноване єврейськими купцями та міщанами Черкаське товариство допомоги бідним для видачі безкоштовних позик [191, арк.42]. Засновниками Київського товариства допомоги бідним євреям «Гмілус-Хесед», теж виступали купці та міщани [217, арк.3]. Євреї не могли знайти роботу у державних організаціях та на більшості приватних підприємств, тому що їх правове становище були обмежене дискримінаційним законодавством Російської імперії, відповідно існувала потреба у створенні профспілок. У Товаристві допомоги єврейським вчителям Катеринослава, яке було засноване у 1895 р., вступило 135 вчителів, меламедів, лікарів, адвокатів та інженерів. Особи зі світу комерційної еліти надавали товариству фінансову підтримку, за що були обрані до лав почесних членів товариства [538, с.660].

У польських товариствах переважали церковні лідери, які впливали на процес становлення перших організацій польських громадських об'єднань. Засновниками Римо-католицького товариства допомоги бідним в м. Заславлі виступили ксьондз В.К. Строчинський, настоятель Св. Іосифа Костьола І.К.Полонський – надвірний радник, В.Т. Зайдлич – дворянин, В.П. Кулешевич – лікар, В.Д. Чарнецький – дворянин, В. А. Ольшевський – почесний громадянин, О.І Троецький – домовласник [20, арк.112]. Траплялись випадки вступу до польських товариств і військових. Волинський губернатор у січні 1910 р. повідомляв генерал-губернатору Ф.Ф. Трепову, що «начальник 9 піхотної дивізії, генерал-лейтенант Е.Ф. Свидзинський входить до складу клубу «Польський дім» в м. Луцьку, який відвідує неодноразово» [41, арк.4]

У фондах Центрального державного історичного архіву збереглися статuti різноманітних організацій, у тому числі і етноменшин, з допомогою яких можна реконструювати історію їх внутрішньої організації. Загальний порядок створення та роботи організації регламентував статут, у якому зазначалась мета і завдання, територіальні межі діяльності, порядок сплати і розмір членських внесків, класифікація членів, управління товариством, періодичність зібрань і засідань ради, порядок припинення роботи. Зразкові статuti протягом часу оновлювались та доповнювались.

Внутрішня організація товариств етноменшин була різнобічною і включала різні підрозділи й відділи, філії, комітети та ради. Найбільш великі громадські формування розповсюджували свою діяльність на всю імперію шляхом організації місцевих відділів і підрозділів. Товариство поширення освіти серед євреїв мало незалежне управління, свої філії в губернських містах України. Діяльність товариства помітно росла з відкриттям регіональних філій в Одесі (1867 р.), Києві (1903 р.), Балті (1909 р.), Харкові (1904 р.), Маріуполі (1913 р.). Загалом, у 1913 р. в Російській імперії функціонувало понад 30 відділів Товариства поширення освіти серед євреїв із сімома тисячами членів.

Керівним органом товариств етноменшин було загальне зібрання та правління. Загальні збори були його вищим органом. Зібрання обирало керівний комітет організації та ревізійну комісію. До компетенції загального зібрання входили вирішення найрізноманітніших питань: обрання голови загального засідання, почесних членів товариства, членів правління та ревізійної комісії, а також кандидатів до них, розгляд річного звіту про суми і діяльність товариства, кошторис на наступний рік, доповідь ревізійної комісії, визначення оптимального розміру допомоги, розгляд питань про утворення запасного або спеціальних капіталів, визначення розміру сум на покриття канцелярських витрат, постанови про придбання або відчуження нерухомості, розгляд пропозицій про влаштування установ товариства, затвердження інструкцій для правління, ревізійної комісії і окремих посадових осіб, вирішення питання про закриття товариства, виключення членів зі складу

товариства, якщо діяльність їх не відповідає інтересам товариства або прийняття виключених знову в склад товариства, попередній розгляд скарг на дії товариства і його учасників, різного роду пропозицій, які передаються на розгляд зібрання місцевим губернатором або Міністерством внутрішніх справ, ухвалення про надання дозволу всіх питань запропонованих правлінням, ревізійною комісією або окремими членами товариства [400, с.9].

Загальні збори товариства ділилися на звичайні та термінові. Звичайні зібрання скликалися щорічно, термінові ж у випадку потреби для вирішення нагальних потреб невирішених правлінням, за постановою правління, за потребою Міністерства внутрішніх справ, губернатора, ревізійної комісії, а також по письмовій заяві не менше $\frac{1}{10}$ членів товариства, які проживають на території діяльності товариства [20, арк.541]. На початку кожного року звичайно скликалися річні зібрання для заслуховування звіту про склад організації і її роботу за минулий рік.

Існувала регламентація проведення загального зібрання по відкриттю засідання обирався голова. Ним міг бути будь-хто із членів товариства, який не займав повноваження по товариству. Чергові збори збирались для розгляду звіту за минулий рік, кошторису на майбутній рік, вибору членів правління та ревізійної комісії, для вирішення всіх справ, які стосувалися товариства. По статуту кворум загальних зібрань вимагав присутність $\frac{1}{3}$ всіх членів. Всі питання вирішувалися більшістю голосів. Протягом року на засіданнях розглядали питання обрання керівництва та посади, здійснювались читання протоколу, доповіді ревізійної комісії, затверджувались звіт про діяльність товариства, заслуховувались пропозиції присутніх членів, розглядались проекти, здійснювались вибори членів правління [193, арк.11] .

Перше загальне зібрання київського Латвійського товариства народної освіти відбулося 14 грудня 1908 р. в приміщенні фельдшерської школи Г.Туровірова і С.Романовського на вул. Хрещатик, 50. Протягом звітнього 1909 р. товариство провело 5 загальних зібрань і 26 зібрань членів комітету, де обговорювалось надання допомоги незаможним [206, арк.24].

У звітному 1911 р. у діяльності Товариства піклування про бідних дітей євреїв у м. Біла Церква, зазначено, що було два загальних зібрання, на якому членами було заслухано доповідь, де був зачитаний проект кошторису [212, арк.4]. Загальне зібрання 18 березня 1912 р. Київського товариства євреїв для боротьби з туберкульозом було присвячене розширенню статуту товариства, де було вирішено до затвердженого статуту додати параграф №40 про влаштування при товаристві комітету [244, арк.2].

Термінові збори збирались дуже рідко, по заяві підписаним не менше ніж 1\5 членів або ж за пропозицією ревізійної комісії.

Термінове скликання загального зібрання Київського польського товариства допомоги бідни 13 грудня 1913 р. було присвячено обранню голови товариства. На зібранні при 47 учасниках дійсних членів було обрано ксьондза Римокатолицького костюлу св. Олександра К.Скальковського [52, арк.3]. 27 березня 1912 р. скликалось термінове загальне зібрання Французького товариства по питанню перереєстрації статуту. Статут зазначеного товариства, складений 30 січня 1882 р. був визнаний таким, що не відповідає існуючим вимогам закону [180, арк.7].

Правління було виконавчим органом товариства, його функції також визначались статутом. Як правило, в число повноважень правління входило: розподіл обов'язків між членами, прийняття прохань про позику і обговорення важливості потреби прохачів, визначення суми позики, щомісячна перевірка сум, скликання загальних зібрань, турбота про збільшення учасників, читання публічних лекцій, пред'явлення звіту дійсних членів, розгляд пропозицій. До прикладу, правління Київського товариства євреїв для боротьби з туберкульозом складалося із 18 членів, які обирались загальним зібранням із дійсних членів товариства на три роки, а також членів-співробітників. Щорічно із його складу вибувала третина по жеребкуванню. Правління організувало засідання, які скликались по мірі потреби під керівництвом голови правління або віце-голови [244, арк.2].

Усі посади у товариствах в основному були виборні, голова правління згідно статуту мав вести загальні справи товариства, скликати та проводити наради правління та загальні збори, стежити за веденням діловодства та підготовкою звітності. Слід відзначити, що у товариств етноменшин були і додаткові посади, як наприклад, у Грецькому благодійному товаристві, до складу якого входив радник правління [229, арк.2].

Як правило, до загального зібрання та правління товариства, крім голови, заступника і учасників товариства, входили скарбник та секретар. Скарбник збирав членські внески, пожертви і контролював повернення позик, вів прибутково-витратні книги, дольову книгу, здійснював грошові видатки за постановою правління і готував річний звіт. Секретар складав журнали засідання, вів списки членів і листування, а також складав звіт про діяльність товариства. Усі папери підписувались головою і секретарем [211, арк.6]. Діловодство велось російською мовою, траплялись випадки і ще додатково на рідній мові, що в основному було спостережено у німецьких товариствах.

Прозорість і відкритість забезпечували публічні щорічні звіти, які друкувались в місцевій пресі чи видавались окремою брошурою не менше ніж за 2 тижні до зборів і надсилалися в Міністерство внутрішніх справ. Звіти містили детальну інформацію про склад та правління товариства, прибутки, витрати. До прикладу, про діяльність Австро-Угорського товариства надає інформацію звіт за 1894 р. Його аналіз свідчить про те, що до каси об'єднання надійшли членські внески на суму 985 крб. 50 коп, 10 меценатів внесли 49 крб. 50 коп. Разом же у 1894 р. товариство отримало 1035 крб. Що ж стосується витрат, то за цей же час вони склали відповідну суму [279, арк.62] Деякі товариства обов'язково наводили список членів-засновників у кожному річному звіті, хоча це й не було обов'язковою вимогою.

Короткі звіти публікувались у місцевій пресі. Значну роль у популяризації німецьких товариств зіграла газета «*Odessaer Zeitung*», яка друкувала повідомлення про діяльність товариств, відкриття нових філій або пожертвування на його користь. Якщо товариство володіло великими коштами,

наприклад єврейські товариства, то їх звіти опубліковувались окремими виданнями. Статути та звіти Товариства допомоги бідним євреям м. Могилів-Подільська опубліковувались у місцевій типографії Г.Д. Бондера [438, с.1]. Друкувалися звіти і на єврейській мові, за що у червні 1914 р. повітовим справником типографія була закрита, а її засновники були притягнені до кримінальної відповідальності згідно ст. 1011.

Для перевірки роботи товариства існувала і ревізійна комісія, яка обиралася щорічно загальним зібранням. Вона здійснювала ревізію усіх протокольних і звітних книг кожного півріччя. Як правило, члени ревізійної комісії не входили в склад правління. Ревізійна комісія Київського благодійного товариства євреїв «Гмілус-Хесед» складалася із 3-х членів і 2-х кандидатів, які обирались загальним зібранням на 1 рік. На обов'язки комісії покладалась перевірка прибутково-витратних книг, річного звіту і кошторис на майбутній рік. Ними також надавалась доповідь загальному зібранню про результати ревізії та діяльність правління. Крім того, ревізійна комісія мала право на термінове вимогу загального зібрання, яке повинно скликатись не пізніше двох тижнів з часу надання комісією письмової вимоги із вказаними порядком дня [217, арк.6].

Статут товариства визначав його склад. До нього могли входити почесні і довічні члени, дійсні члени, члени-змагальники, члени-співробітники, члени-засновники. У статутах закріплювались різні форми членства, але більш поширеними були перші три категорії.

Почесним членом товариства міг стати той, хто надав значну матеріальну допомогу товариству. Сталий розмір внесків для почесних учасників товариства встановлювався його статутом. Грошовий внесок у більшості випадків становив не менше 100 крб. Існувала різниця й у обранні почесних членів. У деяких товариствах їх обирали під час річних зборів. Київське німецьке товариство почесних членів обирало загальним обранням за пропозицією ради товариства, або не менше $\frac{1}{5}$ частини всіх членів товариства і вони від обов'язкового членського внеску звільнялися [47, арк.67]. Почесними

членами Товариства допомоги бідним євреям м. Чигирин могли бути ті, хто входив до складу не менше трьох років та зробили значні пожертви, як наприклад, одночасно сплативши 200 крб. [409, с.4] Обрання в почесні члени Київського польського товариства шанувальників мистецтва здійснювалося загальним зібранням за пропозицією комітету товариства, на якому повинна була бути присутня не менше $\frac{1}{5}$ частини всіх членів товариства [20, арк.605]. Товариство піклування про бідних дітей євреїв м. Білої Церкви в разі корисної діяльності члена об'єднання Ф.Потановича, який піклувався про справи товариства і застрахував за свій рахунок притулок товариства на суму 4000 крб., правління одногосно обрало його почесним членом [212, арк.11].

Дійсними членами ставали особи, які дотримувалися статуту і своєчасно сплачували щомісячно членські внески та допомагали товариству особистою фізичною працею. Різниця стосувалась і порядку виборності дійсних членів товариств етноменшин. До прикладу, культурно-просвітні польські товариства поповнювалися на засадах конкурсу. До складу товариства міг вступити бажаний, з позитивною оцінкою двох дійсних членів за 28 днів до виборів [64, арк.12]. Щоб стати учасником київської польської «Освяти», вимагалась певна кількість рекомендацій від дійсних членів і тому подібне. Дійсними членами в Київському німецькому товаристві могли стати в будь-який час року за пропозицією двох членів товариства. Ініціали, місце проживання вносились в книгу обов'язково за підписом власноруч тих членів, які за нього ручаються і вносили вступний внесок, який в ніякому разі не повертався [47, арк.68]. Кожний новий учасник отримував при вступі членський квиток на якому друкувалось прізвище, ініціали. Він забезпечував вхід на всі зібрання [105, арк.120] Отримати статус дійсного учасника Товариства допомоги бідним євреям м. Таращі Київської губернії, необхідно було здійснити грошовий внесок в розмірі не менше 5 крб. або ж одночасно сплатити не менше 300 крб. Незалежно від сплати внеску, звання дійсного члена, товариства етноменшин могли присвоїти за постановою загального зібрання, згідно довідки від правління, осіб, які безкорисно працювали, наприклад лікарі, вчителі, адвокати

[23, арк.4]. Так, користуватися правом дійсних членів Київського німецького товариства могли особи, які надавали безкорисливу допомогу товариству [47, арк.69]. Як правило сума вступного внеску була фіксованою. Це були щорічні внески у розмірах визначених загальними зборами товариства, або одноразовий внесок, визначений статутом. У Канівському благодійному товаристві євреїв Київської губернії грошовий внесок становив не менше 5 крб. [405, с.3], у Товаристві допомоги бідним м.Златополя Київської губернії – 6 крб. щорічно або 50 коп. щомісяця [440, с.5]. У господарських товариствах членський внесок залежав від прибутків вступника, тому необхідно було вказувати розмір статку, а також повідомляти про його зміну. Так, у Німецькому споживчому товаристві в Новоград-Волинську вносили по 2 крб. і пай в 10 крб., в той же час кожен член міг мати не більше 30 паїв. Кожному учаснику надавалась розрахункова книжка, в яку записувалось зроблені учасником внески. Член товариства мав лише одне право голосу не дивлячись на кількість паїв [29, арк.34]. У 1885 р. капітал вінницького Домбровіцького ощадно-позичкового товариства становив 6412 крб., у тому числі повних паїв у 67 членів на 3350 крб. а пайових часток у інших 217 членів на суму 3062 крб. [6, арк.9] Щодо Чеського споживчого товариства с. Борятини Волинської губернії, то вступний внесок становив 1 крб. і пай у розмірі 10 крб. [181, арк.3]

Почесні і дійсні члени громадського об'єднання були уповноважені здійснювати керівництво, ухвалювати постанови та сприяли збільшенню його бюджету. Керівники товариства прикажчиків-євреїв прагнули забезпечити приплив коштів шляхом постійного залучення почесних членів. Інтереси «виживання» призвели до виникнення унікальної ситуації, коли почесні члени чисельно переважали над дійсними. У 1879 р., коли до товариства залучили 41 почесних і 9 дійсних членів, довівши його склад до 52 дійсних і 80 почесних членів. Через 4 роки кількість останніх зросла до 120 [553, с.811].

До числа членів-співробітників товариств етноменшин входили особи, які надавали мінімальну кількість грошових внесків. Вони не мали права голосу у

рішеннях правління. Більшість із них допомагали товариству своєю працею і в майбутньому ставали дійсними членами.

Чисельність членів товариств становила від декількох сотень до десятків тисяч. «Південноросійське німецьке товариство», зареєстроване 11 вересня 1906 р. в Одесі, у січні 1908 р. нараховувало всього 291 осіб, при тому, що німецьке населення Одеси складало понад 10 тис. осіб. З цієї причини правління вирішило ухвалити інший статут, до якого було внесено зміни та поправки. У поліпшеному статуті розширювалось членство за рахунок дозволу перебування в товаристві німців як російського, так і німецького підданства.

Вирішення питання про поповнення членів товариства етноменшин здійснювалося за рахунок в основному публікації оголошень. Правління Товариства польських літніх колоній публікувало оголошення в газетах, займалось агітацією для збільшення членів, влаштовувало день збору «Білої квітки», коли збирались кошти на певний благодійний проект [231, арк.20].

Для рішення спірних питань громадські об'єднання етноменшин збирало зібрання всіх своїх членів. Так визначалась тематика заходів, вартість квитків, вибір почесних членів, зміна голови, затвердження фінансових звітів, доповіді комісій та інші питання. Більшість питань вирішувалась закритим голосуванням. Існували і додаткові органи, до прикладу, у польського громадського товариства «Огнисько» існував третейський суд, який вирішував приватні суперечки, що виникали між членами. Суд, який складався з 5 членів, який мав вирішити за два тижні спір, рішення якого було остаточним [60, арк.478]. Організовувалися третейські суди і єврейськими товариствами для вирішення непорозумінь, які виникали між учасниками товариствами [454, с.6]. Робота велась на добровільних засадах. Члени правління товариств працювали безкоштовно або отримували визначену загальним зібранням винагороду [94, арк.87].

Джерелами фінансування громадських об'єднань етноменшин визначалися членські внески, приватне пожертвування, відсотки із капіталів, прибутки від благодійних акцій. До останньої статті належали збори пожертв за підписними

листами, прибутки від проведення лекцій, музичних і літературних вечорів, вистав, лотерей, від продажу друкованих видань та ін.

Фінансувалися також товариства за рахунок відсотків від банківських внесків. Грошові кошти товариств поділялись на окремі категорії. Капітал Київського німецького товариства поділявся на основний капітал – запасний і витратний, який утворився із одночасних вступних внесків та із відсотків; спеціальних капіталів, які утворились із внесків на спеціальну мету, наприклад, на будівництво школи; витратний капітал, який утворився із членських внесків, «гостьові» плати за вхідні квитки та інших прибутків. Обов'язковою була фінансова звітність. Товариство складало річні звіти на прибутки і витрати, які надсилалися місцевому губернатору в двох екземплярах [47, арк.73]. У статуті Грецького благодійного товариства вказувалося, що прибутки його склалися із щорічних внесків, приватних пожертв, а також успадкованого майна. Ці кошти були недоторканим фондом товариства, 10 % його річного прибутку становив запасний капітал, який зберігався в конторі Одеського державного комерційного банку або був вкладений у державні акційні білети [407, с.4]. Недоторканий капітал Товариства допомоги бідним євреям зареєстрованого 9 грудня 1906 р., складався із приватних пожертв і членських внесків, відповідно від 5 до 10 відсотків відрахувань від усіх прибутків товариства, розмір яких визначався загальним зібранням. Витратний капітал товариства утворювався із відсотків від недоторканого і запасного капіталу, прибутки із спеціального капіталу повинні були йти в обіг, виключно на визначені витрати [435, с.7].

Вирішувалися проблеми фінансування у окремих товариствах по різному. У євреїв відрахування здійснювалось шляхом «коробкового» збору. Це стало фундаментом для формування системи общинних і міжобщинних єврейських соціальних установ. Гроші до каси надходили від «коробкового» збору і постійного збирання пожертвувань. Для цієї мети в кожній синагозі було встановлено кілька скриньок. Схожу практику використовували для збільшення прибутків грецьке товариство, яке влаштовувало аукціони на встановлені

спеціальні благодійні програми. Однією з форм надходжень стали «кружечні збори», для яких в місті виставлялися особливі ємкості у вигляді чаші [275, арк.1].

У переважній більшості єврейських товариств вказувалися конкретні фінансові вимоги. Так, у статуті Товариства допомоги бідним євреям м. Шполи Київської губернії для почесних членів товариства встановлювався відносно помірний внесок – 50 крб. Статути Товариства допомоги бідним дітям євреїв м. Радомишля та Богуславського благодійного товариства «Гмилус-Хесед» Київської губернії – одноразовий внесок становив 500 крб. Київське благодійне товариство для своїх почесних членів встановило найбільший одноразовий внесок – 5 000 крб. Єврейські громадські об'єднання отримували найбільші приватні пожертви. До офіційного відкриття в 1894 р. Полтавська талмуд-тора отримала – усього 3500 крб. У наступних щорічних звітах, Полтавська талмуд-тора отримала капітали за заповітами Л.Т.Фрішберга – 2 тис. крб., доктора Герберга – 2600 крб., М.А. Ейлера – 1 тис. крб., І.А.Дохмана – 6900 крб. [391, с.4]. Велика кількість заможних євреїв бажала внести пожертвування для увіковічення пам'яті своїх рідних. Так, дворянка Ш.Бакман вирішила надати грошову допомогу Товариству піклування про бідних дітей євреїв у м. Біла Церква 3000 крб. для увіковічення пам'яті її покійного чоловіка. За пропозицією голови загального зібрання, пані Ш.Бакман одноголосно була одразу обрана почесним членом товариства [212, арк.11].

Деякі товариства отримували фінансову підтримку із історичної батьківщини. Так, у 1883 – 1889 рр. французький уряд виділив кошти Французькому благодійному товариству, потім відновив таку допомогу в 1901 р. Найбільша сума грошової допомоги надходила у 1898 р., коли товариство оголосило збір коштів на купівлю власного приміщення для притулку.

Товариства етноменшин не обмежувались лише щорічними і одноразовими внесками, значними пожертвами, а залучали всі можливі джерела надходження коштів. Німецьке товариство освіти м. Олександрівська використовувало

податкову практику повнення бюджету. Грошові внески розраховувались відповідно майна охочих увійти до складу товариства. Керівництво товариства вирішило ввести податкову систему, коли існувала необхідність у зборах коштів для будівництва установи [571, с.2]. Індивідуальний підхід до грошових внесків відкривав можливість увійти до товариства значної кількості учасників. Якщо інші громадські об'єднання фінансувалися лише за допомогою членських внесків, то німці використовували систему самооподаткування, що надавало фінансову стабільність їх товариству.

Влаштувалися благодійні концерти, спектаклі за вхід до яких сплачували усі члени і відвідувачі. На проведення отримували дозвіл у місцевого губернатора. Луцьке польське благодійне товариство у січні 1908 р. прохало провести 4 спектаклі для поповнення свого бюджету [43, арк.123]. Київське Латвійське товариство народної освіти у 1909 р. влаштувало 1 публічний спектакль, 3 сімейні вечори, 2 лекції і 3 дискусійні вечори, від яких прибуток становив 750 крб. 86 коп. [206, арк.24]

Кошти товариств також складались із прибутків від вечорів і інших заходів та спрямовувались для допомоги інших установ не своєї національності. У січні 1907 р. Звенигородське польське благодійне товариство прохало про влаштування трьох літературно-вокально-музикальних вечорів на польській мові [40, арк.16]. За перший вечір усі кошти мали перерахуватися Товариству народної праці в честь пам'яті Олександра II, з другого вечора – Звенигородському товариству допомоги бідним, а третього – в касу самого товариства. Товариство допомоги бідним євреям м. Харкова щорічно практикувало проведення вечорів для збільшення свого бюджету. У 1911 р. правлінням із вечора було отримано чистого прибутку 6676 крб. 32 коп., що перевищило на 1384 крб. 45 коп. прибуток від позаминулорічного вечора [342, с.5].

У випадку завершення діяльності товариства, все майно отримувало подальше призначення загальним зібранням і передавалось одній із громадських організацій чи установі. Під час ліквідації Німецького товариства

освіти міста Олександрівська усі його кошти, мали перейти до Євангелічного закладу м. Олександрівська [572].

При закритті Одеського відділу польського товариства «Огнисько» все майно надавалось Римо-католицькому благодійному товариству в м. Одеса, яке було зареєстроване 16 травня 1882 р. [134, арк.7]

Держава прагнула узяти під контроль пожертвування на користь благодійних товариств. З однієї сторони, це обмежувало свободу пожертв, з іншого – влада намагалась не допустити фінансування під виглядом благодійних внесків небезпечних для самодержавства організацій. З метою утворення грошового фонду польським товариством «Огнисько» було відкрито нелегально банк у м. Одеса [133, арк.118]. На пропозицію активно відреагувала польська громадськість, на його заснування були виділені кошти не лише місцевих поляків, але й тих, що проживали у інших регіонах. Так, із Київської губернії поміщик М. Закрижевський вніс 3000 крб., поміщик М.Буковинський – 500 крб. Відділення банку функціонувало на вул. Садовій у квартирі члена товариства К. Лібека. Це стурбувало владу, яка боялась, що під виглядом збору коштів на благодійні цілі кошти будуть акумулювались для антидержавних організацій, тобто тих, які прагнули національного відродження.

У країні заборонили публічний збір благодійних пожертвувань без дозволу губернатора, за винятком спеціально організованих всеросійських зборів. Про це, наприклад, наголошувалось у обіжниках Департаменту поліції «Про порядок дозволу збору пожертвувань» від 16 грудня 1909 р. [140, арк.200] та «Про заборону збору публічних пожертвувань без дозволу губернської влади» від 8 вересня 1912 р. [68, арк.53]

Траплялись випадки, коли збір пожертв перетворювався на джерело особистого збагачення. Деякі товариства наймали за певний відсоток агентів для збору пожертв. За свідченням губернаторів, вони розповсюджувалися у містах. Траплялося, що підприємці, які за домовленістю мали відраховувати частину прибутку від проданого товару на користь благодійних товариств, отримавши значні надходження від пожертвувань, передавали їм лише 5 – 10%

передбаченої суми [565, с.312]. Так, діяльність Вінницького благодійного товариства підпала під контроль жандармів, коли у 1897 р. помітили порушення статуту її керівником К. Подлевським. Він безконтрольно видавав грошові допомоги переважно польському католицькому населенню Вінниці, не дотримуючись принципу пропорційності віросповідань. У повідомленні помічника Подільського губернського жандармського управління у Вінницькому повіті прямо зазначалось, що «якщо так буде й надалі, то Вінницьке благодійне товариство допомоги бідному населенню завдасть більше шкоди, ніж допомоги» [97, арк.14]. Були і випадки крадіжок, коли у 1913 р., член польського товариства «Огниво» М. Ромашкевич, украв грошей у товариства на суму 936 крб. 13 коп. [77, арк.22]

Значним джерелом фінансування благодійних організацій були вистави та концерти. Їх організація, з одного боку, забезпечувала надходження значної частини коштів для товариства, а з іншого – мали виховне значення. Залучення населення до участі у цих заходах сприяло його духовному та інтелектуальному зростанню, усвідомленню своєї співпричетності до шляхетної справи допомоги ближньому, що, безумовно, було на користь благодійній діяльності.

Окремо слід виокремити проведення різноманітних лотерей з благодійною метою. У суспільстві до них склалось різне відношення. Громадський діяч, публіцист Є. Д. Максимов, зазначав, що «лотереї заохочували громадян до марнотратства і розвитку суспільної аморальності» [563, с.215]. У другій половині XIX ст. влада намагалась обмежити проведення лотерей. Відповідно до «Статуту про попередження і припинення злочинів», їх проведення дозволялось раз на рік і лише для благодійної мети для допомоги бідним. Грошові ставки лотерей не мали перевищувати 500 крб., а кількість виграшних білетів мала бути не меншою 1 % і на суму не меншою 50 % від загальної суми лотереї. Заборонялось проводити лотереї на народних святкуваннях. Дозвіл на проведення розіграшу можна було отримати лише з дозволу міністра внутрішніх справ. Такий захід був спрямований на те, щоб обмежити участь у лотереях бідних і неосвічених людей, які могли у гонитві за виграшем втратити

останні кошти. Крім плати за лотерейний білет, встановлювалася ще й обов'язкова плата за вхід на такий захід у розмірі не менше одного карбованця [339, с.118]

Лотереї користувались великою популярністю у благодійних товариствах. Завдяки їм намагались компенсувати нестачу коштів, коли членських внесків, пожертв та інших надходжень було недостатньо для виконання організацією своїх завдань. Результати проведення благодійних лотерей у губерніях Правобережної України показували значні фінансові надходження від них. Так, звіт по влаштуванню лотереї 17 березня 1907 р. Київського польського товариства свідчить, що «на лотерею було пожертвувано 400 предметів розкоші: вази, глечики, кавові прибори на суму 780 крб.» Надійшло в касу чистого прибутку 1001 крб. 44 коп. [28, арк.6].

Київський, подільський і волинський генерал-губернатор уважно розглядав усі звернення із проханням дозволити проведення лотерей. У 1905 р. до генерал-губернатора надійшло 23 прохання з губерній Південно-Західного краю про дозвіл провести лотерею. У 5 випадках було відмовлено. Відмову на два прохання отримав подільський губернатор, який просив зважити на важке фінансове становище товариств і дозволити провести «лотерею-алеґрі». Відповідь генерал-губернатора була різкою: «я не визнаю можливим проведення лотереї і ніяких винятків у порушенні цього розпорядження» [17, арк.171].

Для організації благодійних ярмарків спеціального дозволу не потрібно було. На них отримували кошти від продажу різних товарів, «сюрпризів», приймали грошові та речові пожертви. Вхід на такі ярмарки, зазвичай, був платний. Розмах його проведення залежав від можливостей товариства. Київське товариство надання допомоги хворим дітям 24 – 25 лютого 1905 р. провело благодійний ярмарок. Чистий прибуток становив значну суму – 15 040 крб. 80 коп. Взагалі це товариство практикувало щорічні благодійні ярмарки. З 1894 р. по 1905 рр. воно отримало від таких заходів 111 970 крб. 36 коп. [17, арк.42]

Таким чином, національні громади спрямували свою діяльність на створення умов для швидкої інтеграції своїх представників в усі сфери громадського життя. Участь етноменшин у громадських організаціях була практично єдиною законною можливістю вираження громадянської позиції. У XIX ст. національні громади ставили соціальну допомогу на саму вершину загальноприйнятої ціннісної ієрархії. Надзвичайно престижним було визнання громадського діяча в тій чи іншій сфері як «почесний громадянин».

Внутрішня структура товариств етноменшин була різнобічною і охоплювала різні підрозділи, відділи, комітети та ради, завдяки чому громадським об'єднанням етноменшин вдалось створити злагоджений механізм роботи. Окрім традиційних джерел фінансування, громадські об'єднання етноменшин демонстрували різноманітні практики фінансового забезпечення.

* * *

Отже, конкретно-історичні умови сприяли формуванню громадських об'єднань етноменшин в Україні. Етапи організаційного становлення громадської ініціативи етноменшин проходили під впливом західноєвропейських ідей та модернізації суспільно-політичного життя. Формування громадських об'єднань етноспільнот відбулося у надзвичайно складних соціально-економічних і правових умовах імперської Росії. До історичних обставин створення громадських об'єднань етноменшин можна віднести такі: домінуючий вплив національних меншин на громадське і культурне життя, русифікація освітньо-культурного життя, обмеження прав національних меншин, революційний рух та зумовлені ним реформи царського уряду, лібералізація життя, що стала причиною поживлення активності значного загалу представників нетитульної нації.

РОЗДІЛ 3

ПРОВІДНІ НАПРЯМКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ДОБРОЧИННИХ, КУЛЬТУРНИЦЬКИХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ

3.1. Створення та діяльність благодійних товариств

Формування громадянського суспільства у другій половині XIX ст. в Україні відрізнялось різноманіттям форм і проявів. Його суттєвою складовою були етнічні благодійні організації. Їх діяльність безпосередньо впливала на розвиток соціального забезпечення, медичного обслуговування, покращення побутового життя, і в той же час відображали соціальні потреби та сподівання етноменшин. У досліджуваній період в Україні існувало більше трьохсот благодійних організацій етноменшин, які переслідували різноманітну мету, в залежності від якої вони умовно можуть бути розподілені на наступні групи: товариства взаємодопомоги, товариства допомоги бідним широкого спектру діяльності, соціально-реабілітаційні, товариства допомоги навчальним закладам, товариства дешевого і безкоштовного харчування, товариства допомоги у пошуках роботи.

Ще з 40-х рр. XIX ст. починає розповсюджуватися така форма благодійних об'єднань як товариства взаємодопомоги, які надавали підтримку не лише своїм учасникам, але і членам їх сімей. Першим німецьким благодійним товариством в Україні було Німецьке благодійне товариство в Одесі, що було засноване ще в 1845 р. Згодом, лише 10 червня 1874 р. було затверджено статут товариства, згідно якого за мету ставилася матеріальна взаємодопомога незаможним підданам Німеччини в м. Одесі [283, арк.116]. Роботу товариства підтримувало консульство Німецької імперії в Одесі.

У грудні 1884 р. було зареєстровано Німецьке товариство взаємодопомоги в Харкові. Товариство своєю метою не відрізнялось від

інших етнічних благодійних організацій подібного типу і прагнуло надавати різнобічну допомогу та надавати засоби для поліпшення матеріального і морального стану бідного німецького населення м. Харкова. Відповідно до статуту допомога товариства складалася з надання одягу, їжі та притулку нужденним, медичної допомоги бідним хворим, піклування про виховання сиріт і дітей бідних батьків, сприяння у працевлаштуванні, у придбанні ними матеріалів та інструментів для робіт, надання місцевим бідним коштів для повернення на Батьківщину [583, с.543].

Аналогічну мету переслідували: Французьке благодійне товариство допомоги бідним, Сербське благодійне товариство, Італійське благодійне товариство, Естонське благодійне товариство, Австро-Угорське благодійне товариство та ін. У відкритті даних благодійних організацій допомагали консульства, які знаходилися у найбільших містах України. У Києві 30 січня 1882 р. під головуванням французького консульського агента Д. Балаховського, було створено Французьке благодійне товариство. Головною метою визначалось надання допомоги бідним, піклування про влаштування благодійних установ, пошук занять і роботи бідним французам. Також товариство надавало тимчасові і досить обмежені за розміром позики, які видавалися лише хворим або тимчасово безробітним [218, арк.16]. Для цього в 1912 р. була створена спеціальна каса для видачі одноразової допомоги бідним сім'ям педагогів Київського навчального округу та духовному навчальному закладу Київської єпархії.

З подібними завданнями, функціонувало з 12 жовтня 1891 р., при сербському консульстві в Одесі, Сербське товариство допомоги бідним. Окрім допомоги бідним сербам, надавалась допомога вдовам сербів, які мали малолітніх дітей, навіть якщо вони не були сербками [455,с.1]. Сербське благодійне товариство надавало як разову, так і постійну грошову та матеріальну допомогу, вносило плату за лікування бідного сербського населення у лікарнях та вдома, надавали кошти для повернення на Батьківщину.

Важко було заснувати товариство без підтримки. Ідеальною ілюстрацією цієї проблеми є звернення 24 січня 1879 р. з проханням на створення Чеського благодійного товариства. Метою товариства передбачалось надання будь-якої допомоги, позики, тимчасово або постійно проживаючим в Києві чехам та піклування про отримання ними освіти. Учасники зобов'язувались вносити одночасно по 50 коп., а потім вносити по 20 коп. щомісяця для створення запасних капіталів. Відсотки планувалось використовувати на позики і допомогу. Хоча Міністерство іноземних справ не бачило перешкод для реєстрації, генерал-губернатор київського, волинського та подільського губернаторства знайшов безкорисним створення подібного товариства, так як «членський внесок занадто низький, що не дозволить товариству формувати запасний капітал». Було надіслано пояснення, що «фінанси чехів незначні, самі вони ще не адаптувалися до місцевості» [2, арк.2]. Генерал-губернатор не дозволив відкрити дане товариство київському губернатору, пояснюючи, що слід обмежувати відкриття товариств етноменшин. Прохання розглядалось до 1883 р. і завершилось відмовою про відкриття. Такий стан речей сприяв латентній діяльності благодійних товариств етноменшин, тому важко відстежувати їх діяльність в архівних документах.

Неврожаї і голод початку 90-х XIX ст. спонукали владу шукати шляхи виходу із критичної ситуації, а отже, – змінити свою позицію щодо благодійних об'єднань. Ситуація змінилась після видання 10 червня 1897 р. зразкового статуту товариств допомоги бідним, який містив запропоновані вимоги для благодійних організацій. Базові завдання визначались наступним чином: 1) надання одягу, їжі і приміщення бідним, які не можуть придбати їх власною працею і видача в особливо поважних випадках грошової допомоги, 2) сприяння для пошуку занять або роботи, до придбання для робіт матеріалу і до вигідного збуту виробів бідних працівників, 3) надання та полегшення способів для догляду і виховання сиріт, дітей бідних батьків, 4) забезпечення бідних медичною допомогою, 5) розміщення престарілих та хворих в притулки, 5) розміщення довідкового бюро для пошуку роботи, їдалень для

забезпечення їжею і притулків для безпритульних, б) прийняття мір по ліквідації бідності, 7) надання бідним засобів для повернення на Батьківщину [400, с.1]. Уже 16 червня 1897 р. було зареєстровано Товариство допомоги бідним чехам в Одесі, метою якого було надання матеріальної допомоги найбіднішим верствам чеського населення [481, с.353].

Національні товариства самі обирали форми допомоги нужденним, виходячи з місцевих умов та своїх традицій. Особливу увагу при розгляді необхідно звернути увагу на національні благодійні товариства широкого спектру діяльності, що включали усі види благодійності, які мали широку внутрішню структуру та широке коло завдань, що відрізняє їх від благодійних організацій навіть сучасних. Такі громадські об'єднання були створені практично усіма етнічними групами, які проживали на терені України.

З посиленням міграційного руху, пов'язаного з прибуттям переселенців різних національних груп, активізується благодійна діяльність міських національних організацій. Особливо згуртованими у сфері соціальної допомоги та взаємопідтримки були євреї. Міжетнічні конфлікти, постійні міграційні процеси, перетворили тисячі заможних єврейських сімей на бідняків. За вирішення цих проблем взялася активна частина єврейського суспільства. Майже в кожному місті та містечку створювалися благодійні організації з широкою метою для допомоги в усіх сферах громадського життя, де стояли нагальні проблеми. Слідуючи біблійній настанові, згідно якої «щасливий той, хто розуміє бідного, в день лиха врятує його Господь», єврейське населення створило густу мережу благодійних товариств в Україні. Одна з основних заповідей єврейської релігії являлись добрі вчинки – «гмілус хесед». Товариства допомоги бідним євреям «Гмілус Хесед», які існували в кожній українській губернії здійснювали грошові роздачі [221, арк.2]. Значне поширення єврейського благодійного руху занепокоїло місцеву адміністрацію. У травні 1890 р. подільський губернатор у листі до

київського генерал-губернатора повідомляв, що «широке поширення єврейських товариств благодійних є небажаним» [35, арк.1]

Доброчинні організації євреїв брали в своє відання й традиційні ланки єврейської благодійності. Товариством опіки над бідними євреями в м. Катеринославі в 1898 р. на свято Песах було видано допомоги 2565 сім'ям [608,с.44]. У кінці XIX ст. відбувся генезис громадської свідомості, що призвело до кардинальних оновлень традиційних уявлень допомоги, що вплинуло і на форми діяльності благодійних товариств.

Найбільш репрезентативним у створенні благодійних товариств був південний регіон із центром у м. Одеса, яка була одним із розвинутих міст, що поступалась за кількістю населення лише Петербургу та Москві. Місто Одеса було найбільшим центром єврейської смуги осілості. Із зростанням кількості мешканців міста збільшувався і відсоток євреїв. 23 червня 1903 р. був затверджений статут Товариства допомоги бідним євреям у м. Одеса. Товариство розуміло, що по багатьом галузям допомоги бідному єврейському населенню у місті уже існують спеціальні товариства, комітети і комісії, у яких була відособлена форма допомоги, для окремих станів та осіб. Проте товариства з широким, відкритим полем діяльності, різноманітними формами благодіяння, відсутні. Правління товариства узгоджує грошові роздачі надавати у крайньому випадку, лише для того, щоб підтримати матеріальне благополуччя бідного працівника. Притримуючись цього принципу, комітетом збиралися свідчення про потреби бідного єврейського населення.

Одним із головних напрямків діяльності товариства стала допомога у пошуку роботи декласованим елементам і особам, які тимчасово втратили працевлаштування. Правління ремісникам допомагало на ґрунті виключно ремесла, купували або надавали закладені на потреби інструменти, швейні машини, верстати; музикантам – купували інструменти, візникам – коней. Особам, які не володіли ремеслом, але були придатні до праці намагались знайти відповідні заняття або роботу. Через велику кількість прохань був

створений Комітет для пошуку бідним роботи і занять 13 листопада 1903 р. [368, с.23] Ним, 4 квітня 1904 р. були розіслані циркулярні листи роботодавцям, а потім було розвішано в різних торгових промислових закладах художньо виконані на заводі Вальтуха залізні плакати зі змістом «Комітет по пошуку потребуваним заняття і роботи при Товаристві допомоги бідним євреям м. Одеси рекомендує по різних галузях працюючих, про яких зібрані цілком задовільні відомості. За довідками звертатися вул. Грецька, 7» завдяки цьому заходу було влаштовано на роботу 80 чол.

Після видання урядового указу про запасних нижчих чинів 8 вересня 1904 р. було створено комітет для допомоги сім'ям нижніх чинів-євреїв мобілізованих на службу. В інтересах правильної організації зборів місто було поділено на райони, де були призначені порайонні комітети, які і зайнялися збором пожертв. Всього було зібрано 3202 крб. 65 коп. [370, с.14]. Членами-співробітниками були зібрані свідчення про побутовий стан потребуючих, за якими з'ясувалось, що через постійне безробіття євреї проживали в коморах, в брудних квартирах, голодували по цілим місяцям.

Товариством влаштовувались спеціалізовані навчальні заклади. 8 січня 1904 р. правління товариства влаштувало притулок для бідних глухонімих єврейських дітей у кількості 30 дітей обох статей, з вивченням єврейської і російської граматики, Закону Божому, письму і деяким ремеслам. 1 березня 1904 р. було обрано правління для притулку. Батьки повинні були сплачувати по 2 крб. в міс. за кожного учня. Ці кошти, 45 крб. в місяць, йшли на плату вчителів за роботу. В притулку навчалися діти від 8 до 12 років. Навчання велось по звуковому методу. Німий навчався голосно вимовляти звуки, слова, а потім речення. До кінця першого року старші учні могли вимовляти самостійно і, повторюючи, читати з губ. У післяобідній час, учні займались фізичною працею вчились ремеслу: шити, плести кошики [370, с.68]. Проте остання форма допомоги, не могла бути розвинена правлінням значно, через брак коштів і дорогими цінами на професійне навчання у більшості його галузях.

Для єврейських товариств було характерне прагнення до міжрегіональної інтеграції. При дослідженні єврейських дітей раннього шкільного віку комісією Товариства допомоги бідним євреям м. Харкова, зареєстрованого 27 квітня 1905 р., визначило, що порівняно з єврейським населенням Одеси та інших міст є беззаперечним факт відсталості їх фізичного розвитку.

За рахунок благодійності виживала і значна частина євреїв Чернігова, яких нараховувалось в місті станом на 1910 р. понад 7 тис. із 20 тис. населення. Заможні євреї міста фінансували діяльність притулків, навчальні заклади, громадські об'єднання, допомагали студентам Торгівельної школи [303, арк.4]. Товариство допомоги бідним євреям м. Чернігова купувало паливо та утримувало дешеву їдальню.

Благодійні товариства діяли не лише в містах та містечках, а й у селах. У Новомосковському повіті в селищі Амур-Нижньодніпровськ 14 січня 1900 р. було засновано Товариство допомоги злиденним євреям. Метою організації була допомога всім престарілим та малолітнім хворим. Єврейським жителям селища Амур Новомосковського повіту для лікування надавались одноразові або постійні грошові допомоги. У 1904 р. товариство для 231 чол. видало 901 крб. соціальної допомоги [465,с.14]

Серед найбільш репрезентативних сільських єврейських благодійних об'єднань було засновано Товариство допомоги бідним євреям у 1903 р. в селі Гола Пристань Херсонської губернії. Товариство було матеріально забезпечане, тому могло надати значну за обсягом грошову допомогу. Для покращення умов діяльності у 1907 р. правління товариства придбало будинок. З часом товариство збільшувало свої капітали і, відповідно, розміри грошової допомоги. У 1911 р. членських внесків надійшло 317 крб. 70 коп., пожертвувань – 944 крб. 20 коп., разом – 1261 крб. 90 коп. [387, с.5] Згодом, благодійні товариства євреїв серед сільського населення набувають поширення, 5 березня 1908 розпочало свою діяльність Товариство допомоги бідним євреям в с. Клинцях Чернігівської губернії [111, арк.56]. Подібне товариство було створено єврейськими лікарями в с. Каменське

Катеринославської губернії 10 березня 1912 р. [74, арк.202] Головним завданням якого також стало надання грошової допомоги злиденним.

Продовжуючи аналіз діяльності національних благодійних товариств в Україні, не можна не відзначити роботу польських товариств. Для їх характеристики переважно вживається назва католицькі благодійні товариства, так як духовним центром, навколо якого об'єднувалися поляки була римо-католицька церква. Польський громадський рух вирізнявся активністю у містах південно-західних губерній, де проживала значна кількість польського населення. Досить чисельним було Київське Римсько-католицьке товариство, яке виникло в 1903 р. [20, арк.245]. Структура об'єднання включала бюро праці, притулок для літніх жінок, притулок для літніх чоловіків, притулок св. Ядвіги, будинок праці св. Вацлава з гуртожитком, чотири дитячі їдальні. Усі ці заклади вимагали значних видатків [202, арк.5]. Крім їх утримання, філантропічне об'єднання спрямовувало свою діяльність на лікування ослаблених дітей, на забезпечення ліками та одягом нужденних, на медичну допомогу, щомісячні та одноразові грошові допомоги, навчання дітей ремеслам та оплату за навчання.

Ще в 1905 р. в Житомирі відкрилось Римо-католицьке товариство допомоги бідним. У місті проживало біля 2 тис. прихильників цієї релігії, в основному поляки. Товариство не відрізнялось своєю метою від інших благодійних об'єднань етноменшин і прагнуло надавати різноманітну допомогу польському населенню міста. Товариство розгортало свою діяльність по мірі накопичення коштів. У перші роки діяльності вона виражалась у грошовій допомозі бідним, яким роздавались постійні грошові допомоги від 1 крб. до 5 крб., що в загальній сумі становило до 150 крб. в середньому щомісячно і крім того щомісячно одноразову допомогу до 35 крб. У звітному 1905 р. на свято Різдво Христове були влаштовані для бідних дітей ялинки, а на свято Великодня були роздані харчові запаси 135 бідним сім'ям [28, арк.64]

Товариство охоплювало різноманітні напрямки роботи. Особливу роль приділялось допомозі дітям. На утримання дитячих притулків товариство щорічно надавало 3219 крб. 20 коп. При товаристві 2 липня 1906 р. було відкрито робочі зали і швейні майстерні для хлопчиків і дівчаток на вул. Рудненській м. Житомира. Майстерню щоденно відвідувало до 75 дітей, які навчалися чоботарству і столярному ремеслу, в'язанню, шиттю, виготовленню гудзиків, корзин, взуття.

У грудні 1905 р. правління товариства, в будинку пожертвованої Е.Стецкою, влаштувало притулок для престарілих на 30 чоловік. Правління організувало комітет із досвідчених лікарів, які приймали бідних у себе вдома або лікували на дому. Для постачання ліків товариство зверталось до аптек, які відпускали бідним ліки зі знижкою до 50 %.

У 1912 р. товариство надавало допомогу 1174 особам, утримуючи для бідних дітей та літніх людей притулки, при яких діяла бібліотека і ремісничі майстерні [178, арк.340].

3 серпня 1906 р. діяло аналогічне Заславське римо-католицьке товариство допомоги бідним [20, арк.101]. Товариство мало на меті надання засобів для покращення матеріального і морального стану бідних поляків м. Заслава і Заславського повіту [413, с.3]. Завдяки їх плідній роботі відкрилась ціла мережа дитячих притулків у Київській губернії, а саме в містах Заславлі, Шепетівці, Славуті і с. Антонінах. У листопаді 1907 р. відкрились притулки в містах Городищах, Ледянці, Татарському [49, арк.43].

Скориставшись дозволом 4 березня 1906 р., представники польської інтелігенції м. Бердичева заснували 11 липня 1906 р. Римо-католицьке благодійне товариство. Основною метою організації було «надання засобів для покращення матеріального і морального стану бідних римо-католиків м. Бердичева» [20, арк.43]. Основним вектором благодійної діяльності було надання грошових субсидій, які надавались в розмірі від 2 крб. до 10 крб. бідним та хворим. Матеріальне становище субсидійованих осіб перевірялось кожні три місяці, щоб при недостатніх коштах товариства

оминути зайвих витрат. У цьому суттєву допомогу надавали піклувальники і піклувальниці, вони збирали довідки, доводили про їх потреби правління та відстоювали інтереси бідних. Товариство постійно працювало над збільшенням фінансового ресурсу для роздачі бідним. Для цього влаштовувались спектаклі та концерти. 23 січня 1913 р. по м. Бердичеву були розклеєні афіші з текстом «відбудеться спектакль на користь Бердичівського римо-католицького товариства допомоги бідним» [61, арк.59]

У 1909 р. правління піклувалося про утримання дитячого притулку та наданням безкоштовної медичної допомоги. У м. Вахновці була влаштована амбулаторія учасниками товариства Н. Крачкевича і І. Рогозинського, лікував безкоштовно лікар В. Щековський. У 1910 р. було видано допомоги бідним полякам 1330 крб. 60 коп., дитячим притулкам 350 крб. [189, арк.5]. На засіданні 12 березня 1910 р. було схвалено проект члена товариства С.Пешинського, про влаштування будинку працелюбності і притулку для бідних. Було узгоджено виділити 30 % загального грошового прибутку в сумі 484 крб. 50 коп. на його функціонування.

Головна увага в діяльності Звенигородського товариства допомоги римо-католикам у Волинській губернії, створеного 19 листопада 1908 р., крім грошової допомоги, теж був притулок, на який витрачалася лєвова частина коштів товариства. Своїх вихованців правління організації влаштовувало в навчальні заклади: 4 вихованця притулку навчалися в 2-класному міському училищі, 6 – в ремісничому училищі «Праця» імені Імператора Олександра II, 2 – в комерційному училищі, 3 – в міністерському училищі і 1 – в гімназії Ю. Боярського. Діти молодшого віку навчались плетінню корзин, шиттю під керівництвом Г. Стоковської. В 1909 р. у притулку нараховувалось 23 – 27 дітей, вчительський персонал складався із 3 – 4 осіб. На утримання притулку було витрачено 1858 крб. 82 коп. [189, арк.28] Притулок і рукодільня мали перевагу над роздачею грошової допомоги. З одного боку, вони здійснювали нагляд і контроль, зосереджуючи їх в одному місці, з іншого – виховували дітей.

У березні 1911 р. був виданий закон про охорону ідей російської народності і державності, який особливо дотримувався місцевою адміністрацією Правобережжя. Одна із перших випробувала дію закону Луцько-Житомирська діоцезія римо-католицької церкви, що охоплювала Правобережну Україну. У 1911 р. помер єпископ К. А. Недзьялковський, який під час керівництва єпархією з 1901 – 1911 рр. відстоював право на релігію і культуру польського населення від посягань імперського уряду. В травні 1911 р. польські притулки-монастирі були закриті. Департамент поліції прохав надати детальні свідчення: під якою назвою існують товариства, благонадійність та соціальне положення їх засновників і керівників, які польські товариства ліквідовані або призупинили свою діяльність [49, арк.52].

Благодійні товариства поляків функціонували і на Лівобережній Україні. За інформацією Харківської губернської жандармерії серед благодійних товариств, статuti яких були затверджені у 1907 р., при харківському римо-католицькому костьолі діяв притулок для бідних ім. кс. Вагнера [83, арк.57]. В Полтаві функціонувало успішно Римо-католицьке благодійне товариство для надання матеріальної допомоги знедоленим. Товариство турбувалось про виховання і навчання дітей. У 1910 р. було сплачено за навчання 3-х дітей в школі пані Борковської, студенту вислано сплату за право слухання лекцій, видано окремим особам грошові видачі. Загалом витрачено в 1910 – 1911 рр. на благодійні цілі 289,75 крб. [115, арк.51]. У 1912 р. на виховання і навчання дітей та допомогу бідним було витрачено 289,75 крб.

Успішно свою діяльність розгорнули польські благодійні товариства і у південному регіоні України. У 1882 р. польською громадськістю було засновано при римо-католицькій церкві в Одесі благодійне товариство [371, с.3]. Уже в перший рік своєї діяльності була надана допомога 384 особам на суму 6713,81 крб. 15 листопада 1892 р. товариством було відкрито дитячу їдальню, яка знаходилася в районі Молдаванки, існувало також відділення їдальні в центрі міста [277, арк.3]. Римо-католицьке благодійне товариство

успішно функціонувало і у м. Херсон на чолі з ксьондзем І. Капцинським [109, арк.3].

Благодійні товариства етноменшин поступово переходили від універсальних до спеціалізованих благодійних товариств, які діяли лише в одному напрямку. Окремою групою слід виділити соціально-реабілітаційні товариства, націлені на задоволення потреб в медичному обслуговуванні громадян. Найбільш активними у створенні таких товариств виступила єврейська та польська громадськість.

Містам України у 1906 – 1907 рр. постійно загрожували епідемії, про це свідчать звіти санітарного відділу. Київськими лікарями-євреями 9 грудня 1906 р. було зареєстроване Товариство надання допомоги бідним туберкульозним євреям м. Києва, яке розпочало свою роботу із будівництва санаторій, амбулаторій та лікарень для хворих туберкульозом і бугорчаткою [20, арк.245]. Однією з них був санаторій з десятима корпусами у лісі в Київській губернії неподалік м. Боярки.

Загалом, єврейські соціально-реабілітаційні товариства по опікуванню хворих були представлені широкою мережею під назвою «Езрас-Хойлім», «Бікур-Хойлім», «Лінас-Гацедек», «Мошав-Зкеним». Поширення і множення подібних громадських об'єднань пояснюється традицією єврейського життя – «цдака». Це матеріальне пожертвування, коли єврей регулярно передає певні суми на пожертви, які за традицією розподілу в першу чергу йдуть на поширення Тори, а в другу – на допомогу бідним та для будівництва і забезпечення лікарень. Тому єврейські громадські об'єднання по допомозі хворим функціонували в кожному населеному пункті України, де проживало єврейське населення. До прикладу, 19 вересня 1911 р. на прохання міщан і лікарів євреїв м. Могилів-Подільська було засновано Товариство допомоги бідним хворим «Езрас-Хойлім», з метою задоволення потреб єврейського населення в медичній допомозі та сприянні незаможним хворим користуватися з найбільшим успіхом усіма засобами і досягненнями сучасної медицини. Для цього товариство надавало безкоштовну медичну допомогу,

здійснювало візит з лікарем до хворого, в екстрених випадках влаштовували бідних хворих в притулки. Товариство здійснювало просвіту шляхом розповсюдження серед незаможних верств населення книги по медицині [292, арк. 23].

Здійснювати обхід хворих членів єврейської громади – було традиційним обов'язком євреїв. Упродовж усієї єврейської історії цей заповіт розглядався як обов'язковий для всіх євреїв. Єврейські громади навіть створювали відповідні товариства «бікурім-холім», тобто, «відвідування хворих». Головна мета благодійного товариства полягала в наданні допомоги хворим та незаможним євреям. Під опікою товариства перебували особливі лікарні, лікарі та аптеки. До прикладу, метою одеського Товариства допомоги бідним «Бікур-Холім» була допомога хворим та бідним. Кореспондент «Світанку», говорячи про товариство, визначав, що «головна мета товариства полягає в тому, щоб надати кошти і допомогу хворим та незаможним. Хоча у нас існує єврейська лікарня в користі якої немає ніякого сумніву, однак, судячи по числу місцевого народонаселення, коло її дій обмежене тому, що в ній приймається лише стільки хворих, скільки по комплектуванню призначено. Товариство ж «бікур-холім» понад те, що приймає безоплатно хворих в їх помешканнях, водночас піклується і про їх родини». Значну допомогу товариству надавав аптекар Баршах, який відпускав бідним ліки за ціною наполовину нижче їх вартості. 26 серпня 1909 р. розпочало свою роботу Товариство допомоги бідним престарілим євреям «Мошав-Зкеним» у м. Ковель Волинської губернії, яке надавало допомогу німеччинам та слабким, що залишилися без рідних, допомагаючи знайти притулок [177, арк.43].

З 1910 р. з петербурзького центру в українських містах відкривалися відділення Товариства охорони здоров'я євреїв в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі [52, арк.3]. Одеськими лікарями-євреями 7 серпня 1912 р. було зареєстровано Одеське відділення Товариства охорони здоров'я, яке ставило за мету всебічне сприяння укріпленню здоров'я єврейського населення. Згідно мети, товариство ставило такі завдання: зміцнення здоров'я шляхом

фізичного виховання, поширення медичних знань, влаштування медичних установ та вивчення здоров'я єврейського населення. Особливу увагу було надано гартуванню здоров'я, для чого у 1912 р. були створені гімнастичні гуртки до складу яких входила молодь, що навчалася [96, арк.257]. Допомога надавалась, згідно єврейського традиційного закону, в першу чергу знавцям Тори, а потім іншим хворим.

У 1912 р. комітет Товариства охорони здоров'я єврейського населення заявив про відкриття філії в м. Києві. Перше засідання відділення відбулося 15 лютого 1913 р., де обговорювалось план роботи оздоровлення єврейського населення на Правобережжі України [245, арк.1].

Єврейським соціально-реабілітаційним товариствам не завжди вдавалось успішно здійснювати реєстрацію. Так, 29 листопада 1912 р. у м. Києві місцевими лікарями-євреями було подане клопотання про реєстрацію Товариства лікарів і дослідників природи для вивчення і покращення медико-санітарних умов життя єврейського населення. В першу чергу товариство планувало організацію покращення місцевих санітарних умов і розвиток фізичного виховання серед єврейського населення, влаштування лікарень, здійснення просвіти в цьому напрямку, шляхом обговорень на наукові теми, лекцій та бесід з медицини. У заснуванні товариству було відмовлено, пояснюючи тим, що «один із засновників товариства, лікар І.Берденський, є неблагонадійним тому, що він «відкривав нелегально школи-масажу, які були закриті в 1910 р.» [240, арк.5]

Значну медичну допомогу найбільшій надавало Польське медичне товариство зареєстроване у грудні 1907 р., з метою розробки наукових і практичних питань медичної науки. Для цього планувалось здійснювати надання та обговорення доповідей по питаннях у галузі медицини, демонстрацію препаратів і їх застосування, сприяння друку спеціальних робіт, утворення окремих комісій, відділів для розробки окремих питань [21, арк.12]. Лікарі-поляки товариства проводили загальнодоступні публічні лекції на польській мові для поширення медичних знань [122, арк.246].

З метою поширення медичних знань, 9 квітня 1909 р., голова Київського польського медичного товариства, доктор медицини К. Румшевіч прохав про дозвіл відкрити в м. Києві бібліотеку і читальню для членів товариства [271].

Майже в кожному місті були створені товариства піклування про здоров'я безпритульних дітей. Іудейська релігія заохочувала створення багатодітних родин, а про здоров'я дітей піклувалася уся єврейська громада того чи іншого населеного пункту. Обтяжені чисельними родинами, євреї жили в страшенній тісноті: нерідко в будинку з 3 – 4-х кімнат в яких мешкало до 12 сімей. Товариство санітарних колоній для допомоги слабкого здоров'ям єврейського населення м. Одеси, ще у 1895 р. заснувало літню колонію для учнів навчальних закладів. Протягом семи років у колонії перебувало більше 700 дітей. Після оздоровчого періоду діти повертали собі здоров'я. Статут товариства був затверджений 28 квітня 1901 р., а перше зібрання засновників відбулося 8 вересня 1901 р., де обговорювалася організаційна робота для допомоги дітям хворим на туберкульоз. У січні 1903 р. товариством була проведена виставка і лекція. Увагу публіки цієї події привернули німі діаграми [54, арк.353].

Єврейські діти внаслідок поганих гігієнічних умов і харчування, страждали малокрів'ям та іншими хворобами. Товариству літніх санаторних колоній для хворобливих дітей бідного єврейського населення м. Києва, вдалося, після клопотань до Київського міського управління, відстояти на 96 років ділянку в лісі Пущі водиці. Голова товариства Л.І. Бродський, побудував санаторій на 200 ліжок з усіма необхідними господарськими і лікувальними приладами, артезіанський колодезь, було проведено електрику [383, с.4]. Більше 1400 прохань бажаючих, які надходили в санаторій, змусили правління влаштувати поблизу колонії «Інститут допомоги для дітей», який надавав щоденно медичну допомогу.

Зарахування до санаторію мало певний порядок. Спочатку дітям надавали опитувальні бланки, для заповнення яких, вони зверталися до лікаря. Проводився медичний огляд комісією, результат якого оголошувався на

завершальному засіданні. Дітям надавалися вхідні картки, на яких вказувалося час і день явки, місце збірного пункту та умови прийому. Після прибуття, діти переодягались в колоніальну білизну, зважувались і розміщувались в різних приміщеннях відповідно їх віку та статі [384, с.34].

Піклування про бідних дітей єврейське населення здійснювало і серед сільських мешканців. 21 березня 1911 р лікарі-євреї зареєстрували Товариство допомоги дітям з метою піклування про бідних дітей євреїв в с. Деміївка Київської губернії для морального, розумового і фізичного розвитку [227, арк.3].

Свою мережу товариств соціально-реабілітаційних товариств у піклуванні про дітей мала і польська громада. Польське товариство літніх колоній засноване в 1902 р. почало свою активну діяльність через три роки. Для реабілітації дітей були влаштовані колонії в Київській губернії. Кожного року з 1 березня до 15 травня проводився запис дітей в колонію, здійснювалося медичне обстеження лікарями-спеціалістами. У 1911 р. з 1 травня по 15 липня були відправлені у 14 колоній 302 дитини [231, арк.4]. В 1912 р. число бажаючих поїхати зросло до 427 дітей, соціальна реабілітація яких здійснювалася уже у 17 колоніях Київської губернії.

Подібне товариство планували зареєструвати в 1913 р. у м. Умані лікарі-поляки В. Каспражак, М. Вернар, С. Савицька. Товариство мало піклуватися про покращення здоров'я хворих дітей, які належать до бідної верстви населення, шляхом влаштування їх в літні колонії [195, арк.6]. Товариству було відмовлено у реєстрації, посилаючись на неясності у статуті.

Національні товариства утримували на власні кошти освітні, медичні, релігійні та інші національні установи. Першочерговим заходом Грецького благодійного товариства у м. Маріуполі стало відновлення мережі навчальних закладів, де б вивчалася грецька мова. У 1908 р. Грецьке благочинне товариство почало збирати кошти на створення окремого грецького приходу при Катеринославській церкві, де було засновано грецьку

школу [343, с.283]. Восени 1910 р. церковнопарафіяльна школа на національних засадах була відкрита офіційно [501, с.205].

Перші спроби заснування Грецького благодійного товариства одеські греки розпочинали у жовтні 1867 р., проте лише у 1871 р. організація була зареєстрована [285, арк.1]. Основною метою було надання допомоги грецькій церкві, грецькому комерційному училищу. На будівництво Грецького жіночого училища, керівником товариства Ф. Родоканакі, було пожертвовано близько 40 тисяч крб. Навчальний заклад був урочисто відкритий 5 листопада 1872 р. У 1878 р. в ньому навчалось 168 дівчат, з яких 120 навчались безкоштовно, а 20 повністю утримувалися за рахунок товариства [284, арк.19].

Державна адміністрація південного регіону підтримувала діяльність товариств етноменшин. Одеса стала столицею етнічної філантропії, завдяки греку за походженням Григорію Маразлі, який був членом Одеської думи з 1866 р. та міським головою з 1878 р. по 1895 р. У 1871 р. він був обраний заступником голови Грецького благодійного товариства, а у 1883 р. обраний головою, 1896 р. – довічним головою. Його пожертви грекам Одеси були дуже помітними. Грецькому благодійному товариству було відведено триповерховий будинок на вул. Пушкінській, побудовано притулок, переведені значні грошові внески Грецькій Свято-Троїцькій церкві. На кошти Г. Маразлі був побудований притулок для літніх людей, який урочисто відкрився у серпні 1896 р., у день 25-ї річниці Грецького благодійного товариства. У вересні притулок уже прийняв перших 11 хворих, які безкоштовно лікувалися в ньому.

Маразлі Г.Г. брав активну участь не лише у громадському житті грецького суспільства Одеси, а й у інших етноменшин. За ініціативи та підтримки міського голови Г.Г.Маразлі, в 1892 р. на базі Німецького товариства шанувальників гімнастики було засновано Одеське гімнастичне товариство [278, арк. 6]. У статуті товариства було зазначено, що воно засновується «для гартування хворих, для підтримки їх здоров'я, фізичного

виховання і для освіти вчителів гімнастики» [366, с.2]. Його підтримка була помітною і для інших національних громад. На сторінках єврейських газет друкувались подяки у допомозі Г.Г. Маразлі єврейським благодійним об'єднанням.

Активно створювалися благодійні товариства в наданні допомоги у навчанні. Особливо, слід відзначити, такі товариства створювалися єврейським населенням. Біблейські настанови забороняли жити батькам без шкіл. Талмудське право говорить «на одного вчителя не повинно припадати більше 25 учнів, і якщо клас більший, потрібно найняти ще одного вчителя, а бідних слід навчати безкоштовно» [875, с.470]. Євреї-вчителі і жителі м. Житомира, в честь коронації імператора 14 травня 1896 р., відкрили Товариство взаємодопомоги бідним учням євреям м. Житомира. Проектоване товариство було складено за зразком статуту Товариства взаємодопомоги бідним учням Житомирської гімназії відомства Імператриці Марії, який був затверджений 31 березня 1883 р. Товариство було затверджено 27 серпня 1897 р. Департаментом господарських справ Міністерства внутрішніх справ [9, арк.6]. Приймаючи до уваги існування в Житомирі окремих, як державних так і приватних єврейських училищ, бідні вихованці могли розраховувати на матеріальну допомогу більш всього зі сторони своїх одновірців. Маючи на увазі, що інші заклади мали при собі подібні товариства, благодійна їх діяльність була направлена виключно на виховання кожного такого закладу окремо.

Специфічними навчальними закладами для єврейського населення були талмуд-тори, ці школи навчали переважно бідних дітей та сиріт. Громадські талмуд-тори забезпечували початковою освітою дітей з найбідніших прошарків єврейського населення. Школи існували за рахунок субсидій благодійних товариств, а навчання в них було безкоштовне. Широко відома діяльність Товариства взаємодопомоги нужденним учням Київського двохкласного початкового єврейського училища ім. С.І. Бродського. Воно було засноване в грудні 1907 р. Товариство вносило сплату за навчання,

безкоштовно видавало навчальні посібники, допомагало одягом, їжею, медикаментами [20, арк.748]. 2 квітня 1908 р. була влаштована ощадно-позичкова каса, яка мала на меті надавати дешевий кредит та надавати можливість робити збереження [21, арк.176].

Відзначилось активною благодійною діяльністю Товариство допомоги нужденним учням Черкаського міського двокласного та однокласного парафіяльного училища, заснованого у 1902 р. Того ж року було добудоване приміщення для навчальних інструментів, роздано бідним учням навчальних приладів на 130 крб., одягу – на 120 крб., сплачено за навчання 150 крб. [34, арк.108]. Протягом 1903 р. товариство витратило 54 крб. на навчання десяти учнів у першому півріччі та восьми у другому. Товариством безкоштовно були видані підручники на суму 27 крб. 33 коп.

Зареєстроване у 1908 р. Товариство піклування про бідних дітей м. Радомишля Київської губернії, надавало грошову допомогу жіночій приватній школі. Під опікою товариства перебувало жіноче єврейське училище, в якому навчалось 200 учениць [201, арк.38].

У підвищенні загального життєвого рівня міського населення певну роль відігравали організації учнів та студентів національних меншин. Болгари які навчаються в м. Києві створили товариство 19 березня 1908 р. під назвою «Болгарське земляцтво», яке мало на меті більш тісне об'єднання та ознайомлення між собою болгарської молоді, яка навчається. Товариство надавало можливість своїм членам стежити за подіями на їх Батьківщині, приймати на себе ініціативу допомагати матеріально своїм членам під час нещасних випадків. Для досягнення мети товариство виписувало болгарські журнали і газети, влаштовувало літературні і наукові читання, спектаклі і лотереї, сімейні вечори для членів та їх гостей [199, арк.4].

Схожі за своєю діяльністю були створені товариства у Імператорському університеті Св. Володимира. Серед бідних студентів була значна кількість жителів Царства Польського, які не завжди могли отримати допомогу з дому [252, арк.2]. Газета «Киянин» у 1910 р. повідомляла, що в університеті

навчалось 5107 студентів із них 801 чол. студенти-поляки [537]. Громадські активісти 8 січня 1909 р. зареєстрували статут Товариства взаємодопомоги студентам-полякам [197, арк.8]. Метою товариства було надання допомоги бідним студентам-полякам університету Святого Володимира для забезпечення засобами для продовження їх навчання та проживання в Києві. Бідним студентам надавались одноразові та періодичні грошові допомоги, довгострокові та короткострокові позики, стипендії, безкоштовні медичні послуги та ін. [110, арк.7]

Подібні польські організації створювались і в інших вищих навчальних закладах, під назвою «Братська допомога». У 1914 р., за зразком існуючого в Києві Товариства взаємодопомоги студентам-полякам Імператорського університету Св. Володимира, було створено Товариство взаємодопомоги студентам-полякам Київського політехнічного інституту. Товариства і корпорації міжетнічного та національного характеру, що виникали при університетах, ставали доброю школою і були ознакою динамізму та прогресу.

Одним із найбільш успішних і стабільних проектів етноменшин було створення Товариств безкоштовного або дешевого харчування для найбільш бідних. Єврейська громада найактивніше створювала подібні організації, які діяли в Умані, Бердичеві, Києві, Одесі та інших містах України. 19 грудня 1907 р. було внесено в реєстр статут Товариства дешевої їдальні для бідних євреїв у м. Умань. Мета товариства полягала у наданні допомоги для полегшення матеріального стану бідного єврейського населення, яка виражалась у виданні безкоштовних обідів [23, арк.163].

Неохідність дотримання ритуальних приписів у приготуванні кошерної їжі для євреїв, зумовила поширення подібних товариств для влаштування таких їдалень. 19 грудня 1907 р. у м. Києві був зареєстрований статут Товариства дешевої їдальні для єврейського населення, з метою надання незаможним за малу плату поживний обід. Витрати покривались за рахунок добровільних пожертвувань. 30 грудня 1903 р. до товариства перейшла,

існуюча на Мало-Василківській, Києво-либідська дешева їдальня [219, арк.4]. Проте уже 8 квітня 1909 р. статут Києво-либідської дешевої їдальні знову був поновлений і товариство розпочало свою роботу автономно. Головним завданням об'єднання було надання злиденним євреям теплої їжі за дешеvu плату. В залежності від коштів товариство мало право відкривати філії їдалень в інших ділянках м. Києва [22, арк.18]

Подібні товариства відкривались практично в усіх регіонах України, де проживала значна кількість євреїв. 28 липня 1911 р. було засноване Єврейське товариство дешевої їдальні і нічліжного притулку в м. Новоград-Волинську Волинської губернії. Товариством, окрім надання дешевого харчування, було відкрито притулок [177, арк.78].

У вересні 1906 р. було засноване в м. Луцьку Волинської губернії благодійне товариство поляків, яке допомагало бідним по місту, відпускаючи по дешевим цінам обіди до 60 чоловік [102, арк.47]. Діяльність товариств безкоштовного харчування дозволила забезпечити хлібом, урятувати від голодної смерті багатьох бідних.

У 1906 – 1907 рр. більшість торгових і промислових фірм значно скоротили своє виробництво, а разом з цим і число своїх працівників, тому завдання пошуку роботи ускладнилось до крайньої межі. Почалось активне формування товариств для пошуку роботи: Товариство опіки бідних ремісників і робітників-єреїв, Польське товариство християнської жіночої обслуги св. Зіти, Товариство допомоги безробітним англійським гувернанткам і боннам, Товариство допомоги єврейським учителям та ін. У жовтні 1906 р. зареєструвалось Товариство піклування про бідних ремісників та робітників-єреїв м. Києва, з метою покращення матеріального, розумового і морального стану працюючих євреїв м. Києва. Товариство в першу чергу здійснювало пошук потребуючим роботи [456, с.21]. Для матеріальної підтримки ремісників-єреїв м. Києва була заснована ощадно-позичкова каса у січні 1907 р. [20, арк.780].

Польська громадськість турбувалась питанням працевлаштування. 3 серпня 1907 р. було створено в Житомирі Товариство християнської жіночої обслуги св. Зіти. Основною метою його було сприяння у пошуку роботи для обслуги, влаштування для безробітних притулків, підтримка працівників у випадку невідповідної оплати. Управління товариства здійснювало навчання робітників [22, арк.235]. З такою метою у 1904 р. в Києві, було засновано Товариство допомоги безробітним англійським гувернанткам і боннам. Товариством було влаштовано бюро пошуку роботи [465, с.15].

Значне збільшення промислового виробництва на основі упровадження інноваційних технологій мало небажані результати: безробіття, недосяжні предмети першої необхідності, низькі заробітні плати. Відбувався процес збіднілості робітників, що зумовило появу цілої низки інших соціальних проблем. Ліквідація статусу «porto franko» в Одесі, наслідком якого стала криза, що зазнала торгівля. Це зумовило банкрутство багатьох прикажчиків, які позбулись своїх місць роботи. Скрутні обставини змусили їх звернутися по допомогу. Ще у 1863 р. відбулося відкриття Товариства взаємної допомоги прикажчиків-євреїв у м. Одеса. Головною функцією товариства була видача безоплатної і позичкової грошової допомоги. У 1870 р. було виділено 200 крб. безоплатної і 480 крб. позичкової допомоги [345, с.3]. Поліпшений статут товариства 1870 р. дозволив надалі його керівництву розширити форми надання допомоги. Ще у 1869 р. було засноване подібне німецьке товариство у м. Одеса «Клуб ремісників і промисловців» [569, с.3] Для його ефективної роботи було створено допоміжно-філійне ощадно-позичкове товариство.

У середині 1890-х рр. євреї-кравці одними з перших страйкували з вимогою дотримання 10-годинного робочого дня та підвищення заробітної плати. Після 1906 р. у Російській імперії починається легалізація єврейських профспілок. Майже в кожній єврейській громаді був свій кравець, так як необхідно було дотримуватися в одязі традиційних засад, зокрема через шаатнез, що забороняв змішувати в одязі вовняні і лляні нитки. З цією метою

31 липня 1906 р. було створено Професійне товариство кравців-євреїв в м. Одеса. Основною метою товариства проголошувався захист правових і економічних інтересів своїх членів, сприяння розумовому, професійному і моральному розвитку та надання грошової допомоги своїм співвітчизникам [454, с.1].

Професійні товариства функціонували і на Правобережній Україні. 27 жовтня 1911 р. було надіслано клопотання мешканців-євреїв м. Кам'янець-Подільська Подільської губернії І. Бруна, К. Спектора, Ш. Мельтона про реєстрацію Товариство взаємодопомоги бідним євреям-ремісникам. Товариство ставило за мету надання грошової допомоги своїм членам на випадок втрати роботи та працездатності [293, арк.45]. За перший звітний рік своєї діяльності було видано допомоги 5-ти членам товариства на суму 75 крб. та видано вдовам членів – 183 крб. [397, с.3] У 1913 р. грошову допомогу отримало 4 особи на суму 90 крб. та було видано одночасної допомоги вдовам членів товариства – 300 крб. [293, арк.70]

У цей період активізували свою роботу Товариство взаємодопомоги євреям вчителям і меламедам, створене ще 19 червня 1908 р., яке мало на меті надання матеріальної підтримки євреям вчителям і меламедам. Допомога знаходила свій вираз у пошуці місць роботи, вдосконалення професійних навичок за рахунок педагогічних курсів, видання педагогічного журналу, влаштування бібліотек та читання лекцій [204, арк.85]. У перший період своєї діяльності товариство відкрило понад 16 відділень в українських містах. В січні 1910 р. у м. Могилів-Подільську Подільської губернії товариство відкрило філію. Свою активну роботу відділення розпочало 17 травня 1911 р., з проведення дитячого вечора [289, арк.12]

Створення педагогічних товариств побоювалась імперська влада, оскільки просвіту, яку здійснювали вчителі розцінювали як антиурядову діяльність. У 1911 р. міністр освіти Л.А. Кассо видав наказ про заборону вчителям вступати до будь-яких об'єднань, крім товариств взаємодопомоги і педагогічних, побоюючись, що вони переслідують політичні цілі. Товариство

змушене було працювати лише у рамках взаємодопомоги своїм членам, що виражалась у фінансовій підтримці. Проте і ця діяльність ретельно відстежувалася.

1914 р., як історична доба, висунула на передній план такі нагайні і важливі потреби, які зовсім закрили діяльність звичайних благодійних товариств. До прикладу, 28 жовтня 1914 р. був затверджений проект статуту Союзу чеських товариств в Росії, метою якого передбачалось надання допомоги жертвам війни. У зв'язку з проголошенням війни, діяльність Австро-Угорського товариства взаємодопомоги, яке розпочало свою роботу 11 червня 1909 р. і метою якого було надання допомоги бідним, які проживають в районі Австро-Угорського консульства в Києві, зупинилось, а кошти товариства 4000 крб. були передані Чеському комітету взаємодопомоги жертвам війни в м. Києві [192, арк.99]. У числі членів колишнього товариства станом на 1913 р. було 79, із них 39 чехословаки, поляки – 17, німці – 4 та інші національності.

Отже, суспільні зміни другої половини XIX ст. стали каталізатором розвитку громадської та приватної ініціативи у системі соціальної допомоги. Особливе місце займали товариства взаємодопомоги. Як правило, вони обмежували свою діяльність лише наданням матеріальної підтримки. Найчисленнішою групою благодійних організацій були благодійні товариства розлогого спектру діяльності, які обирали різноманітні форми допомоги нужденним.

Револуційні події 1905 – 1907 рр. дали ширші перспективи для створення благодійних товариств етноменшин. З огляду на недостатню ефективність універсальних благодійних організацій, які, діючи в різних напрямках добродійної сфери розпорозували свої сили, масово почали виникати спеціалізовані товариства, що функціонували у профільних галузях. Окремою групою слід виділити соціально-реабілітаційні об'єднання, товариства піклування для дітей та учнівської молоді, профспілки, які відстоювали соціальну захищеність.

3.2. Громадські об'єднання етноменшин у культурно-просвітницькому вимірі

Активний процес формування громадських об'єднань, що мав місце серед етноменшин, спостерігався і в культурно-просвітньому просторі України. У XIX ст. під впливом національно-визвольних рухів в Європі пробудились інтелектуальні і моральні сили в усіх сферах громадського життя України. В одній із своїх просвітницьких програм видатний мислитель М.П. Драгоманов відзначив: «У всіх європейських державах, де жило по декілька народів, причому одним із них був пануючим, почалось визволення пригнічених націй від духовного рабства у пануючої нації, піднімалися народи і заявляли під своїм іменем на особисте духовне життя» [30, арк.28]. Цей рух охопив й українські міста: Київ, Полтаву, Харків, Чернігів, Одесу та вилився в потужну культурно-просвітню діяльність етноменшин. Саме тоді виникають громадські об'єднання, товариства, учасники яких сповнені прагненням розповсюджувати просвіту серед народу і відродити їх національну самосвідомість та історичну пам'ять.

Царська влада не цікавилася проблемами нацменшин, водночас вдавалась до дискримінаційних заходів щодо останніх. У середині XIX ст. національна політика царизму передбачала нівелювання національних громад, їхньої традиційної структури, секуляризацію їх побуту. Втративши власні національні школи, видання, мову, вони розвивали свою культуру, використовуючи можливості, які вони знаходили серед титульної нації.

Національно-культурницька свідомість була особливо високою у польському середовищі. «Крайовий патріотизм» їх проявлявся в створенні національних польських товариств. Шляхта була привілейованим станом у Речі Посполитій, разом з тим російський уряд значно обмежив поляків у соціальному і політичному житті. Перші польські просвітні товариства діють латентно. Під час жандармського обшуку в маєтку поміщика В. Фліорковського в січні 1862 р. було знайдено статут таємного Товариства освітньої допомоги польському населенню. Зі статуту відомо, що товариство поставило за мету

поширення освіти серед місцевого польського населення через початкове навчання. Управління товариства знаходилось у Києві, ним здійснювався збір коштів для навчальних посібників, проводився підбір вчителів, влаштовувались школи [36, арк.143]. Завдяки його роботі у Волинській, Подільській та інших українських губерніях було створено до 40 шкіл.

Суттєвим елементом асиміляторської політики царизму було витіснення польської мови з ужитку. Обіжником київського генерал-губернатора від 15 червня 1864 р. заборонялося використання польської мови в усіх закладах, в побутових розмовах, продаж польських букварів і календарів [37, арк.2]. Водночас не дозволялося друкування і продаж книг польською мовою в Київській, Подільській і Волинській губерніях [38, арк.23]. У межах рескрипту від 28 січня 1867 р. у Житомирі поліцією було ліквідовано Товариство для поширення польських книг за дешевими цінами. Це була література в основному на історичну тематику, а також польська белетристика [1, арк.30].

Зміна системи національної освіти торкнулись усіх етноменшин. У червні 1864 р. було прийнято положення «Про початкові училища, стосовно усіх народів Росії», в імперії була здійснена спроба установити загальноросійські стандарти щодо національної початкової освіти. Зростає інтегрована роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування.

Високим рівнем етнічної самосвідомості відзначалися євреї. Особливістю єврейського соціуму була його соціокультурна згуртованість, він мав свою мову – ідиш, якою розмовляли у побуті, письмову мову – іврит, власну систему самоуправління, конфесійну спорідненість, яка віками передавалися з покоління в покоління системою національної початкової освіти. Перше легальне єврейське просвітне товариство виникло у найбільшому центрі єврейської смуги осілості – Одесі. У 1867 р. було зареєстровано Товариство поширення освіти серед євреїв, яке стало центром розвитку єврейської просвіти на Півдні України. Одеське відділення в перший період своєї діяльності головним завданням ставило розповсюдження російської мови, але стикнулись

з тим, що більшість євреїв, у першу чергу з нижчих і середніх верств населення, недостатньо володіли російською мовою.

У липні 1887 р. був виданий обіжник Міністерства народної освіти про збільшення плати за навчання в університетах і обмеження прийому до університету осіб єврейської національності [135, арк.53]. Освіта для євреїв була важливою складовою повсякденного життя та культури, про що свідчить велика кількість прохань до імперського уряду від єврейського населення про дозвіл вступу у навчальні заклади понад виділену норму [523, с.3]. У зв'язку з цим у товариства виникла необхідність підтримки приватних шкіл і громадських навчальних закладів. Першою народною школою, яку комітет взяв під свою опіку в 1883 р., надаючи їй субсидії, було жіноче професійне училище А. Сигал. Крім того, субсидії були надані семи училищам, у яких навчалися більше 400 дітей. Головними проблемами була плата за навчання, виплата щомісячних стипендій, забезпечення незаможних вихованців одягом, взуттям, навчальними посібниками, у безкоштовному їх влаштуванні у приватних навчальних закладах. Члени комітету підтримували особисті стосунки із директорами, інспекторами, викладачами навчальних закладів, яким рекомендували здібних дітей до навчання [359, с.5]. Через незадовільний стан елементарної освіти комітетом було витрачено 47,57 % усіх призначених на допомогу коштів.

Традиційну національну освіту євреї отримували у навчальних закладах різних типів: початкових релігійних школах – хедерах, в релігійних навчальних установах для дітей із малозабезпечених сімей – талмуд-торах, казенних і приватних училищах. Така система навчання надавала їм можливість зберегти свою релігію, звичаї, національне мистецтво, єврейський світогляд. Але наприкінці XIX ст. підхід і ставлення до освіти змінюється. Школи та їхнє спрямування стають полем битви поміж маскілами, які прагнули модернізації традиційної єврейської культури та побуту і ортодоксами, прибічниками збереження національної унікальності [511, с.8]. Хедерна освіта була недосконалою, проте нею користувалась більшість євреїв. Тому основна робота

товариства була спрямована на підтримку початкових училищ, які поступово змінювали традиційні хедери. Міністерством народної освіти і земствами створювались початкові школи для навчання дітей, які розповсюджувалась в основному на селі, де проживало невеликий відсоток єврейського населення. Так, у 1888 р. у межах Катеринославської губернії в Маріупольському повіті знаходилося всього 7 колоній єврейських із населенням 2857 чол., а в Олександрівському повіті 10 колоній – 4457 чол. [522, с.3]. Місцеве правління розуміло значення діяльності товариства, оскільки в сферу їх компетентності входило заснування навчальних закладів та вдосконалення методики викладання.

Необхідною умовою для роботи навчальних закладів було забезпечення їх навчальною літературою. Розширення діяльності товариства спонукало затверджувати новий статут, оскільки завдання, що висувалися ними, не втискувались у рамки початкового статуту. Правління товариства у 1899 р. писало у листі до В.Г. Самойловича, члена навчально-шкільної комісії, що «нині можна відкривати бібліотеки, читальні відповідно до нового проєктованого статуту» [316, арк.1]. З усіх українських губерній йшли листи-прохання до комітету товариства із проханням про допомогу у відкритті безкоштовної бібліотеки. До прикладу, в січні 1900 р. єврейська громада м. Немирова Подільської губернії надіслало прохання до Товариства поширення освіти серед євреїв про відкриття безкоштовної бібліотеки [315, арк.2].

Регіональна специфіка громадських об'єднань етноменшин залежала від рівня розвитку соціальної інфраструктури регіону. Якщо у Херсонській, Полтавській і Таврійській губерніях одна школа припадала на 2,5 тис. єврейських мешканців, то в Подільській губернії одна школа охоплювала 17,5 тис., у Волинській – 14 тис. У 1900 р. про складне становище функціонуючих шкіл на Правобережжі України повідомляв кореспондент єврейської газети «Схід» [516]. У зв'язку з цим першочерговим завданням для Київського відділу поширення освіти серед євреїв,

zareєстрованого у березні 1903 р., було утворення початкових навчальних закладів [256, арк.22]. У 1907 р. філія надіслала прохання очільнику Київського навчального округу про дозвіл відкрити 4 училища в м. Києві, два дитячих садка та суботню школу. Протягом 7 років велося листування відносно програм пропонуванних училищ по загальним і єврейським предметам. Дозвіл був отриманий 28 грудня 1912 р. У відкритих навчальних закладах м. Києва (одне чоловіче і одне жіноче було розташоване на Подолі, інших два у верхній частині міста) навчалось більше 1000 дітей [220, арк.182].

Адаптація національної системи початкової освіти до нових соціально-економічних реалій на українських теренах продовжувалась. Імперським указом від 2 травня 1881 р. школи німців, болгар, євреїв та ін. національностей підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Насамперед, зміни торкнулося німецького населення, навчання якого диктувалося релігійними постулатами, згідно яких, віруючий повинен був сам читати Біблію та інші священні книги. Випускникам національних шкіл майже недоступні були ані гімназії, ані університети через мовний бар'єр. За вирішення проблеми взялися німецькі товариства. Ними були створено Просвітне товариство менонітів, Молочанське товариство заохочування освіти, Олександрівське училищне товариство, Менонітське товариство заохочування освіти, Товариство допомоги при Київському реальному училищі та ін. Діяльність цих організацій полягала у збиранні коштів на відкриття школи, побудові приміщень, затвердженні статутів, набору вчителів та фінансове забезпечення шкіл. Просвітне товариство менонітів заснувало Павловське менонітське училище. Воно забезпечувало навчальний процес в початкових школах, а також постачало їх усіма навчальними посібниками [73, арк.45]. Німецькі товариства суттєво відрізнялися від освітніх товариств інших нацменшин. Якщо керівництво єврейських та польських товариств намагалися побудувати та відкрити нові школи, то німецькі прагнули до модернізації тих шкіл, що вже існували.

Намагання консолідувати учителів місцевих центральних та сільських шкіл був зумовлений, в першу чергу, внутрішніми проблемами національної

освіти – відсутністю спеціальних навчальних установ із підвищення кваліфікації вчителів. Одним із найголовніших завдань культурно-просвітніх товариств було піклування про поширення освіти серед вчителів. Молочанське менонітське учительське товариство було створено з метою розвитку загальної та професійної освіти членів товариства, покращення їх матеріального забезпечення [74, арк. 223]. Відповідно мети були поставлені завдання, а саме будівництво і влаштування бібліотек, об'єднання системи навчального процесу, заснування пенсійних установ, влаштування конференцій для вчителів, екскурсій та відпочинку для учасників товариства. На загальних зборах, які відбулися 5 жовтня 1907 року в німецькій колонії Рюкенау Таврійської губернії, була визначена основна мета – поліпшення фахової підготовки вчителів, їх добробуту. З цією метою був утворений комітет, який займався питанням надання пенсії вчителям. Для цього був складений окремий реєстр незабезпечених вчителів-пенсіонерів [570, с.534].

Поряд з поширенням загальноосвітніх знань громадськість етноменшин сконцентрувалася на підтримці спеціальних професійних закладів. Особливо це стосувалося грецької людності. Греки були успішними комерсантами, саме грецька торгівля сільськогосподарською продукцією перетворила Маріуполь на морський торговий центр. Практично уся торгівля була зосереджена у місцевих грецьких підприємців. Найпомітнішою з них була родина Хараджаєвих, яка прагнула підвищити рівень соціально-культурного розвитку своїх односельчан. Вони ж були і ініціаторами відкриття у повіті низки громадських організацій. За ініціативою першого директора Д. А. Хараджаєва було створено 1 червня 1881 р. Товариство допомоги бідним вихованцям Маріупольської гімназії [75, арк.131]. Директор та інспектор гімназії брали участь у засіданнях правління, які мали право голосу при вирішенні господарських, організаційних та навчальних проблем гімназії.

У листопаді 1909 р. відкрилося «Товариство допомоги незабезпеченим вихованцям Маріупольської жіночої гімназії». При гімназії почали діяти педагогічні класи, де готували вчителів для шкіл Маріупольського повіту

[75, арк.123]. Внески членів товариства та пожертви дозволили щорічно звільнити від плати за навчання понад 30 учнів в обох гімназіях. У різні роки греки становили від 27% до 64% від загальної кількості гімназистів. Станом на 1913 р. в Маріупольському повіті було вже офіційно зареєстровано до 50 об'єднань різних типів.

Важливу роль у культурно-просвітній роботі відіграло Грецьке товариство в Одесі, яке прикладало великі зусилля для підтримки культурного рівня грецького населення міста. Основною метою об'єднання було створення шкіл та наукових закладів, відкриття власних друкарень, створення осередків грецької культури. Правління товариства здійснювало керівництво Грецьким комерційним училищем, театром, видавництвом літератури на грецькій мові.

У піднесенні культурно-освітнього рівня болгар значну роль відіграло Одеське товариство поширення писемності. Його кошти зібрані за рахунок добровільних пожертв, використовувалися для видання болгарської літератури і підручників, надання стипендій і матеріальної допомоги болгарам, які навчалися у світських і духовних закладах [804, с.117].

Економічний та побутовий уклад єврейського містечка з його обмеженими можливостями для ремесла й торгівлі та стійкими традиціями, обумовлював створення просвітніх організацій з метою поширення ремісничих знань. У 1874 р. розпочало свою діяльність товариство «Праця» для розповсюдження ремісничих знань між бідним єврейським населенням [557, с.213]. Для цього було відкрите ремісниче училище, у якому розмістилася столярна і слюсарна майстерні, в яких двоє майстрів навчали єврейських дітей ремеслам [690, с.45]. Після закінчення училища учні складали іспити. Якщо учень отримував звання майстра, товариство надавало йому грошову допомогу на відкриття в Одесі своєї майстерні [394, с.5]. Крім того, при товаристві діяли вечірні курси, де слухачі могли набути знань необхідних у практичній діяльності ремісника. На курси набирали до 40 осіб, де незаможні звільнялись від оплати [661, с.89]. Курс навчання становив 5 років. Вихованці училища відвідували також засновану в Одесі школу малювання і креслення. Результативна діяльність

училища призвела до численних пожертв від приватних осіб у 1866 р. у сумі 1000 крб., завдяки яким, майстерні були переоблаштовані й були одержані нові інструменти [394, с.8].

У червні 1884 р. були затверджені «Правила про церковно-парафіяльні школи», які передбачали перетворення сільських шкіл в народні училища Міністерства народної освіти або церковно-парафіяльні школи [4, арк.57]. Це були однокласні або двокласні школи, які відкривалися парафіяльними священиками або з їх дозволу іншими особами за кошти парафії. Навчальні заклади влаштовувались «у дусі православної віри і церкви», для дотримання цієї програми їх контролювала інспекція народних училищ. Чеське населення вирізнялось з-поміж інших етноменшин лояльністю щодо політики імперського уряду, ними підкреслювалась необхідність створення товариств, які б відповідали офіційному курсу Російської імперії – «Самодержавство, православність, народність». Так, чехи неодноразово наголошували про важливість введення практики громадських об'єднань, які б знали місцеві потреби та влаштовували училища «в дусі православної віри і церкви» [4, арк. 62]. 1 січня 1891 р. було надіслано прохання директора Києво-Печерської гімназії В'ячеслава Петра до київського генерал-губернатора, про затвердження статуту товариства «Бесіда», для просвітницького розвитку чехів не лише у Києві, а й усіх чеських колоніях України [7, арк.1]. Головною метою виступало надання допомоги чеським колоністам, переважно тим, хто проживав в Південно-Західному краї. Для здійснення цієї мети планувалось будівництво православних церков, шкіл, піклування про сиріт та дітей з бідних сімей, видавництво книг для народного читання. Одним із головних завдань товариство ставило будівництво церков православними чехами або колишніми католиками, які прийняли православ'я. Школи мали здійснювати навчання за програмою затвердженою Міністерством народної освіти. Утім, проект заснування чеського товариства «Бесіда» не знайшов підтримку з боку органів державної влади Російської імперії, навіть після повторного клопотання викладачів Київського університету Св. Володимира у 1901 р.

Урядовий маніфест 17 жовтня 1905 р. зумовив організаційне становлення та активізацію просвітницько-культурної діяльності різноманітних громадських об'єднань етноменшин, актуалізувавши цілу низку проблем національно-культурного відродження. Головною метою новостворених об'єднань було: розвиток злагоджених міжнаціональних відносин, гуртування представників етноменшин навколо спільних проблем та інтересів, спільної національної ідентифікації на основі рідної мови, традицій, звичаїв, культури, історичної пам'яті. Були створені такі культурно-освітні товариства: Французьке товариство поширення писемності, Польське товариство «Освята», Німецьке товариство освіти південної Росії, Єврейське літературне товариство, Чеське товариство ім. Я.А. Коменського. Метою, Французького товариства, заснованого 1 листопада 1906 р., було розповсюдження французької мови. Згідно статуту товариством створювались бібліотеки з французькими книгами, здійснювалась співпраця із книговидавцями і книгопродавцями, які встановлювали відносну знижку цін на книги для учасників товариства, здійснювалось видавництво журналів та газет на французькій мові [188, арк.41]. Влаштувались курси для вивчення іноземних мов, літературні вечори і вистави для ознайомлення з творами французьких письменників. Для учнів, які показали добрі знання з французької мови, по закінченню ними курсу, у вигляді вигород надавались свідоцтва з відзнакою. У листопаді 1912 р., у зв'язку з розширенням діяльності об'єднання, відбулась перереєстрація Київського французького товариства поширення писемності [238, арк.28].

Видані 4 березня 1906 р. «Тимчасові правила про товариства і спілки», надали можливість полякам реєструвати свої культурно-просвітницькі товариства. В усіх населених пунктах з більш значним польським населенням у Києві, Умані, Одесі, Харкові починають легально функціонувати громадські об'єднання, що мали гуртувати польську громаду, створювати бібліотеки, читальні, школи для дітей та дорослих.

Поляки протягом усього XIX ст. домінували в культурно-інтелектуальній сфері південно-західного регіону. Географічна близькість Правобережної

України до Польщі зумовила побоювання російської влади поширення через польську людність радикальних ідей [1, арк.2]. Підавстрійський Львів як культурний і політичний центр галицького намісництва за духом і складом населення залишався польським містом. У ньому функціонували польські культурно-просвітні організації: Полонія, Корпорація, Куронія, Латиція, Лехія, Венеція, Арконія, які почали поширювати свою діяльність на українські губернії. Найбільшим розгалуженим і впливовим було товариство Полонія, головною метою якого було ознайомлення з культурою польського народу, його минулим і сучасним побутом для пробудження національної свідомості [30, арк.27]. Друкованим органом Полонії у м. Києві стала газета Київський денник, яка в одному із номерів писала: «Будучи зв'язаним з російським народом своїм минулим і теперішнім, ми можемо здійснювати свої права не шляхом антагонізму, а єдиним проведенням в життя ідей рівноправ'я взаємної довіри і поваги. Ми будемо захищати це корисне, не тільки для нас поляків, але й по відношенню до інших народностей, ми будемо боротися за ідеал свободи і справедливості, встановленому на цій основі згоди і мирного співіснування» [60, арк.341].

Тісно співпрацювало із Полонією польське культурно-просвітне товариство «Освята», яке було зареєстроване 14 липня 1906 р. у Києві з метою поширення просвіти серед польського населення [59, арк.237]. Громадське об'єднання функціонувало ще з кінця XIX ст. латентно. Так, за даними харківського губернського жандармського управління при затриманні колишнього студента Ново-Олександрівського інституту Л.І Міткевича, було з'ясовано, що він у 1895 р. під час навчання належав до польського товариства «Освяти Людової» [85, арк.65]. Товариство головним завданням ставило відкриття шкіл, книжкових магазинів і читалень, влаштування літературних вечорів та лекцій. Основним тереном діяльності товариства була Київська губернія, в якій відкрилося три відділення: в Умані – 8 жовтня 1906 р., в Ружині – 6 березня 1907 р. і в Бердичеві – 16 березня 1907 р. [200, арк. 61-62]

У Подільській та Волинській губерніях відділення товариства «Освяти» не були допущені до реєстрації губернським присутством за клопотанням місцевого прокурора. Поляки Житомира неодноразово зверталися до волинського губернатора заснувати просвітнє товариство [24,арк.1]. У квітні 1907 р. прохання було відхилено остаточно на підставі того, що проект товариства «найближчою своєю метою ставить інтереси поляків» [106, арк.2]. Очевидно влада побоювалась розгалуження місцевих філій товариства, оскільки вони мали у своєму складі поляків, які входили до радикальних політичних об'єднань. Так, центральне київське відділення очолював І.А.Андрежейовський, дворянин, фабрикант по виробітку кафелю, учасник польського визвольного руху [123, арк.11].

Положенням від 24 серпня 1906 р. були скасовані правила щодо покарань за таємне навчання поляків у губерніях Південно-Західного краю [336, с.32]. Проте Міністерство народної освіти продовжувало відмовляти у відкритті початкових шкіл посилаючись на положення від 30 квітня 1882 р. про покарання за таємне навчання у губерніях Південно-Західного краю. На початку 1907 р. Товариство зверталось до Міністерства народної освіти за дозволом заснувати в Києві дві початкові школи, у відкритті яких товариству було відмовлено [46, арк.2].

Польське товариство «Освята» перейшло до інших форм роботи, зокрема організовувало лекції на культурно-освітні теми. У м. Бердичеві щосуботи влаштовувались безкоштовні науково-популярні бесіди польською мовою. Проте і така діяльність мала обмеження, правління Освяти звернулося 29 грудня 1908 р. до голови Київського тимчасового комітету у справах друку А. Сидорова про дозвіл професору Львівського університету А. Шеленговському прочитати в м. Києві 9 січня 1909 р. реферат на польській мові на тему «Історична література новітнього періоду» з метою збирання коштів для названого товариства [141, арк.94]. Проте, такого дозволу отримати не вдалося.

Окрім «Освятити», громадську роботу прагнули провести і інші польські товариства. 2 квітня 1907 р. в Бердичеві був зареєстрований «Польський союз». Метою товариства, згідно статуту, був розвиток культури і громадського життя усіх станів польського населення Київської губернії. Напрямами діяльності були заснування навчальних закладів, влаштування курсів, читань, заснування бібліотек, професійних гуртків і допомога іншим закладам просвітнього характеру. Будівництво національних шкіл заборонялося імперською владою. 26 грудня 1909 р. київський губернатор надіслав конфіденційного листа київському, подільському та волинському генерал-губернатору Ф. Трепову, в якому повідомлялося, що товариство «поширює ідеї польського націоналізму шкільним шляхом серед малолітніх і дорослих, перетворюючи в оазиси польської культури фабрики і заводи, де більшість вищих службовців належать до польської національності. Поляки ж прагнуть створити кагальну систему, подібну до євреїв» [30, арк.1]. Місцева адміністрація вказувала, що «польські школи багато в чому копіювали би школи варшавської «матиці» в Холмщині і вносили в серця вихованців польську культуру і фантастичні плани відновлення Польщі від моря до моря» [46, арк.2].

Незадовільний стан освітянської справи на Правобережжі у значній мірі пояснювався тим, що тут не були впроваджені земства, які уже діяли на Лівобережжі з 1864 р. Польські культурно-просвітні товариства на кшталт Польського дому, заснованого в різних містах України, ідеально ілюструють ситуацію, що склалася в цьому регіоні. 15 квітня 1907 р. поляки м. Проскурів безуспішно намагалося відкрити філію Польського дому, так як товариство головною метою передбачало поширення польської просвіти шляхом відкриття шкіл і навчальних установ [25, арк.2]. Іншою ситуація була на Слобожанщині. 16 листопада 1909 р. було затверджено статут Харківського польського громадського зібрання Польський дім. Було засновано гурток шанувальників музики і співів, драматичного мистецтва, влаштовувались літературні вечори, публічні лекції, бібліотеки [568]. У жовтні 1910 р. при Польському домі була відкрита бібліотека, до якої надходило близько 30 періодичних видань

польською і російською мовами. Частина книг бібліотеки було передано спілці польських студентів Харкова [566]. Громадські об'єднання етноменшин на перший план завдань ставили місцеві освітні потреби.

Блокування і закриття товариств на Правобережжі спонукало польське населення ще більше прилучитися до радикальних течій. Товариство «Огниво» та «Огнисько» продовжували справу закритих польських просвітніх товариств у 1909 р. [57, арк.90]. Радикальна політична спрямованість культурницьких товариств, зорієнтованих на львівський просвітній центр мала у своєму складі літературний, музичний і драматичний напрямки. Так, в «Огниво» проводилися мистецькі вечори для студентів поляків за участю видатних діячів культури, що приїздили із Варшави. У товаристві зосереджувалось все громадське життя польської меншини Південно-Західного краю [59, арк.12]. При «Огніві» функціонував театр, що являвся першим постійним польським театром, який знаходився у м. Києві на вул. Хрещатик №1 [65, арк.5]. У ньому неодноразово проходили спектаклі і інших товариств, які орендували це приміщення.

Філією «Огниво» було Товариство шанувальників мистецтва, яке було зареєстровано у грудні 1906 р. з метою «розвитку серед польського населення м. Києва і Київської губернії культури і мистецтв» [64, арк.93]. Відділення очолювало драматичний напрямок роботи освітніх польських товариств. Товариство досягнуло успіхів у отриманні урядових дозволів на постановку публічних та приватних спектаклів польською мовою, організовувало музичні вечори, галереї, бібліотеки. У 1910 р. Польське товариство шанувальників мистецтва прохало дозвіл на постанову спектаклю в м. Біла Церква, на яке отримало згоду [47, арк.267]. У переліку п'єс, існувало дві вистави «Віфлєс» і «Варшав'янка», які описували долю польського народу і ставлення до нього урядів держав, які розділили Польщу, а саме Росії, Німеччини і Австрії.

У 1912 р. місцева адміністрація здійснювала посилений контроль за діяльністю польських культурно-просвітніх товариств, у зв'язку із наближенням п'ятдесятих роковин польського повстання 1863 – 1864 рр.. Побоюючись активізації польського руху, начальником Південно-Західного

краю у січні 1913 р., була скликана нарада до складу якої увійшли командувач військами, управляючий київською губернією, начальник штабу київського військового округу, начальник київського губернського жандармського управління та охоронного відділення. Після довготривалих дебатів було вирішено «не ліквідувати товариство, так як тоді учасників товариства та їх діяльність буде важко відстежувати» [33, арк.3].

У сприянні культурно-освітньому розвитку польського населення Півдня України відіграли громадське об'єднання «Огнисько», започатковане 17 січня 1906 р. [134, арк.2]. Товариство сприяло культурно-освітньому розвитку польського населення в Одесі. 28 травня 1911 р. товариство святкувало 5-річний ювілей за участі місцевої польської аристократії, де голова товариства Й. Лукоцевський провів у своїй промові паралель між діяльністю єврейських і польських товариств. Він зазначив, що «влада не в змозі боротися з єврейськими товариствами, завдяки їх матеріальних грошових сил, нам потрібно йти за прикладом євреїв». Йшла мова про створення банку за рахунок якого мала фінансуватися діяльність товариства.

Політична консолідація позначилась на культурно-просвітній роботі. За результатами виборчих кампаній 1905, 1909, 1913 рр. чітко проглядається тенденція скорочення відносної частки євреїв серед загалу думців з 9,1 до 5 %. Зважаючи на очевидне нехтування інтересів етнічної спільноти, правління товариства «Огнисько», неодноразово на загальних зібраннях піднімали питання за проведення в члени четвертої Державної думи по 1-курії м. Одеси Г.Сліозберга – єврея за походженням. Члени товариства Огнисько заявляли, що «росіяни не стануть захищати поляків, тому що не переживають долю нацменшини, а євреї ж страждають так як ми» [101, арк.119]. Окрім політичного зближення, співпраця єврейських і польських громад опиралася на давню традицію, яка була пов'язана з тим, що у Польщі існували єврейські громади ще у добу Середньовіччя.

Драматичний напрямок роботи «Огнисько» очолювала філія «Ліра», яка була заснована 28 січня 1906 р. у м. Одеса. Метою товариства передбачалось

проведення польської драми, розповсюдження серед польського соціуму просвіти шляхом загальнодоступних польських спектаклів. Для цього було надано можливість виконання різноманітних творів драматичного мистецтва, а також читання публічних лекцій, влаштування художньо-драматичних вечорів, вистав, концертів. Для досягнення більш досконалого ансамблю у виконанні п'єс, правління товариства запрошувало до себе на гастролі артистів, влаштовувало літературні і музичні конкурси [60, арк.207].

Після послаблення цензури, у Києві 12 березня 1909 р. було зареєстровано товариство «Гурток польських літераторів і журналістів», яке мало на меті об'єднання і зближення всіх місцевих літераторів і журналістів для взаємного вдосконалення, надання початківцям літераторам можливості друкуватися в пресі, взаємодопомоги шляхом видачі позик і допомоги своїм незаможним членам. Для досягнення мети гурток влаштовував публічні лекції і читання, художньо-драматичні вечори, концерти, бали, літературні конкурси, видавалися літературні збірники, періодичні видання та журнали [211, арк.4]. Крім згуртування і взаємодопомоги між існуючими польськими літераторами, товариство також здійснювало організацію загальноосвітніх курсів і стипендій в інших навчальних закладах для своїх adeptів. Кадри товариства поповнювалися вчителями польської мови, історії та літератури, що викликало побоювання російського уряду поширення польських ідей через періодику і видання. Місцева адміністрація у листуваннях відзначала, що «їх мета не збігається із метою державної політики в Південно-Західному краї, яка полягає в створенні національно-політичної єдності через поступову асиміляцію польського елемента російською народністю» [30, арк.2].

Правобережжя України було регіоном найвищого соціального та національного напруження. Приймавши до уваги обіжник 20 листопада 1909 р. місцева адміністрація встановила особливий нагляд, не випускаючи із рамок характеру політичного руху. Російським урядом найбільш небезпечним вважалися програми культурно-просвітніх товариств як етноменшин, так і українських товариств. Громадські організації українців та польські культурно-

просвітні товариства, спільними силами боролися проти русифікаційної політики російської влади. Ними на сторінках київського журналу «Краєвий огляд», польсько-української газети «Примирення», з двома відділами польським і українським, спільно друкувались статті на гострі суспільні теми [30, арк.4]. Створена 26 травня 1906 р. у Київській губернії «Українська просвіта», яка ставила за мету поширення української мови, вважалась імперською владою небезпечною. Так, щодо діяльності українського товариства в Департаменті поліції зазначалось, що «в Південно-західному краї спостерігається на даний час українсько-мазепинський рух, який спирається на галицько-австрійську базу і набув небезпечні розміри». У лютому 1910 р. Міністерством внутрішніх справ було оголошено про закриття в Київській губернії трьох польських і чотирьох українських товариств, а саме Польський союз, Київський гурток польських літераторів, Українська просвіта, Українське товариство науки і мистецтва. В якості підстави заявлялося, що «товариства прагнуть до витіснення російської мови з повсякденного вжитку» [30, арк.2]

Посилення поліцейного контролю за товариствами польського населення відбулось на тлі активізації громадського життя Російської імперії на початку виборчої кампанії до IV Державної думи в 1912 р. Подільською жандармерією 20 грудня 1912 р. було виявлено польське таємне товариство з метою надання історичного опису Подільської губернії з часів польського панування до сучасного часу, ілюструючи цей опис фотографічними знімками зовнішніх і внутрішніх видів всіх, які знаходились в Подільській губернії костьолів [99, арк.307]. Втративши свою національну незалежність польське населення було позбавлене доступу до політичного управління. Католицька інтелігенція, яка була найбільш національно свідомою, здійснювала цілеспрямовані зусилля, у поширенні просвіти, навчаючи польське населення історії.

Існувала в діяльності культурно-просвітніх товариств етноменшин тонка межа між просвітою і політикою, особливо це стосувалося таких етноменшин як поляки і євреї, які були націями без держави. Так, 20 січня 1910 р. у Києві товариство розповсюдження в народі початкової та середньої освіти серед

євреїв, клопотало про відкриття відділу в м. Черкаси. До філії увійшли члени лівих партій, які пропонували відкрити товариство і під прапором просвітньої мети, прочитати ряд лекцій, які торкаються повсякденних питань селян і працюючих [127, арк.71].

У 1908 р. в Києві було утворено Єврейське літературне товариство. Воно мало на меті сприяти розвитку наукової та художньої єврейської літератури на давньоєврейській та розмовно-єврейській мовах [47, арк.94]. Основними завданнями для товариства стало організація вечорів, бесід і читань єврейською мовою, влаштування концертів. Свою діяльність просвітня організація розгорнула і в інших містах України.

22 – 28 лютого 1910 р. в Санкт-Петербурзі пройшов II Всеросійський з'їзд письменників в якому участь узяли літературні діячі Російської імперії. На з'їзді, піднімалися питання про створення професійних організацій письменників, які не забезпечені матеріально. З цією метою вважалось за необхідне об'єднати всі літературні гуртки, залучаючи до співпраці не лише російських письменників, а й євреїв, поляків, латишів, чехів та ін. Уже 11 травня 1910 р. Департамент поліції заявив про небезпечність Єврейського літературного товариства та інших подібних громадських об'єднань, мотивуючи тим, що «в проєктований союз залучаються літератори, які займаються літературною працею не на російській мові» [42, арк.88].

Ще 1 січня 1898 р був виданий законоположення «Про тривалість і розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської промисловості» за яким тривалість робочого дня встановлювалася 11,5 годин. У 1905 – 1906 рр. зміст закону був поновлений, згідно якого тривалість дня вже становила 9 – 10 годин, що дозволило мати більше вільного часу для населення. У вересні 1907 р. в Києві було зареєстровано Чеське культурно-просвітницьке товариство ім. Я. А. Коменського. Основною метою чеського товариства було сприяння розповсюдженню освіти між чехами та надання їм матеріальної допомоги [123, арк.13]. Головою товариства було обрано купця другої гільдії, дійсного члена Київського товариства швидкої медичної

допомоги, члена Київської міської думи, мільйонера Г. Індржішека [772, с.30]. Чеський публіцист Франтішек Зума відзначив, що «Г. Індржішек – це ім'я, нерозривно пов'язане з питанням прогресу і духовного розквіту нашої національної гілки в Росії, уособлення народної совісті, пильний страж національного духу» [949, с.3]. Так, він перший звернув увагу на розшарування чеського суспільства в своєму оточенні. З метою об'єднання молоді Генріх Гнатович почав проводити, у себе в приміщенні майстерні, зустрічі із студентами з музикою, танцями та іншими розважальними програмами, до яких залучалась молодь з різних соціальних верств.

За відсутності навчальних закладів, чехи були змушені відправляти своїх дітей на навчання у Чехію. В більшості випадків вони уже не поверталися до батьків, тому для засновників товариства першочерговим стало заснування шкіл. Відкриття школи урочисто відбулося 21 жовтня 1907 р. у м. Києві, де проживало близько 75% чеських дітей [319, арк.3]. Директором навчального закладу став вчитель із села Вовковиї Волинської губернії Я. Боучек, який працював у Квасилівській школі на Волині [4, арк.2]. В школі вивчали Закон Божий, російську і чеську мови, арифметику, російську історію, географію, природознавство, граматику, малювання, співи та проводили заняття з гімнастики [319, арк.3]. Товариство опікувалося справами чеської школи, надаючи закладу підтримку, насамперед грошову, кошти для якої збиралися в ході проведення благодійних акцій. З ініціативи товариства у Києві було організовано фонд чеської школи і шкільний комітет [243, арк.4]. Останній опікувався винятково шкільництвом та мав право делегувати свого представника до Центрального комітету товариства [319, арк.1].

Керівництво товариства для більш комфортних умов навчання вирішило побудувати нове приміщення. Але це бажання зіткнулося з проблемою. Чехам як підданим Австро-Угорської імперії заборонялося купувати землю, тому було вирішено, що земельну ділянку на своє ім'я придбає один із найавторитетніших чехів, підданий Російської імперії, голова товариства

Г. Індржишек. У 1909 р. відбулось відкриття двоповерхової дерев'яної школи. Вона знаходилася біля Політехнічного інституту [123, арк.13].

Проте, голову товариства Г. Індржишека, його громадську активність засудив член Київської міської думи Г. Зівало. За його словами він привласнив заощадження та кошти організації на купівлю земельної ділянки для будівництва школи. Проте, Г. Індржишек був багатою людиною, мільйонером, мав великі кошти на рахунках у банку, тому товариство звернулось із проханням зробити грошові внески на його рахунок для того щоб отримати великі відсотки від депозиту. Г. Зівало постійно надсилав з наклепом статті до газети «Киянин», неодноразово писав скарги в поліцію [949, с.3]. 27 березня 1912 р. на загальних зборах було вирішено про відрахування зі складу товариства І. Зівала за систематичну негідну поведінку.

Упродовж 1913 – 1914 рр. в школі навчались майже 100 дітей і працювали троє вчителів. Напередодні Першої світової війни при школі було відкрито дитячий садок. Одночасно проводилась модернізація школи. Була розширена шкільна програма трудового навчання, введені уроки із фізкультури, розпочала свою роботу вечірня школа, було поліпшено методичне забезпечення, здійснено закупівлю нових посібників та підручників [713, с.269].

Культ святого письма мав велике значення для чеського населення у поширенні освіченості у різних верствах населення. На відміну, від попередньої латинської школи, широкого розповсюдження набуває навчання рідною мовою, яка проникає і утверджується у всіх сферах суспільного життя, завдяки чому, чехи наприкінці ХІХ ст. стали одним з найосвіченіших народів Європи. Одним із важливих напрямків діяльності Чеського товариства ім. Я.А. Коменського було розповсюдження чеської мови й здобутків національної культури серед чеських селян-колоністів в Україні. З цією метою у 1911 р. члени товариства неодноразово виїздили у місця компактного проживання чехів на Волинь, Київщину, Поділля та Південну

Україну, а з 1912 року для ознайомлення чеської меншини й української громадськості Києва і провінції із кращими творами чеських та слов'янських письменників товариство організувало пересувну чеськомовну бібліотеку[947, с.38]. А вже з 1913 р. в Києві постійно працювала чеська бібліотека, яка обслуговувала бажаючих[319, арк.2].

Видавнича робота чеських товариств була органічною складовою їхньої діяльності. Одним із них був тижневик «Русский чех». Редактором і видавцем газети був член товариства, підприємець, адвокат В. Вондрак. На сторінках тижневика, що видавався чеською мовою, містилися повідомлення про діяльність товариства, політичні, господарські та культурні огляди, які присвячувалися як подіям у Російській імперії в цілому, так і становищу чеських переселенців зокрема [512]. Також публікували звіти товариства, що служило ознайомленню громадськості із діяльністю товариства та попередженню можливих інсинуацій щодо зловживання членів правління громадськими коштами [319, арк.3].

Культурно-просвітні організації та їх діячі перебували під пильним наглядом жандармських установ, особливо такий стан речей стосувався Правобережної України. У м. Здолбуніві, поміж усіма містами Волинської губернії, де чехів проживало найбільше, а саме 2219 чол., що становило 21% всього міського населення, що пояснює концентрацію навколо Здолбунова значної кількості чеських поселень [486, с.67]. У 1906 р. урядовцями було відмовлено в реєстрації Здолбунівському чеському благодійному й просвітницькому товариству, яке ставило за мету допомагати співвітчизникам у наданні їм необхідної освіти, відкривати лікарні, притулки, дешеві їдальні, влаштовувати дитячі садки, школи, засновувати бібліотеки та видавати журнали [180, арк.33].

Для сприяння національної просвіти функціонували і профільні товариства німецького населення. У Київській губернії 16 травня 1907 р. було зареєстровано Київське Німецьке товариство, яке ставило за мету збереження і розвиток німецької культури, традицій, освіти і мови, надання

можливості проводити вільний час з комфортом, приємно із користю [40, арк.159]. Районом діяльності товариства був Київ та його околиці. Згідно статуту головними завданнями було влаштування концертів, музичних та літературних вечорів, популярно-наукових читань, бібліотек, хорових співів, танцювальних вечорів, відкривались спеціальні гімнастичні відділи [47, арк.65]. На початку навчального року, правління звернулося до директора Київського Катеринославського реального училища К.Д. Раммата про надання гімнастичного залу у будь-які дні тижня по вечорам для занять своїм учасників з гімнастики [235, арк.7]. Крім того, для поширення просвіти товариством у 1909 р. проводились спектаклі на німецькій мові.

Правобережжя, яке було здебільшого сільськогосподарським регіоном, налічувало меншу кількість культурно-просвітніх товариств етноменшин, проте в аграрно-індустріальному півдні України існувала їх густа мережа. Осередком культурно-просвітньої діяльності стала Одеса. Зареєстрований 18 вересня 1906 р. в Одесі статут Південно-Російського Німецького товариства, ставив за головне завдання «догляд за рідною мовою в усній і письмовій формі для збереження національності, з'єднання всіх німців російського підданства без відмінності віросповідання та всебічний захист в інтересах німецького населення» [105, арк.116]. Вказану мету планувалось досягнути шляхом заснування шкіл, стипендій, бібліотек, допомоги німецьким школам і церквам, вчителю, піклування німецьким мистецтвом і наукою, розповсюдження німецьких газет та журналів. Правління товариства знаходилось в Одесі, розміщувалось в будинку церкви євангельсько-лютеранського приходу № 2 Лютеранського, там же знаходилась їх власна бібліотека і читальний зал.

У 1908 р. Південне німецьке товариство відкрило жіноче комерційне училище, в якому нараховувалась 201 учениця, із них 49 українки та росіянки, 103 німки, 19 полячок і 30 єврейок. При училищі була створена бібліотека, фізичний кабінет, лабораторія для практичних занять для учениць по хімії. Товариством також було створено училище св. Павла, директором

якого став Кренберг А.В. У ньому навчалось 506 чол. із них православних 230, католиків 43, лютеран 130 [94, арк.35]. З метою збереження національної спадщини проводилась культурно-просвітницька робота. Зокрема, читались лекції з історії літератури, медицини, історії, етнографії [94, арк.87].

Німецьке населення було засадничо аграрною меншиною, за переписом 1897 р., у селах південноукраїнського регіону проживало 263,4 тис. осіб німецької національності. 11 вересня 1906 р. Німецьке товариство освіти південної Росії зорієнтувало свою роботу на сільське німецьке населення на їх моральний, економічний і фізичний розвиток [280, арк.5]. Товариство стало активно відкривати філії в селах. Значну роль у зв'язку з населенням зіграла газета «*Odessaer Zeitung*» яка друкувала повідомлення про його діяльність, відкриття нових відділень або пожертвування на його користь.

Підвищення освітнього рівня сільських шкіл ускладнювалось тим, що підготовка німецьких вчителів була гіршою, ніж у місцевого населення, тому на літніх канікулах вони проходили курси підвищення кваліфікації. А в тих селах та хуторах, де бідність не дозволила утримувати вчителів, цю місію покладало на себе товариство. Йшла мова про хутори, десятки сіл, де зростала небезпека господарського занепаду, а значить і бідності їх населення. У таких хуторах і селах планувалося брати на себе утримання вчителів, але для цього потрібні були кошти. Товариство на сторінках «*Odessaer Zeitung*» зверталося до друзів, нових членів, благодійників, сподіваючись на їх допомогу.

Основна діяльність Німецького товариства освіти підпорядковувалась культурно-просвітницькому розвитку німецької народності. Усвідомлюючи, що добробут німців у майбутньому залежатиме від освічених людей, товариство робило ставку на молодь та її освіту. Для цього планувалось відкрити народні школи. Густа мережа шкіл в німецьких поселеннях була значно вищою, ніж у місцевого населення на Півдні України. У Херсонському повіті на кожних 298 осіб німецького походження

припадало одна школа [474, с.30]. Початкова освіта була доступна далеко не всім дітям, особливо у сільській місцевості. У 1910 р. в навчальні установи було прийнято на навчання 2 658 учнів. На початку ХХ ст. у земських звітах часто згадувалось про стан кількості навчальних закладів, наприклад у звіті Одеського повіту зазначалось, що «Німецькі райони всі мають школи, проте в німецьких районах не всі діти забезпечені шкільним навчанням, але їх число невелике – всього 391 при загальному числі 6142 учнів» [560, с.28].

Посилення поліційного контролю за німецькими товариствами відбулося під час Балканських війн 1912 – 1913 рр., оскільки царський уряд остерігався поширення проавстрійських настроїв серед німецького населення. Було надіслано прохання директору Департаменту поліції про відрахування в німецьких товариствах зі складу німецьких та австрійських підданих, пояснюючи тим що «у викладацькому персоналі переважають німці, вихованці погано знають російську мову і не хочуть вчити посилаючись на своє німецьке походження» [94, арк.19]. Проте закриття товариства, очевидно, було пов'язане із побоюванням російської влади поширення його діяльності на широкий етнічний загал серед сільського населення.

Безумовно, особлива роль в розширенні меж життєвого простору належить дозвіллу, сприятливому вільної самореалізації людини. В рамках індивідуальної дозвільної діяльності включалася значна частина особистісного потенціалу, яка реалізувалася потім в структурі повсякденного життя національних меншин. Для цього організовувались музичні, драматичні, танцювальні і літературні вечори та бали. З метою проводити вільний від занять час зі зручністю, приємністю та користю німецьке населення Одеси 8 січня 1908 р. подало клопотання про заснування Одеського німецького клубу [276, арк.71]. Також до списку приємних занять входили ігри в карти, кеглі, лото, доміно, шахи, шашки та більярд. Товариство влаштовувало щосереді сімейні вечори. Німецька газета «*Odessaer Zeitung*» розміщувала оголошення про сімейні вечори з концертом, виставами і танцями, яке влаштовувало товариство. Подібне товариство було

створено міщанами-євреями у жовтні 1910 р. під назвою Єврейський клуб в м. Могилів-Подільську Подільської губернії [290, арк.17]. Товариство мало на меті надавати можливість членам проводити дозвілля в приємних розвагах, як читання книг, газет, журналів, музика танців, ігор.

Польські дворяни теж бажали засновувати Польські клуби проте їх заяви в більшості випадків були відхилені. Жителі-поляки м. Рівного у жовтні 1911 р. подали прохання про заснування «Польського громадського зібрання». Товариство у проєктованому статуті зазначалось, що метою є «надання своїм членам можливості проводити вільний від занять час зі зручністю і приємністю» [184, арк.4]. Волинське губернське присутствіє відмовило у реєстрації товариства, посилаючись на обіжник від 20 січня 1910 р., що забороняв діяльність національних товариств. Відмовлено в реєстрації Польського клубу було і в Подільській губернії. Губернське присутствіє заявило, що «подібне товариство існує в Могилеві до якого можуть вступити усі жителі без відмінності національності і воно є повністю достатнім для всіх жителів міста, крім того відкрите товариство може бути спрямоване у своїй діяльності на формування національно-політичної самосвідомості з метою об'єднання польського населення на виключно вузько-національній меті» [296, арк.35].

Спортивні товариства гартували націю, прагнули до гармонійного всебічного розвитку особистості для того щоб протистояти асиміляції. Зародження модернізму внесло новий зміст у поняття «спортивна культура». У 1880 р. за ініціативою німців м. Одеси було організовано Товариство любителів гімнастики, яке ставило за мету сприяння поліпшенню фізичного здоров'я. Крім гімнастичних занять, передбачалося займатися фехтуванням та плаванням. Всі заняття проводилися під пильним наглядом лікаря та двох тренерів, які пройшли курси в медичному управлінні. Товариство готувало вчителів гімнастики, підготовка яких проводилася за програмою, затвердженою медичною радою.

У травні 1896 р. Одеське товариство сприяння фізичному вихованню влаштувало безкоштовну екскурсію до приморської частини міста Одеси в районі колишньої дачі генерал-губернатора А. Ланжерона, де взяло участь майже 900 дітей шкільного віку. Також товариство організувало уроки плавання для навчальних закладів, відкрило школу плавання при відділенні Чорноморського яхт-клубу, проводило також уроки веслування. На Великому Фонтані функціонували дві дитячі колонії для дівчаток і хлопчиків – вихованців міського і народного училищ [366, с.5].

В Україні створювалися також спортивні товариства, одним з перших був «Сокіл» серед чеського та польського населення. Чеське спортивне товариство в 1907 р. з'явилося в Києві, а згодом здобуло популярність серед чеського населення всієї України. Так, у 1910 – 1914 рр. його філії були організовані у Дубно, Житомирі, Рівному, а 27 лютого 1912 р., з дозволу волинського губернатора була відкрита філія товариства «Сокіл», яка почала діяти в с. Квасиліві Володимир-Волинського повіту [948, с.210]. У 1912 р. було засновано Союз слов'янського сокільства. Саме того року представники Волинського гімнастичного товариства «Сокіл» стали учасниками Всеслов'янського злету у Празі. Житомирська організація, яка нараховувала 70 членів, мала відділення у Квасиліві та Здолбунові, культивувала гімнастику і фехтування, проводила велику роботу з патріотичного і фізичного виховання, приймала участь у Всеросійській виставці 1913 р. у Києві. Члени товариства мали спортивну форму і спеціальний значок. Заняття проходили чотири рази на тиждень. У товаристві існував медичний персонал, який проводив огляд всіх спортсменів перед заняттям [794, с.147]. Спортивні товариства, засновані на чеській національній основі, стали досить вагомим чинником становлення і розвитку громадського життя. Завдяки різноманітним формам роботи чеські товариства «Сокіл» виховували свідоме, фізично здорове населення, сприяли захисту чеської історії, культури від асиміляторської політики російського уряду.

Складовою частиною польського культурницького руху був молодіжно-спортивний рух. Ще з 3 жовтня 1894 р. в Одесі з'явилися спортивні таємні організації під назвою «Сокіл», які збиралися щосереди для влаштування вечорів, на які запрошувались польські письменники та знайомі із польською літературою [89, арк.291]. Філії товариства були створені і у Києві. 19 квітня 1906 р. було влаштовано Київське польське гімнастичне товариство «Сокіл». Керівниками ж товариства були активісти польського національно-визвольного руху. Серед 13 учасників правління «Київського польського гімнастичного товариства», 5 чоловік знаходилися під наглядом поліції до 1914р. за участь у студентських страйках. За даними Київського губернського жандармського управління, учасники товариства здійснювали військову та фізичну підготовку за містом, куди виїжджали щосереди.

У м. Умані 27 листопада 1906 р. лікарі-поляки подали клопотання про реєстрацію гімнастичного товариства на зразок Київського польського гімнастичного товариства. Метою товариства передбачалось надання своїм членам та їх сімействам використовувати вільний час для гімнастичних та спортивних справ. Для вирішення завдань пропонувалось влаштування приміщень для постійних занять, в яких відкривались спеціальні відділи гімнастики, фехтування, стрільби в ціль із зброї, різноманітні ігри, їзда на велосипедах, плавання, публічні змагання, вистави, загальні програми та ігри за межами міста [195, арк.16]. Польський сокільський рух, з точки зору поліції, вважався воєнізованим молодіжним рухом, члени якого вважали себе за військових, які готувалися до визволення Польщі. Тому товариству було відмовлено в реєстрації, пояснюючи, що воно не відповідає вимогам закону від 4 березня 1906 р. про реєстрацію громадських об'єднань. Внаслідок відношення Департаменту громадських справ від 28 листопада 1907 р. було доручено місцевій адміністрації надати детальні свідчення про польські гімнастичні товариства. Згідно обіжника Головного управління Землеоблаштування і Землеробства від 13 квітня 1910 р. здійснювався посилений контроль за відкриттям «стрілецьких» товариств та їх ліквідація.

Проте спортивні організації не ухилялися від роботи, а продовжували діяти таємно, так в Богуславі Луцького повіту польське спортивне товариство «Сокіл» продовжувало систематично проводити гімнастичні вправи [129, арк.220].

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що розлогим тереном для громадських об'єднань етноменшин стала сфера соціокультурна. Усвідомлюючи, що добробут у майбутньому залежатиме від освічених людей, товариства етноменшин акцентували діяльність на поширення просвіти. У другій половині XIX – на початку XX ст. були створені освітні та професійні товариства, клуби, мистецькі, наукові та гімнастично-спортивні гуртки, які займали вагомі позиції. Особливо це стосувалося освітніх товариств, які стали центрами поширення знань серед населення України. Громадські об'єднання етноменшин на перший план завдань ставили місцеві освітні потреби. Велика їх заслуга в будівництві шкіл, відкритті бібліотек, лекційна робота. Культурно-просвітні товариства етноменшин обирали за головну мету й поширення мистецтва музичного, драматичного, художнього, прилучення народу до його цінностей, а також організацію дозвілля. Спільною метою товариств було гуртування представників етноменшин навколо етнічних інтересів, національної ідентифікації на основі таких чинників, як спільність мови, історичних традицій, пам'яті. Проте аналіз документального матеріалу засвідчив невідповідність поставлених завдань та їх реалізацію. Такий стан речей пояснюється тим, що освітні організації перебували під більш жорстким поліцейським і адміністративним наглядом, через політичну спрямованість культурницьких товариств. На тлі політичного зближення, спостерігалась співпраця культурно-просвітніх товариств етноменшин із українськими просвітніми організаціями. Культурно-просвітні організації українців та національних меншин спільними силами боролися проти русифікаційної політики російської влади.

3.3. Господарські товариства етноменшин: національні традиції та еволюція

Вагомою складовою громадської ініціативи етноменшин були господарські об'єднання. Результати селянської реформи 1861 р., які знайшли свій вираз у розвитку товарно-грошових відносин, сільського господарства та промисловості, створили умови для їх діяльності. Вони формувалися за історичних обставин, які склалися на терені України, при цьому маючи свій історичний шлях формування заснований на традиціях, релігії, звичаях, менталітеті, який склався в середовищі національних меншин. На відміну від місцевого населення, вони були більш соціально-економічно розвинуті та розуміли необхідність взаємодопомоги для добробуту суспільного життя.

У досліджуваний період створювались перші кооперативні об'єднання нацменшин, які пройшли свій розвиток в три етапи: становлення, часткового застою та піднесення. Уже на першому етапі, етнічна кооперація мала ряд відмінностей від кооперативного руху титульної нації. Зміст етнічних кооперативних об'єднань відрізнявся від загальнодержавного зразка морально-етичними засадами та релігійним світоглядом.

Грошова кооперація була найпоширенішою формою господарської діяльності етноменшин. Грошові кооперативи були створені на основі ощадно-позичкових кас в яких дивним чином поєднувались традиції і інновації. Найбільш типовим прикладом є відкриття німецьких кас, які беруть свій початок ще з 30-х рр. XIX ст. За європейським звичаєм основний маєток переходив у спадок найстаршому синові, молодші влаштували життя самостійно і потребували набуття навиків для ведення господарства. Особливі традиції успадкування землі в німецьких колоніях вели до утворення класу безземельних, тому весь капітал із ділянки зберігався в «сирітських касах» [5, арк.100]. Для прибутків і видатків велися спеціальні «шнурові» книги і рахунки, які стосувалися управління господарськими ділянками. Про величину цих капіталів можна судити по тому, що наприклад в Хортицькій

волості сума вкладів до 1 травня 1888 р. сягнула 1.235.854 крб. 80 коп., в Гальбштадтській волості – 390.563 крб. 20 коп. [612, с.146].

Єврейські кооперативи беруть свій початок із благодійних кас «гмилус-хесед», створених на засадах взаємодопомоги, які видавали позики без відсотків або під дуже невисокий відсоток. Необхідний обіговий капітал вони отримували від пожертвувань, часто по духовному заповіту. Інколи каси отримували прибуток із благодійних вечорів, але основу прибутків складали членські внески. Прикладом є створення «гмулис-хесед» каси в Судилкові Засласького повіту Волинської губернії, яка виникла на пожертвування 200 жителів містечка, які внесли по 5 крб. одночасно. Крім, того кожен вносив по 8 коп. щотижня. Позики надавалися без відсотків і повинні були погашені протягом року [499, с.325].

Практично в усіх чеських поселеннях були общинні каси, які повинні були забезпечувати колоністів дешевими кредитами, а також розпоряджатися сирітськими грошима. У разі смерті колоніста його майно продавалося з аукціону, а отримані кошти надходили до каси і при повнолітті сиріт виплачувалися їм із накопиченими відсотками. Каси надавали за внески 4 % річних і брали за кредити 6 % [934,с.149]. Гальмом для їх розвитку був недосконалий статут та практична відсутність управлінського механізму. Тому каси почали діяти при інших благодійних установах або трансформувалися у ощадно-позичкові та кредитні товариства, які функціонували самостійно.

Допоміжну роль при веденні сільського господарства відігравала система кредиту. В кінці XIX ст. чехи створювали споживчі товариства та товариства зі збуту готової продукції. Ці товариства надавали позики з власних грошових фондів. У 1913 р. у чехів існувало чотири ощадно-позичкові товариства у Житомирі. В одному з них нараховувалось 817 членів з сумою кредиту 402075 крб. [775,с.54]. У 1911 р. товариство заснувало позикову касу, яка вже в перший рік свого існування мала 528 членів і видавала позики в обсязі 117 тис. крб. Подібне товариство функціонувало в Дубні, у 1913 р. заснувало таку ж позикову касу. В тому ж році ощадно-позичкове товариство з'явилося у

Луцьку. Створена мережа ощадно-позичкових кас сприяла фінансуванню сільського господарства для закупівлі нової агротехніки, сировини, будівництва складів та ін. Завдяки їх діяльності господарства чехів були зразковими, у них широко використовувались агротехнічні новації.

Поява хмелярських кооперативів ще у 60-х рр. XIX ст. обумовлювала необхідність появи чеських господарських товариств, які кредитували виробництво і продаж хмелю, а також фруктів, зерна. Товариства мали свої обігові кошти, які могли надаватися як позики. У 1910 р. на Волині нараховувалося близько 2,5 тис. дес. хмелярських плантацій із продуктивністю від 100 тис. до 150 тис. пудів хмелю на рік. Великий розмах виробітку продукції сприяв розвитку кооперації. 6 листопада 1910 р. 11 чеських жителів с. Борятина зареєструвало споживче товариство з метою надання своїм членам по дешевій ціні або по помірним ринковим цінам різноманітних предметів споживання [181, арк.2]. Борятинське кредитне товариство в 1913 р. мало обіг 70 тис. крб., з яких 56 тис., становили сільські внески. Товариством проваджувалися власні дослідження. У 1913 р., господарське об'єднання мало власні сільськогосподарські машини та знаряддя, які рекламувалися у «Вістях Волинського губерньського земства».

У болгар базову роль в розвитку господарства відіграла фінансова кооперація, яка існувала у формі позичково-ощадних товариств. Їх висока агрономічна культура, працьовитість, відносна господарська самостійність, хоч і підпорядкована общинним порядкам, сприяла економічному розвитку болгарських господарств, значні успіхи яких були у виноградарстві й виноробстві. За рівнем виробництва вина вони займали друге місце після німців в Україні [804, с.116]. Для ведення господарства була необхідність у кооперації, яка почала створюватися в південному регіоні ще в останній чверті XIX ст., основна діяльність якої припадає на початок XX ст. Практично всі болгарські села були охоплені мережею кооперативів. У 1889 р. виникло Преславське позичково-ощадне товариство. Спочатку район його дії обмежувався лише Преславською волостю, але після 1905 р. цей район було

розширено до 15 селищ (у тому числі 9 болгарських – Преслав, Інзовка, Банівка, Райновка, Богданівка, Степанівка, Діановка, Маріїно, В'ячеславка). Крім Преслава, виникли позичково-ощадні товариства в Петрівці (1897 р.), Зеленівці (1900 р.), Миколаївському (1906 р.), а кредитні товариства – Цареводарівці (1903 р.) та Андрівці (1906р.) Ці товариства надавали фінансову допомогу селянам. Вчасні позики під заставу сільгосппродукції давали можливість їм утримуватися від осіннього розпродажу хліба по низьким цінам. Крім фінансової, установи дрібного кредиту здійснювали торгово-посередницьку діяльність, допомагаючи своїм членам у придбанні сільгоспмашин, реманенту, вугілля за пільговими цінами, а також у збуті сільгосппродукції [975, с.120].

Сільська кооперація поступово охоплювала не тільки виробництво, але й переробку сільськогосподарської продукції. А це сприяло створенню кооперативних товариств, які займались переробкою продукції. Найпомітнішими були молочарні – це невеликі молокозаводи, що ставили своїм завданням перероблення молока, доставленого членами спілки, на масло і сир для збуту.

Діяльність сільськогосподарських кооперативних товариств спонукала до створення страхових товариств. Серед національних страхових товариств набули широкої та організованої дії саме організації менонітів та німців. Правила страхування в цих колоніях були вироблені і санкціоновані Міністерством державного майна та Міністерством внутрішніх справ 14 червня 1867 р., а з 1 січня 1868 р. вони розпочали дію. Згідно правил, кожна колоністська волость складала особливе страхове пожежне товариство. Волосне управління обирало двох пожежних старост, які обиралися раз на три роки, щоб здійснювати нагляд і контроль за реалізацію заходу та не допускати пожежі в кожному будинку. Діловодство по страховому управлінню покладалось на волосних та сільських писарів [704,с.252]. Страхування приватних і громадських установ, які знаходились в межах страхового товариства – обов'язкове. Всі ці будівлі вносились з встановленою вартістю

по страховій оцінці, яка визначалася по кожній сільській громаді, під керівництвом сільського старости, місцевих пожежних старост і шести виборних від товариства оцінювачів. Їх показання, з зазначенням оціненої суми, записувались в іпотечну книгу. Витяг з неї видавалась кожному господарю застрахованого майна. Оцінка майна оновлювалась кожні 5 або 10 років [612, с.146].

Подібне страхове товариство було створено в Гальбштадті, яке охоплювало 1723 двори, в яких було застраховано майно на суму 6.500.275 крб. [734, с.194]. Також товариства діяли і серед сільського німецького населення. Так, в с. Маріїнському Одеського повіту існувало страхове товариство під назвою пожежна каса, яке мало на меті взаємне страхування майна від пожеж і ощадно-позичкове товариство з метою покращення господарського обігу та купівлі реманенту за допомогою позик [92, арк.109]. У с. Миколаївське працювало товариство споживачів «Промінь» і в с. Ксенівка Маріїнської волості, товариство споживачів «Акарджа» [94, арк.60]. Товариства мали на меті надавати своїм членам по можливості по помірним ринковим цінам придбати різноманітні предмети для ведення сільського господарства.

При порівнянні помітна значна різниця у грошовій спроможності національних кредитних товариств, найбільше коштів мали менонітські об'єднання, які емігрували з німецьких земель, мали хороший стартовий капітал, що сприяло розвитку сільського господарства і промисловості на місцях їхнього поселення [816, с.6]. Причинами їх успіхів були пільги і привілеї, державна допомога, які забезпечили найбільш сприятливі стартові умови формування господарської системи, крім того з ініціативи округу було створено сільськогосподарські товариства, які орієнтували населення своїми заходами на успіхи у сільськогосподарській сфері.

В Гальбштадті Херсонської губернії, працювала кредитна установа Молочанське товариство Взаємного кредиту. У звіті за 1914 р. обіг коштів організації досягнули 35.903.743 крб. 28 коп., а чистий прибуток 27.373 крб.

40 коп., 1 січня 1915 р. – 2.102.855 крб. 74 коп. Господарські успіхи менонітів можна пояснити їх особливостями релігійного вчення, за яким «врятувати душу можна було тільки копіткою працею в ім'я Бога». Колоністи створили розлогу мережу кредитних установ. У трьох повітах Херсонської губернії, у німецьких колоніях таких як Березівка, Яновка, Цебріково, Миколаївське, Петроверівка, Зельц, Бергдорф, Мансбург продуктивно працювали вісім товариств взаємного кредиту [92, арк.109]. Визначну роль у досягненні розвитку кооперації серед німців відіграла їх працелюбність, господарський хист та згуртованість. Німецьке господарство порівняно з місцевим селянським і міщанським досягло більшого розвитку завдяки культурним перевагам німців, що проявлялася не лише в міцному суспільному та господарському їх облаштуванні, а й у здатності до більш продуктивної праці в порівнянні з іншим землеробським населенням.

Поряд із сільськогосподарською кооперацією значного розвитку набула і міська кооперація. Умови промислового піднесення 1906 – 1914 рр. стимулювали розвиток товариств взаємного кредиту. Саме в містах, де активно розвивались товарно-грошові відносини, відчувалась потреба самоорганізації ремісників та підприємців. Посилення конкуренції на місцевому ринку (поява варшавського і петербурзького взуття), приводить до об'єднання дрібних єврейських ремісників у Вінницьке ощадно-позичкове товариство. Його перше засідання відбулось 12 листопада 1906 р., а уже 1 грудня 1912 р. посередницький капітал товариства складав 13476 крб. Одним із напрямків роботи було створення складських приміщень. На зібранні правління товариства з'ясувало, що в першу чергу потрібно будувати склади для чоботарів, які найбільше потребували придбання та зберігання сировини на кооперативних засадах. Чоботарів у Вінниці нараховувалось до 100, розмір заробітку тісно залежав від того наскільки вигідно він закупить сировинний матеріал. Вінницьке товариство стало прикладом для утворення подібного товариства 1911 р. в Тальному [472, с.123]. Такі кооперативні об'єднання

швидко багатіли, організовували цільові поїздки в великі центри шкіряної торгівлі в Варшаву, Бердичів.

Оскільки у єврейських містечках ринок був обмеженим і товарів вироблялось мало, тому євреї були зайняті переважно у сфері обміну товарів між містами та селами. Чисельність євреїв, зайнятих в усіх видах торгівлі та кредиту, складала у різних губерніях від 31 до 40 % єврейського самодіяльного населення. Єврейський кооперативний рух розвивався доволі швидко у містах, чисельність мешканців яких становила від 5 до 100 тисяч. У 1904 р. на Правобережжі України діяло 13 єврейських кооперативних товариств. Протягом року вони отримали 367777, 81 крб., а наприкінці 1904 р. їх капітал складав 165426, 03 крб. [776,с.227]

Місцева влада намагалась залучати функціонерів цих товариств до важливих кредитних операцій. Так, бердичівський міський голова В. Корпислов, стурбований необхідністю отримання місцевими мешканцями короткотермінових кредитів для ведення господарства, 7 жовтня 1904 р. виступив із ініціативою про заснування ощадно-позичкового товариства, залучаючи до цієї справи 30 євреїв [18, арк.2]. Проте імперська влада обмежувала діяльність кооперації нацменшин, пропонуючи розвивати власні місцевому населенню кооперативи. Волинський губернатор у звіті за 1911 р. зазначав, що «капітал зосереджений у руках євреїв через неосвіченість корінного місцевого населення у кредитних справах, тому місцеві залишаються матеріально залежними від них, завдяки колонізації іноземцями краю в економіці розвиваються кооперативні установи у вигляді споживчих товариств, взаємного кредиту і дрібних кредитних товариств, які принесли значну користь у піднятті культури сільського господарства серед місцевих селян» [32, арк.5].

Національні кооперативи в основному були ощадно-позичковими товариствами. Переваги такого типу кооперації пояснюються тим, що національні товариства для отримання згоди відкриття мали великі складнощі, менше мали надії отримати від Державного банку позики або іншої державної

установи, додавалась і інша причина, на відміну від місцевого населення, в нацменшин була більша кооперативна дозрілість, а уряд сприяв надаванню позик економічно слабшим. Тому провідною формою національної кооперації стають пайові кредитні товариства. Так як близько 40 % єврейських жителів містечок займався торгівлею і посередництвом, а 35 – 40 % були ремісниками, цим визначалася необхідність розвитку кооперації. Єврейське кооперативне товариство ремісників створене в 1862 р., розпочало свою історію із благодійної каси, яка існувала при молитовному будинку «Поалей Ціон». Завдяки ефективній кредитній політиці правління за два десятиріччя діяльності товариства (1863 – 1883 рр.) основний капітал його зріс більш, ніж у 135 разів й склав 50386 крб., а загалом активи збільшилися до 70687 крб. [773, с.110]. З подібними завданнями було створено у 1880 р. товариство ремісників і землеробської праці євреїв, що ставило за мету надання позик, які починали займатися землеробською працею. За 26 років товариство лише в українських губерніях заснувало 150 навчальних закладів та надало їм понад 200 тис. крб. допомоги [894, с.130]. Але це товариство не було суто господарським, як і більшість єврейських організацій, воно мало змішаний характер.

Переломним моментом процесу зростаючої концентрації виробництва стала економічна криза 1900 – 1903 рр., яка призвела до занепаду підприємств. Щоб врятувати від розорення та компенсувати нестачу грошей активно використовуються кооперативні засади діяльності у традиційно-побутових формах етноменшин. Яскравим прикладом діяльності ощадно-кредитних товариств є Катеринославське ощадно-кредитне товариство єврейських ремісників і дрібних гендлярів, створене у 1902 р. з метою надання взаємодопомоги та грошових позик на виробничі цілі. Згодом товариство було розширене, за рахунок створення на кошти членів фонду допомоги селянам – членам сімей померлих, членів товариства, зразкової навчальної майстерні, амбулаторії, дитячого садка та єврейської гімназії [608, с.29]. На кінець 1902 р. в Катеринославі вже існувало 3 товариства взаємного кредиту та

Катеринославське купецьке товариство взаємного кредиту. Проте, з 1902 р. у відповідь на прохання про дозвіл створення товариства, місцева влада наполягала щоб 2/3 членів правління і ради, а також голова товариства були християнського віросповідання. Після скасування цих умов 1905 р. кооперація євреїв отримала розквіт в 1906 р., коли було створено більше сотні єврейських кооперативних товариств.

Поляки володіли 1/5 всієї орної землі України, у зв'язку з цим було введено ряд економічних обмежень на придбання і користування земельною власністю особам польської національності. Починаючи ще з липня 1813 р., було прийнято низку заходів для звільнення сільського населення від землевласників-поляків. У 1884 р. Міністерство внутрішніх справ підняло питання про встановлення контролю за існуючими ощадно-позичковими товариствами і про відсунення у них участі римо-католицького населення [6, арк.9]. У Вінницькому ощадно-позичковому товаристві із загальної кількості учасників 1755 членів складали чиншовики – 487 осіб та селяни – 1004. В число засновників входили і польські поміщики С. Грохольський та А. Русановський. Товариство, як юридична особа, мало право придбати земельну ділянку, що заборонялось рядом урядових указів полякам. Відповідно було проведено розслідування персонального складу усіх господарських товариств, про недопущення в них осіб польської національності. У справі про Домбровицьке ощадно-позичкове товариство Подільської губернії було виявлено, що до складу правління, крім сільського населення, також входили 40 польських дворян. У зв'язку з цим товариство було ліквідоване.

На відміну від Західної Європи, де засновниками перших кооперативів були переважно наймані робітники, в Російській імперії цей рух орієнтувався на селянські господарства і був обумовлений потребами капіталізації сільського господарства. У квітні 1913 р. Міністерство фінансів запропонувало відділенню Держбанку при реєстрації кредитних та ощадно-позичкових товариств віддавати перевагу сільським, а не міським

кооперативам. Спільні села євреїв і німецькомовних колоністів-менонітів стали ще одним ризикованим урядовим експериментом, який передбачав асиміляцію та акультурацію євреїв і німців. У німецькій колонії Маріїнське Одеського повіту Херсонської губернії, де нараховувалось понад 3 тис. жителів, функціонувало товариство споживачів, з метою допомоги своїм членам придбати по дешевій ціні необхідні товари. До складу товариства увійшло 154 німців, 23 росіяни та 16 євреїв [92, арк.119]. Господарська організація мала ощадно-позичкове кредитне товариство для полегшення своїм членам утворення господарського обігу, а також купівлі інвентарю за допомогою позик.

Товариства взаємодопомоги, позичково-ощадні каси, товариства взаємного кредиту, товариства споживачів і взаємного від вогню страхування та економічні організації мали на меті допомагати своїм членам зберігати заощадження, вигідно їх вкладати, позичати необхідні для торгівельних і промислових операцій капітали, захищати інтереси окремих соціальних і професіональних груп, страхувати і охороняти майно.

Створювались нацменшинами і сільськогосподарські товариства, які мали на меті придбання необхідних для ведення господарств знарядь і машин, збут продукції, надання сільським господарям позик під заставу сільськогосподарської продукції. Подібні товариства етноменшин, майже не отримували грошових субсидій від земств, а державної допомоги вони не отримували взагалі. В 1904 р. Гальбштадті Херсонської губернії, був заснований Молочанський відділ Імператорського Російського Товариства плodівництва, який мав суттєвий вплив на правильний розвиток плodівництва у південному регіоні України. Було створено зразковий промисловий сад і плodівний розсадник, з якого вони розповсюджували багато плodових дерев по околицьнім селам. До роботи залучалися учні, які навчалися у досвідчених садівників. На виставках в Петрограді відділ був нагороджений срібними і золотими медалями [734, с.12].

Існувало в колонії Гальбштадт також Молочанське товариство сільського господарства засноване в 1912 р., яке нараховувало 211 членів. При товаристві було створено три комісії: бджільництва, конярства, скотарства, які працювали над вдосконаленням роботи у цих сферах. Комісія бджільництва турбувалась про підготовку поля і займалась вивченням кормових трав, в інтересах поліпшення лугів. Комісія конярства поліпшувала породи коней. Витрати бюджету товариства станом на 1913 – 1914 р. становили 8618 крб., а прибуток – 8877 крб., для товариства, яке діяло в селі це були значні кошти.

Для роботи товариств був необхідний капітал, який отримувався в фінансово-кредитних установах. Найбільшою популярністю користувалися товариства Велико-Токмакське та Нововасилівське, яке було утворено у 1876 р. і діяло на підставі статуту 1875 р. для надання фінансової допомоги населенню німецьких колоній. Товариство також займалося посередницькою діяльністю при продажі сільськогосподарської продукції [482, с.12]. Господарське об'єднання стало надійним помічником селянських і менонітських господарств південного регіону, що належало до числа землеробських місцевостей, де землі майже не знали добрив. Кредитні товариства етноменшин активно діяли серед сільського населення [476,с.30].

На початку ХХ ст. серед німців Південно-Західного краю розпочали роботу громадські організації різного спрямування і призначення. 19 вересня 1907 р. у Києві виникло Південно-Західне німецьке товариство, яке визначало у статуті тло своєї діяльності таким чином: «для підняття і підтримки німців, які проживають в Київській, Волинській, Подільській, Полтавській і Чернігівській губерніях, в господарському, культурному і моральному відношеннях, виключаючи будь-які політичні і церковні питання» [458, с.1]. Засобами реалізації поставленої мети проголошувалися: відкриття кас – взаємодопомоги та ощадно-позичкових, створення сільськогосподарських і споживчих кооперативів, заснування нових та підтримка існуючих шкіл й освітніх курсів у містах і селах з викладанням німецькою та російською мовами, організація культурного відпочинку членів

товариства, зокрема спільних екскурсій та виставок, підтримка клопотань у будь-яких питаннях, пов'язаних із потребою німців у визначених 5 губерній.

Статутом передбачалося право товариства відкривати філії у всіх містах, містечках, селах та колоніях зазначеного регіону. 9 лютого 1908 р. правління Південно-Західного німецького товариства оголосило про відкриття свого відділу в Новоград-Волинському, яке своєю метою ставило, в першу чергу, «розвиток кооперативного руху серед німців повітового центру і повіту». У березні 1909 р. Південно-Західне німецьке товариство звернулось із проханням відкрити споживче товариство в Новгород-Волинську. Після клопотань товариство було зареєстровано 28 жовтня 1909 р. У статуті зазначалось, що головною метою є «надання своїм членам по можливості по дешевій ціні купівлі різноманітних предметів споживання і домашнього вжитку, збуту товарів господарства, робити із прибуткових операцій збереження. Поява подібного роду товариств серед німців свідчить про розуміння ними необхідності нових прогресивних форм господарської діяльності, які б забезпечували переваги над іншими, давали можливість отримувати стабільні прибутки й успішно витримувати зростаючу конкуренцію. 30 квітня 1911 р. був затверджений статут Товариства споживачів місцевого відділу Південно-Західного німецького товариства в Старій Буді Волинської губернії. Статут був укладений на зразок попереднього споживчого товариства [29, арк.14].

Крім вищезазначеного осередку Південно-Західного німецького товариства, існувало і друге у колонії Білі Вежі Бортнянського повіту на Чернігівщині, де проживало 1055 німців [113, арк.6]. 6 вересня 1908 р. був заснований Чернігівській Біловезький відділ Південно-Західного німецького товариства. Першим головою філії став податковий інспектор по Борзнянському повіту Ф. Ф. Коскуль [111, арк.112]. Саме він виявив громадянську активність в заохоченні створення господарських товариств. За ініціативи барона Ф. Ф. Коскуля були засновані Клуб Борзнянського пожежного товариства та 5 пожежних сільських організацій [112, арк. 34].

Прагнення підтримувати спілкування в національному середовищі зумовлювало появу товариств, що об'єднували інтереси промисловців і ремісників. Поширення технічних знань і бажання зберегти національну культуру були їх основними завданнями. У 1880 р. було створено Товариство ремісничої та землеробської праці серед євреїв для сприяння розвитку землеробства серед євреїв. Товариство видавало позики і грошову допомогу євреям, які займались землеробством, та ремісникам, що їх обслуговували.

Представники національних меншин надавали перевагу в більшості випадків вступити в змішані в етнічному відношенні господарські організації, поряд із створенням однорідних в етнічному відношенні товариств. Основною причиною зазначеного явища виступала національна політика самодержавства, яка була направлена на контроль над представниками національних меншин у землеволодінні та обмеженні громадської ініціативи нацменшин. Так, поляки продовжували переважати серед дворянства України, хоча кількість польських поміщиків, передусім дрібномаєткових, зменшилася. Так, одні опинилися у сибірському засланні за участь у визвольному русі, інші самі розпродували свої маєтки й перебиралися до міст, поповнюючи ряди чиновників, підприємців, інтелігенції. Інші стали на захист своїх прав вступаючи до лав сільськогосподарських товариств. Прикладом є відкриття у 1874 р. Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [27, арк.52]. Національний склад товариства демонструє, що до його складу входила велика кількість поляків: у складі з 398 членів поляками були 163 особи [147, арк.8]. Товариство мало на меті об'єднати всіх землевласників і землеробів губернії для всебічного розвитку й удосконалення економічних та культурно-просвітницьких потреб сільськогосподарського виробництва, поліпшення побуту селян і дрібних землеробів. У статуті товариства визначались форми його діяльності: впровадження технічних новацій та винаходів у сільське господарство, сприяння відкриттю сільськогосподарських шкіл і показових господарств, організація лекцій, кооперативів, сільськогосподарських виставок.

У наступні роки Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості влаштовувало обласні з'їзди сільських господарів. У серпні 1896 р. було проведено з'їзд сільських господарів Подільської губернії, яке проходило у м. Проскурові, за результатами якого і було створено Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, з центром у м. Вінниці [153, арк.1]. Керівництво та правління товариства щорічно проводило виставки різноманітних агрокультур, до яких залучались іноземні новації [537]. Сільські господарі намагалися збільшити продуктивність власних господарств за рахунок втілення новітніх агрономічних знань. У 1888 р. за ініціативою товариства було створено дослідну установу - Дербчинське дослідне поле у Ямпільському повіті Подільської губернії [147, арк.9]. Завдяки дослідженням у сільському господарстві, було вдосконалено новітні методи землеобробки.

У 1900 р. було схвалено новий статут, згідно з яким кількість філій збільшувалася до 13 [414, с.5]. У 1904 р. товариство реорганізувалось. Було утворено 10 постійно діючих відділень. У 1906 р. відділення союзу землевласників та землеробів було відкрите в м. Житомирі. У червні 1907 р. організація нараховувала уже 4420 учасників. Проте з невідомих причин, діяльність товариства було зупинено об'єктом Міністерства внутрішніх справ від 29 жовтня 1909 р.

У листопаді 1906 р. статут товариства був перереєстрований, в якому зазначалось, що «товариство під назвою «Союз осіб, які служать в сільському господарстві і сільськогосподарській промисловості Південно-Західного краю» створений з метою єднання працюючих, захисту їх правових та професійних інтересів, для сприяння розумового і морального розвитку матеріальних інтересів учасників, покращення побутового положення й прагнення до врегулювання відносин між працюючими та роботодавцями» [426, с.3]. Районом діяльності товариства визначались Київська, Подільська і Волинська губернія. Відкрите засідання 2 листопада 1906 р. з'ясовувало питання усунення обмежуваних прав польського населення в наступній формі:

«зібрання постановило вирішити питання «Союзом землевладців» про існуючі обмежувальні закони і повідомити про цю постанову телеграмою Голову Ради міністрів, а також відправити депутацію, яка повинна була пояснити, що такі міри тяготять як росіян так і поляків в розвитку економічного життя» [20, арк.343]. Зазначена проблема була обговорена на зібранні росіянами і поляками та отримала узгоджену спільну позицію.

Працювали і міські господарські товариства, 11 червня 1909 р. був затверджений статут Київського польського промислово-технічного громадського зібрання. Метою товариства стало зближення осіб причетних до промисловості для сприяння розвитку теоретичних і практичних знань, а також надання своїм членам можливості проводити час з користю та задоволенням. З цією метою організовувались зустрічі зі спеціалістами агротехнічної галузі [60, арк.26]. Громадську роботу членів товариства відстежувала влада, побоюючись політичної агітації. При допиті ксьондза І. Барановського з'ясувалося, що в Києві проходить агітація під виглядом «ремісничо-господарських гуртків» [61, арк.24].

Південь України, розвинутий аграрно-індустріальний регіон з великим економічним та культурним потенціалом, суттєво відрізнявся від інших регіонів. 18 травня 1910 р. було створено товариство «Хортицького товариства охоронців природи», що ставило за мету збереження тваринного та рослинного світу природи на острові Хортиця. [457, с.2]. Для цього було введено самооподаткування населення німецьких колоністів. «Хортицьке товариство охоронців природи» було за своїм складом поліетнічним об'єднанням. До його складу входили національності, які поважали і берегли природу, які проживали в Катеринославській, Таврійській та Херсонській губернії. Деякі учасники товариства були жителями Санкт-Петербурга та Москви. Значна кількість членів товариства свідчить про помітну діяльність товариства у сільськогосподарському секторі та в охороні навколишнього середовища [589, с.23]. Активну роботу «Хортицького товариства охоронців природи» підтримували державні установи Катеринославської губернії.

Уряд Росії бачив запоруку оселення в краї чехів працелюбних громадян, які сприяли впровадженню ведення раціонального сільського господарства [534]. Чехи володіли добрими знаннями сільськогосподарської праці, що також було необхідно для подальшого розвитку аграрної сфери. Великих грошей нові поселенці не мали. Тому купували здебільшого ліс і лише після того, як його викорчували та обробили землю, отримували земельні площі. Саме тому приблизно третина нових поселень була заснована в лісі. Чехи заводи́ли нові способи землеробства та вирощування нових культур. У становленні і розвитку хмелярства велика заслуга належить саме чеським колоністам. Вони домоглися високого рівня агротехніки і культури землеробства, зокрема у виробництві хмелю. У кінці XIX ст. 70% посівних площ хмелю Росії припадало на Волинь. Розширення площ хмелю і попит на нього вимагало наукових засад його культивуваці́. Крім того, необхідно було здійснювати організацію закупівлі та реалізаці́ хмелю. Для цього, в Житомирі при Волинському відділенні імператорського Російського товариства садівництва у 1896 р. була утворена окрема філія «Товариство Волинського хмелярства і торгівлі хмелем», яка згодом, у 1902 р. було перейменована у «Волинське товариство хмелярства» [175, арк.2]. У 1903 р. «Товариство Волинського хмелярств» на правах окремої філії, приєдналося до Волинського відділення Російського товариства садівництва [177, арк.20]. Товариство хмелярів організовувало щорічні виставки та хмелярні ярмарки, налагоджували зв'язки із вітчизняними та закордонними експортерами хмелю. Серед засновників товариства були відомі землевласники Волині С. Уваров, С.Люба-Радзимінський, В. Казин, В. Зайцев, М. Нейман, І. Шоунард, Е. Малі. Головою товариства був І.І. Засухін. До числа членів товариства приймалися російські піддані, що володіли на території Волинської губернії хмелеплантаціями та пивзаводами.

Товариство всіляко сприяло удосконаленню і розвитку хмелярства в губернії, а також налагодженню торгівлі хмелем. Ним влаштовувалися зразкові плантаці́ хмелю, відкривалися відділення, склади. Організація

організовувала в Житомирі виставки хмелю, запрошувала на них відомих промисловців із-за кордону. Товариство видавало кредити власникам хмільників під майбутній продаж та надавало позики своїм членам. Часопис «Російський чех» також організував спілку «Чеських пивоварів». Вони спільно друкували статті про організацію спілок та гуртків, які займалися вирощуванням хмелю [715, с.285]. У 1911 р. при Відділенні відкривається кредитно-ощадне товариство хмелярів. У 1912 р. було здійснено поставки хмелю на пивоварні заводи без посередників. у 1913 р. філія реорганізується у «Волинське товариство Хмелярства», яке налагоджує збут хмелю та організовує виробничу й фінансову допомогу хмелярам. При сприянні товариства у 1913 р. Волинське губернське земство будує в Житомирі дослідницьке поле хмелю, який очолив агроном І.І Засухін. Товариство сприяло удосконаленню та розвитку хмелярства, а також розвивало торгівлю хмелем. Воно створювало зразкові плантації хмелю, ярмарки, торги, підприємства обробки сировини, відкривало філії, склади, брало на себе посередницькі функції у страхуванні хмелеплантацій, видавало кредити та надавало позики. До числа товариства приймалися російські піддані, що мали на території Волинської губернії на правах власності пивзаводи. Завдяки діяльності товариства волинський хміль став конкурентоздатним на ринках Англії, США, Франції, Норвегії, Швеції та інших країн. У 1906 р. було зібрано понад 100 тисяч пудів хмелю, або ж 60% кращих сортів всього хмелю, що вирощувався в Україні [921, с.139].

Успішне вирощування хмелю мало і Дубенське хмелярське товариство, засноване 1907 р. на терені Волинської губернії, яке допомагало хмелярам в агрономічних питаннях [173, арк.53]. Воно здійснювало посередницькі функції зі страхування плантацій хмелю, видавало кредити та надавало позики. Кореспондент «Вільного економічного товариства» писав: «Спеціалістами з розведення хмелю вважаються чехи, хміль, який вони вирощують настільки якісний, що продається не лише в місцеві броварні, але і в Київ, Харків, Варшаву і навіть Австрію» [880, с.75].

Таким чином, завдяки активній участі представників національних меншин в економічному розвитку України були сформовані господарські об'єднання різного характеру та напрямків. На відміну від титульної нації, господарські організації етноменшин були підпорядковані сформованим традиціям і звичаям та мали свій історичний шлях розвитку. Господарські товариства етноменшин, як складова загальнодержавного руху, мали значний вплив на модернізацію економіки країни, так як, нацменшини досягли значних успіхів у господарюванні, де застосовували передові методи та агротехнології, показували зразковий приклад ведення господарства на кооперативних засадах. Зазначені об'єднання не мали сталого характеру, проте їх досвід поклав початок розвитку кооперації.

* * *

Отже, вивчення громадських організацій етноменшин другої половини XIX – початку XX ст. дозволило зробити висновок про загальне і особливе в механізмі створення, внутрішній структурі, складі, напрямках і формах діяльності громадських об'єднань етноменшин. Відмінності визначалися: традицією та звичаями етноменшин, регіональною інфраструктурою, ступенем задоволення громадських та регіональних потреб у навчальних і медичних установах, власних інтересів засновників громадських організацій. Розподіл громадських організацій етноменшин дореволюційного періоду досить умовний. Принаймні, в діяльності кожної з вище зазначених груп були присутні просвітні завдання. Громадські об'єднання національних меншин формували повноцінну функціонуючу систему громадської опіки, а заходи, що здійснювалися цими товариствами сприяли суспільному розвитку нетитульних націй на теренах України.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні проведена реконструкція процесу зародження і діяльності громадських об'єднань етноменшин в українських губерніях у складі Російської імперії. В процесі дослідження зроблено такі висновки.

– Аналіз джерел свідчить про те, що вони забезпечують необхідну базу для наукового дослідження діяльності громадських об'єднань етноменшин на українських землях у складі Російської імперії в другій половині XIX – початку XX ст. Наукова проблема ще не була предметом спеціального дослідження у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Становлення діяльності громадських об'єднань розглядалися без урахування системного характеру цього явища, поза баченням факторів суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку України у складі Російської імперії. Використання історіографічної спадщини, розлогого комплексу джерел, сучасного методологічного інструментарію створило достатнє підґрунтя для реалізації поставлених у дисертаційному дослідженні завдань.

– Базовою передумовою зародження громадської ініціативи у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. стали кількісні і якісні зміни у етносоціальній стратифікації населення України. Особливий міжетнічний колорит, зумовлювали формування різноманітних потреб та інтересів. Громадські організації національних меншин виникали на тлі активізації громадського життя та культурного прогресу. До історичних обставин створення громадських об'єднань етноменшин можна віднести такі: домінуючий вплив національних меншин на громадське і культурне життя, масова русифікація освітньо-культурного життя, обмеження прав національних меншин, революційний рух та зумовлені з ними реформи царського уряду, лібералізація життя, що стала причиною поживлення активності значного загалу представників нетитульної нації.

Діяльність громадських об'єднань етноменшин в Україні у другій половині XIX – поч. XX ст. була помітним явищем суспільного розвитку і

виступала невід'ємною складовою процесу модернізації громадського життя. Вона набувала ідеологічного та формаційного характеру, що поширювалася на територію Центральної, Південної та Східної України. Становлення громадських об'єднань етноспільнот відбувалося у складних соціально-економічних і правових умовах імперської Росії.

Інтеграційним процесам сприяли західноєвропейські громадські рухи XIX ст. Формування громадянського суспільства за австрійським зразком на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорщини, мало вплив на розгортання національного громадського руху в українських губерніях. Проте західний досвід не копіювався, а збагачувався якісно новим змістом, отримував самобутній розвиток, що надавало етнічним організаціям особливу специфіку.

Об'єднанню етноменшин на українських землях також сприяли модернізаційні процеси, які зруйнували стабільний світ етноменшин, що вплинуло на поширення саморганізації етноменшин. Складовою реформ 1860-х рр. була еволюція суспільного статусу національних меншин. Опинившись у поступі суспільного самовиявлення, етноменшини розпочали активно формувати громадські об'єднання. Головною метою створюваних об'єднань було згуртування представників національних меншин навколо спільних етнічних інтересів, національна ідентифікація на основі рідної мови, історичної пам'яті, традицій і культури.

– За відсутності чіткої правової бази для діяльності організацій етноменшин, юридичний статус їх визначався загальноросійським законодавством, який протягом досліджуваного періоду піддавався суттєвій трансформації. Загалом, законодавчі акти сприяли легітимізації існуючих громадських організацій. В їх законодавчу діяльність було внесено уже існуючий досвід, який існував в Україні та додано європейські зразки.

Функціонування товариств етноменшин залежало не лише від повсякденних потреб етноменшин, а також від національної політики імперського уряду. Самодержавство по відношенню до національних

громадських об'єднань здійснювало подвійний стандарт: з одного боку, воно законодавчо прискорювало зростання їх мережі, а з іншого – ретельно контролювало їх діяльність.

Законодавчою засадою забезпечення діяльності громадських об'єднань став «Маніфест» 17 жовтня 1905 р., який декларував свободу дій національних меншин у сфері освіти, благодійності та ін. Процес затвердження статуту був кардинально змінений законом від 4 березня 1906 р. На основі закону були затверджені і видані «Тимчасові правила про товариства і союзи» та було створено Губернське по справам товариств присутствіє, яка реєструвала, контролювала, призупиняла і ліквідовувала товариства. Спрощення бюрократичної процедури реєстрації сприяло активізації зростанню громадських об'єднань етноменшин.

Простежувалася залежність діяльності організацій етноменшин від змін, що відбувалися в суспільно-політичному житті України. Її піднесення призводило до політизації товариств, що провокувало місцеву адміністрацію до закриття або часткової заборони їх діяльності. За таких правових умов громадські об'єднання етноменшин набули конфронтації із владою. В цілому, розглянувши правовий статус громадських об'єднань етноменшин, можна сказати, що вони зайняли свою позицію в державній структурі. Це відбулося всупереч офіційній опозиції влади, оскільки взаємини між державою і громадськими об'єднаннями в дореволюційний період так і не стали партнерськими.

– Внутрішня структура товариств етноменшин була різнобічною і охоплювала різні підрозділи, відділення, комітети та ради, завдяки чому громадським об'єднанням етноменшин вдалось створити злагоджений механізм роботи. Особовий склад товариств включав різноманітні категорії учасників. Переважно це були почесні учасники, дійсні члени та співробітники. Чисельність учасників громадських організацій була різною. Їх списки могли налічувати від декількох сотень до десятків тисяч членів.

Національні громади спрямовували діяльність на створення умов для швидкої інтеграції своїх представників в усі сфери громадського життя. Як правило, ці організації створювали різні групи населення: купці, дворяни, вчителі, лікарі, ремісники, службовці, селяни. Їх участь у громадських організаціях була практично єдиною законною можливістю виразу громадянської позиції, отримання контакту з масами, надання освіти своїм співвітчизникам. У XIX ст. національні громади ставили соціальну допомогу на саму вершину загальноприйнятої ціннісної ієрархії. Надзвичайно престижним було визнання громадського діяча в тій чи іншій сфері «почесний громадянин».

Механізм виникнення майже всіх громадських організацій був ідентичний. Засновники спочатку займалися спільною справою. Поступово число членів товариства збільшувалася і з'являлася потреба в офіційному оформленні громадської організації, для чого вироблявся статут, який визначав мету, завдання діяльності, внутрішню структуру, фінансування, умови закриття. Статути товариств протягом часу оновлювались та доповнювались. Керівними органами товариств етноменшин були загальне зібрання і правління, які проводили спільні засідання.

Не дивлячись на урядову регламентацію статутів, громадські об'єднання етноменшин використовували різноманітні практики надходження коштів: самооподаткування, створення спеціальних фінансових комітетів, приватні пожертвування, прибутки від відсотків із недоторканих капіталів, благодійних акцій, концертів, спектаклів, вечорів, лекцій, благодійних ярмарків, лотерей, від продажу друкованих видань. Окрім традиційного фінансового забезпечення, громадські об'єднання етноменшин використовували додаткові надходження, які формувались під впливом ментальних та релігійних уявлень. Німецькі громадські об'єднання використовували практику самооподаткування, єврейські – мали стабільну фінансову базу завдяки «коробковому» збору, для чого в місті та релігійних установах виставлялися особливі скриньки, в які охочі вносили благодійний

внесок. Громадські об'єднання етноменшин демонстрували населенню можливість різноманітного фінансового самозабезпечення.

Прозорість і відкритість фінансових балансів забезпечувалось обов'язковим друком у пресі або окремим виданням, де містились грошові внески та витрати товариства. Звіти та діяльність товариств перевірялись ревізійною комісією товариства та губернською адміністрацією.

– Суспільні зміни другої половини XIX ст. стали каталізатором розвитку громадської ініціативи у системі соціальної допомоги. Благодійні товариства етноменшин почали відходити від традиційної практики і почали спеціалізуватись за окремими напрямками. Різноманіття форм допомоги благодійних товариств етноменшин нужденним визначалися їх релігійними поглядами, традиціями та місцевими потребами. Загалом, в період з 1861 по 1914 рр. було зареєстровано більше 300 благодійних організацій етноменшин, що свідчить про їх повагу до соціально-незахищених верств суспільства. Доброчинні товариства являли собою яскравий приклад взаємодопомоги для місцевого населення.

Ще з 40-х рр. XIX ст. починає розповсюджуватися форма благодійних об'єднань як товариства взаємодопомоги. У більшості випадків, такі товариства створювались іноземними консульствами, які знаходились у найбільших містах України. Як правило, товариства взаємодопомоги обмежували свою діяльність лише наданням матеріальної допомоги. Після видання 10 червня 1897 р. зразкового статуту товариств допомоги бідним, який містив запропоновані вимоги для благодійних організацій, етноменшини активно розпочинають засновувати товариства допомоги бідним широкого спектру діяльності.

Революційні події 1905 – 1907 рр. дали ширші перспективи для створення благодійних товариств етноменшин. Благодійні товариства розпочали спеціалізуватись за окремими напрямками. Окремою групою слід виділити соціально-реабілітаційні об'єднання, товариства піклування для дітей та учнівської молоді, товариства безкоштовного харчування, профспілки, які

вирішували свої професійні проблеми, а в деяких випадках – відстоювала свої права, домагаючись соціальної захищеності. Урізноманітнюються і форми надання благодійної допомоги благочинними громадськими об'єднаннями етноменшин.

– Самим значним тереном для громадських об'єднань етноменшин стала сфера соціокультурна. У другій половині XIX ст. модернізація національної культури та побуту створила цілу низку проблем національно-культурного характеру для вирішення яких були покликані культурно-просвітні організації етноменшин. Культурно-просвітні об'єднання допомагали зберегти свою національну спадщину та сприяли впровадженню в громадське життя західноєвропейських ідей. Усвідомлюючи, що добробут суспільства у майбутньому залежатиме від освічених людей, товариства робили ставку на поширення освіти.

У другій половині XIX – початку XX ст. освітні та професійні товариства, клуби, мистецькі, наукові та гімнастично-спортивні гуртки займали вагомі позиції. Особливо це стосувалося освітніх товариств. Вони були центрами поширення знань серед населення України. Велика їх заслуга в будівництві шкіл, відкритті бібліотек, лекційна робота та ін. Культурно-просвітні товариства етноменшин обирали й за головну мету поширення мистецтва музичного, драматичного, художнього, прилучення народу до його цінностей, а також організацію дозвілля. Головною метою товариств було згуртування представників навколо спільних етнічних інтересів, національної ідентифікації на основі таких чинників, як спільність мови, історичних традицій, пам'яті.

Значний вплив на формування культурно-просвітницького руху мало громадсько-політичне життя етноменшин. Освітні організації перебували під більш жорстким поліцейським і адміністративним наглядом так, як їх програми не відповідали офіційному курсу імперської влади. Культурно-просвітні організації українців та етноменшин спільно боролися проти русифікаційної політики царського уряду. На тлі національно-політичного

єднання спостерігалась співпраця товариств етноменшин із культурно-просвітніми організаціями України.

Мала місце співпраця в одних організаціях представників різних партій. В періоди підйому громадського руху в країні, а саме 1905 – 1907, 1910 – 1911 рр. деякі організації (Товариство розповсюдження в народі початкової та середньої освіти серед євреїв, польське товариство «Полонія») перебирали на себе функції центрів опозиційних виступів інтелігенції. Найбільш політизованими виявилися польські та єврейські товариства. Саме вони піддавались поліцейській забороні. Так як Правобережна Україна була регіоном найбільшого національного напруження та географічно близькою до кордонів, діяльність зазначених товариств владою особливо обмежувалась. Попри всі заборони і перешкоди громадським об'єднанням етноменшин вдалось зберегти свою культуру, традиції, ментальність.

– Господарські організації етноменшин мали стійкі характерні риси, що відрізняло їх від загальнодержавного зразка. У створенні господарчих товариств враховувались національні традиції та господарський досвід національних меншин, які мали передову агрокультуру, органічно поєднані господарські системи, інноваційні технології землеробки, власну систему страхування майна. У більшості випадків господарські об'єднання були поліетнічними, що сприяло успішному входженню етнічних спільнот в економічне і суспільно-політичне життя держави та просувало її господарський прогрес.

Набула розвитку як міська, так і сільська кооперація етноменшин. Переломним моментом процесу формування господарських організацій стала економічна криза 1900 – 1903 рр., яка призвела до краху сотні великих і малих підприємств. Щоб врятуватися від розорення та компенсувати нестачу грошей, активно розпочали створюватися кооперативні організації етноменшин у традиційно-побутових формах.

Створювались нацменшинами і сільськогосподарські товариства, які мали на меті придбання необхідної для ведення господарств агротехніки та надання позик під заставу сільськогосподарської продукції. Господарські товариства

етноменшин майже не отримували грошової допомоги від земств та держави, тому грошова кооперація була найпоширенішою формою господарської діяльності етноменшин.

Завдяки активній участі представників національних меншин в економічному житті були сформовані господарські об'єднання різного характеру та напрямків. Господарські товариства етноменшин, як складова загальнодержавного громадського руху, справили значний вплив на модернізацію економіки країни.

Розподіл громадських організацій етноменшин дореволюційного періоду досить умовний. Принаймні, в діяльності кожної з вище зазначених груп були присутні просвітні завдання.

Вивчення громадських організацій етноменшин другої половини XIX – на початку XX ст. дозволило зробити висновок про загальне і особливе в механізмі створення, внутрішній структурі, складі, напрямках і формах діяльності громадських об'єднань етноменшин. Відмінності визначалися: традицією та звичаями етноменшин, регіональною інфраструктурою, ступенем задоволення громадських та регіональних потреб у навчальних і медичних установах та власними інтересами засновників громадських організацій.

Критичним моментом у житті громадських організацій етноменшин стала Перша світова війна. У 1914 р. велика кількість громадських об'єднань етноменшин припинили свою діяльність. Це було пов'язано насамперед із політикою влади, яка була покликана зберегти в імперії самодержавство та відвернути увагу суспільного невдоволення на винних нібито «іновірців». Проте це призвело до протилежного результату, а саме розпалу міжнаціональної ворожнечі, що стало каталізатором до революційної боротьби. Взаємодіючи у комплексі з іншими чинниками, опозиційна діяльність громадських утворень національних меншин набирала обертів та створювала революційний настрій, що розхитувало підвалини російського самодержавства та стало одним із причин розпаду Російської імперії. Цей

історичний досвід ще раз підтверджує необхідність мирного співіснування різних національностей в єдиній державі. Тому, наразі, головним завданням для України має стати збереження та подальше зміцнення міжнаціонального миру і злагоди в суспільстві.

– Спираючись на результати дослідження, є доцільним сформулювати **побажання та рекомендації**, які б могли сприяти активізації процесу громадської ініціативи. Бажано усунути бюрократичну схему реєстрації громадських об'єднань на місцевому рівні, забезпечити умови для розвитку громадського сектору шляхом відновлення довіри суспільства і держави до громадських об'єднань, шляхом обов'язкової публічної щорічної звітності організацій перед широким загалом. Необхідно створити умови для практичної діяльності товариств, надаючи змогу отримати від банків безвідсоткові або пільгові кредити для будівництва необхідних навчальних, лікувальних, житлових, харчових та інших необхідних суспільству установ. Держава і громадські об'єднання повинні стати партнерами, адже створити процвітаючу країну державна влада із пасивними громадянами неспроможна, тому необхідно відкрити шлях для громадської ініціативи, створивши всі умови для її розширення та активізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України (ЦДАУ), м. Київ

Ф. 442 Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора

Оп.38

1.1. Спр.881. Про виявлення при обшуку проекту статуту таємного товариства для виховання польського населення в школах і про відкриття полякам шкіл, 1861 р., 17 арк.

Оп.532

1.2. Спр.75. Справа про надання київському губернатору прохання про створення в Києві Чеського благодійного товариства, 4 травня 1879 р. – 28 жовтня 1883 р., 34 арк.

Оп.614

1.3. Спр.288. Справа про влаштування в м. Жабокрич Ольгопільського повіту ощадно-позичкового товариства, 18 грудня 1884 р. – 15 березня 1885, 8 арк.

Оп. 615

1.4. Спр.268. З питання перетворення сільських шкіл в народні училища Міністерства народної освіти або в церковно-приходські школи, 1882 р., 450 арк.

Оп. 618

1.5. Спр.58 Про іноземних поселенців в Південно-Західному краї, 12 грудня 1889 р. – 16 січня 1897 р., арк. 190

1.6. Спр.128 Справа про сільські ощадно-позичкові і промислові товариства, 11 лютого 1890 р., 182 арк.

Оп. 620

1.7. Спр.383. Справа про прохання директора Києво-Печерської гімназії про влаштування чеського товариства «Бесіда», 245 арк.

Оп. 625

1.8. Спр.1 Справа із документів різних прохань, 11 січня 1895 р. – 19 вересня 1895 р., 358 арк.

Оп. 626

1.9. Спр.385 Справа про влаштування товариства взаємодопомоги навчаючимся євреям м. Житомира, 17 липня 1896 р. – 9 вересня 1897 р., 7 арк.

1.10. Спр.373 Справа про влаштування в м.Горошках товариства безвідсоткових позик, 22 червня 1896 р. – 8 травня 1898 р., 10 арк.

1.11. Спр.472 Справа про заснування товариства споживачів в м. Чорнобиль, 17 вересня 1896 р. – 20 вересня 1897 р., 12 арк.

Оп. 628

1.12. Спр.376 Про заснування товариства допомоги бідним Заславля, 10 вересня 1898 р., 3 арк.

Оп. 631

1.13. Спр.144 Справа про заснування в м. Проскурів ощадно-позичкового товариства, 3 березня 1901 р. – 22 березня 1901 р., 2 арк.

1.14. Спр.294 Справа про заснування Кам'янець-Подільського ремісничого і дрібно-торгівельного ощадно-позичкового товариства, 7 серпня 1901 р. – 25 вересня 1901 р., 6 арк.

1.15. Спр.282 Справа про заснування Ямпільського міського ощадно-позичкового товариства, 27 червня 1901 р. – 10 серпня 1901, 2 арк.

Оп.632

1.16. Спр.416 Справа про заборону влаштовувати в Південно-Західному краї товариств виключно єврейських, 28 вересня 1902 р. – 7 жовтня 1902 р., 493 арк.

Оп.633

1.17. Спр.487 Про влаштування Звенигородського ощадно-позичкового товариства, 12 вересня 1903 р. – 14 вересня 1904 р., 9 арк.

Оп. 634

1.18. Спр.605 Справа про заснування в м. Бердичеві ощадно-позичкового товариства, 5 листопада 1904 р. – 23 листопада 1904 р., 4 арк.

Оп. 636

1.19. Спр.275. Справа про відкриття в Києві «Польського товариства літніх колоній», 1906 р., 4 арк.

1.20. Спр.647 Ч.I Справа про товариства і союзи затверджених на основі 4 березня 1906 р. 7 грудня 1906 р. – 26 лютого 1909 р., 850 арк.

1.21. Спр.647. Ч.II У справах про товариства та союзи присутствіє, 11 жовтня 1906р. – 8 березня 1911 р., 346 арк.

1.22. Спр.647. Ч.III У справах про товариства та союзи присутствіє, 7 грудня 1906 – 20 березня 1909 р., 852 арк.

1.23. Спр.647 Ч.IV Справа про товариства і союзи на основі закону 4 березня 1906 р., 11 жовтня 1906 р. – 10 квітня 1909 р., 708 арк.

1.24. Спр.605 Справа про заснування в м. Житомирі польського товариства «Освята», 25 листопада – 7 грудня 1906 р., 6 арк.

Оп. 637

1.25. Спр.164 Справа про заснування «Польський дім» в Проскуріві», 15 травня 1907 р., 3 арк.

1.26.Спр.300 Справа про обмеження права купівлі землі в Південно-Західному краї польськими товариствами, 7 травня 1907 р. – 17 листопада 1909 р., 46 арк.

1.27. Спр.545 Про діяльність польських товариств в Південно-Західному краї, 1909 р., 57 арк.

Оп. 638

1.28. Спр.48 Справа про влаштування лотерей, 10 січня 1908 р. – 9 грудня 1908р., 115 арк.

Оп. 639

1.29. Спр.220 Справа про затвердження проекту статуту споживачів Південно-Західного Німецького товариства в м. Новгородволинську, 5 березня 1909 р. – 29 листопада 1911 р., 83 арк.

1.30. Спр.797 Справа про закриття національних товариств, які переслідують шкідливу мету, 29 грудня 1909 р. – 21 липня 1910 р., 41 арк.

1.31. Спр.819 Список зареєстрованих польських товариств і союзів у Подільській губернії, 1908 р., 29 арк.

Оп. 642

1.32. Спр.497 Справа київського, подільського і волинського генерал-губернатора і копій всенародного звіту волинського губернатора, 5 серпня 1912 р. – 29 січня 1914 р., 36 арк.

Оп. 643

1.33. Спр.346 Справа про протиурядову роботу польського товариства «Огниво» і інших політичних організацій, 23 січня – 4 квітня 1913 р., арк. 12

Оп. 660

1.34. Спр.2 Товариство допомоги нужденним учням Черкаського училища, 6 січня 1907 р. – 19 грудня 1907 р., 165 арк.

Оп. 661

1.35. Спр.243 Справа про влаштування в Проскурові благодійного товариства, 1890 р., 17 арк.

Оп. 812

1.36. Спр.159 Статут таємного «Товариства навчальної допомоги польському народу», 1861 р., 19 арк.

Оп. 814

1.37. Спр. 491 Обіжник МВС від 15 червня 1864 р. про заборону продажу польських букварів і викладання на польській мові, 8 червня – 29 липня 1864 р., 3 арк.

Оп. 815

1.38. Спр. 498 Справа про заборону друкування і продажу книг на польській мові в Київській, Подільській і Волинській губернії, 15 червня 1864 р. – 28 січня 1867 р., 54 арк.

Оп. 841

1.39. Спр.391 Листування з київським ГЖУ і попечителем Київського навчального округу про зібрання студентів Київського університету для обговорення питання збору грошей на користь Товариства поширення освіти між особами єврейської національності в Росії, 23 грудня 1891 р. – 16 квітня 1892 р., 12 арк.

Оп. 857

1.40. Спр.2 Справа про дозвіл генерал-губернатора доктору медицини М.Пеньковському провести в польському клубі «Огниво» бесіду на польській мові по медицині, 16 травня 1907 р., 190 арк.

Оп. 860

1.41. Спр.10 Про існування в м. Луцьку клубу «Польський дім» із донесення волинського губернатора, 5 січня 1910 р. – 23 грудня 1910 р., 4 арк.

1.42. Спр.256 Обіжник Департаменту громадських справ від 20 січня 1910 р. про заборону товариств і союзів «інородніх елементів», які населяють Росію, такі як українське товариство «Просвіта» і польське товариство «Освята», 1910 р., 222арк.

Оп. 858

1.43. Спр.2 Листування з генерал-губернатором про постановку п'єс на українській, німецькій, польській мові, 8 січня – 25 липня 1908 р., 123 арк.

1.44. Спр.111 Листування з МВС і київським губернатором про збір свідчень про діяльність каси взаємодопомоги «Братська допомога» організована студентами польської національності Київського політехнічного інституту для надання допомоги бідним студентам, 15 лютого 1908 р. – 27 березня 1913 р., 14 арк.

1.45. Спр.114 Справа про клопотання Ковельської міської думи про дозвіл викладання польської мови в Ковельській міській гімназії учням польського походження, 24 лютого – 3 березня 1908 р., 2 арк.

1.46. Спр.118. Справа про надання київському польському товариству «Освята» права на відкриття польських шкіл в Південно-Західному краї, 6 лютого – 29 лютого 1908 р., 6 арк.

Оп. 859

1.47. Спр.2 Справа про прохання товариств в проведенні спектаклів, лотерей вечорів, концертів та ін., 269 арк.

1.48. Спр.370 Довідна записка про українські і польські товариства у м. Києві, 1909 р., 1 арк.

Оп. 861

1.49. Спр.218 Справа про огляд діловодства Луцько-Житомирської римо-католицького єпархіального управління, проведеним по височайшому указу членом ради міністра МВС Д.С. Заїончковським, 30 червня 1911 р. – 20 червня 1913 р., 149 арк.

1.50. Спр.259 Справа про польську студентську організацію «Братська допомога» при Київському політехнічному університеті, 3 арк.

1.51. Спр.307 Справа про ревізії книжкових магазинів, бібліотек, типографій влаштованих в м. Василькові, Черкасах, Умані, Бердичеві, Смілі Київської, Вінницької, Подільської губернії, 16 жовтня 1911 р. – 23 жовтня 1912 р., 52арк.

Оп.864

1.52. Спр.83 Благодійне римо-католицьке товариство в м. Києві, 27 лютого 1914р. – 12 березня 1914 р., 4 арк.

1.53. Спр.88 Листування з київським губернатором про заслання за кордон австрійського підданого Р.Ф.Урбанського затриманого в м. Києві за бродяжництво, 4 березня 1914 р. – 11 квітня 1914 р., 2 арк.

Ф. 274 Київське губернське жандармське управління

Оп. 1

1.54. Спр.900 Звіт про діяльність товариства санітарних колоній єврейського населення м. Одеси, 5 лютого – 21 серпня 1904 р., 386 арк.

1.55. Спр.2634 Повідомлення начальника Київського охоронного відділення від 6 лютого 1910 р. про нелегальну роботу польського товариства «Освята» в Київській губернії, 2 січня 1910 р. – 13 липня 1911 р., 424 арк.

1.56. Спр.2635 Листування з Київським охоронним відділенням та Волинським ГЖУ в повітах про з'ясування місцевих організацій і осіб, які

належать до народно-соціалістичної партії, 26 березня 1908 р. – 26 лютого 1909 р., 17 арк.

1.57. Спр.2793. Відомості про польське товариство фармацевтів «Лехія», 1 грудня 1911 р. – 16 жовтня 1913 р., 268 арк.

1.58. Спр.2931 Листування з київським губернатором, повітовими виконавцями і іншим установами про політичну перевірку і встановлення надзору за польським населенням, які проживають в м. Києві, 31 грудня 1911 р. – 4 січня 1913 р., 164 арк.

1.59. Спр.2982 Статути програми різноманітних польських товариств, копії листівок і статті із польських газет і журналів, 9 листопада 1912 р. – 20 квітня 1913 р., 695 арк.

1.60. Спр.3099 Справа про діяльність у м. Києві польських організацій «Полонія», «Корпорація», «Огниво», «Соколи», 478 арк.

1.61. Спр.3136. Відомості про діяльність польських націоналістичних організацій, 36 арк.

1.62. Спр.3396 Свідчення про німецьких та австрійських підданих, засланих у внутрішні губернії Росії і підписка про невиїзд їх до завершення війни із Росії, 6 серпня 1914 р. – 29 грудня 1914 р., 360 арк.

Оп. 4

1.63 Спр.72 Листування з департаментом поліції про настрої серед вихованців вищих і середніх навчальних закладів, 2 січня 1913 р. – 28 листопада 1913 р., 23 арк.

1.64. Спр.205 Листування з київським губернатором і київським поліцмейстером про збір свідчень про польське «Товариство любителів мистецтва», 1 березня – 26 серпня 1913 р., 34 арк.

1.65. Спр.206 Про встановлення нагляду за діяльністю у м. Києві клубу «Огниво» і польського театру при ньому, 6 лютого – 19 листопада 1913 р., 11 арк.

1.66. Спр.255 Листування з київським губернатором і київським поліцмейстером Ч. 1-4, 433 арк.

1.67. Спр.414 Листування з київським губернатором про розшук, політичну перевірку і з'ясування місця проживання різних осіб, 1 вересня – 28 грудня 1914 р., 470 арк.

Оп. 5

1.68. Спр. 1 Листування з київським губернатором і київським поліцмейстером, 303 арк.

1.69. Спр. 10. Свідчення про діяльність єврейського товариства «Допомога» в Південно-Західному краї, 162 арк.

Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління

Оп. 2

1.70. Спр.53. Статут жіночого товариства допомоги бідним німецьким католикам Одеси «Марія-Гільф»., 30 грудня – 26 липня 1881 р., 94 арк.

1.71. Спр.1949 Обіжники департаменту поліції і листування поліції з Харківським охоронним відділенням і іншими про нагляд за діяльністю учнівських і студентських революційних організацій, 20 березня – 28 грудня 1911 р., 7 арк.

1.72. Спр.1950 Обіжники департаменту поліції про нагляд за діяльністю членів «Товариства народного університету» і інших добровільних товариств, 29 вересня – 23 травня 1911 р., 7 арк.

1.73. Спр.2466 Справа про діяльність просвітніх товариств, союзу евангелістів і інших добровільних товариств, 16 січня – 3 серпня 1911 р., 57 арк.

1.74. Спр.2658 Списки членів добровільних товариств і листування з катеринославським поліцмейстером про діяльність членів цих товариств, 21 грудня 1912 р. – 17 лютого 1914 р., 821 арк.

1.75. Спр.2868 Списки вчителів і членів правління професійних союзів, споживчих товариств і інших добродійних товариств, запити, донесення і листування з катеринославським губернатором, помічниками начальника КГЖУ в повітах Катеринославської губернії і іншими про діяльність названих організацій і їх членів, 11 січня – 24 грудня 1914 р., 474 арк.

1.76. Спр.2869 Реєстрація добровільних товариств і союзів за 1913 р., 1913 р., 49 арк.

1.77. Спр.2881. Справа про діяльність Катеринославського польського товариства «Огнисько», 18 жовтня 1913 р. – 26 березня 1914 р., 36 арк.

Ф. 320 Полтавське губернське жандармське управління

Оп.1

1.78. Спр.424 Листування з департаментом поліції і жандармським управлінням про осіб, які належать до буржуазно-націоналітичних організацій, 23 січня 1906 р. – 4 квітня 1907 р., 236 арк.

1.79. Спр.1274 Листування з жандармськими управліннями і охоронними відділеннями про програму київської організації «Філоренції», яка входить в склад польських організацій, об'єднаних під назвою «Унія незалежності», 14 січня 1913 р. – 16 лютого 1914 р., 67 арк.

Ф.336 Харківське губернське жандармське управління

Оп.1

1.80. Спр.5 Обіжник МВС від 10 жовтня 1893 р., який повідомляє про норми прийому в аптеки осіб єврейської національності, 1893 р., 42 арк.

1.81. Спр.105 Справа про Літературне об'єднання єврейської інтелігенції, 18 арк.

1.82. Спр.387 Справа про неоголошений нагляд поліції в Харкові за А.Д.Тарковським., який звинувачений в приналежності до польської буржуазно-націоналістичні організації «Сокіл», 9 липня 1903 р. – 7 січня 1904р., 52 арк.

1.83. Спр.2411 Справа про професійні товариства і кооперативи м.Харкова і Харківської губернії, 1907 р., 57 арк.

1.84. Спр.3536 Листування про осіб за якими по розпорядженню Харківського губернського жандармського управління влаштований неоголошений нагляд, 5 січня 1910 р. – 8 вересня 1913 р., 65 арк.

1.85. Спр.3547 Листування з Харківським губернатором і ін. особами про встановлення поліцейського надзору за агрономом Ізюмського повітового

земства Л.І. Міткевича-Желтко, який звинувачений в приналежності в 1895 р. до антиурядового товариства «Освята Людова», 1906 р., 69 арк.

1.86. Спр.3387 Листування з харківським губернатором про політичну перевірку проживаючих в Харківській губернії, про бібліотеки, читальні, благодійні товариства, Т.1., 1 січня – 11 лютого 1907 р., 310 арк.

Ф.385 Одеське губернське жандармське управління

Оп. 1

1.87. Спр.97 Листування з одеським градоначальником про дозвіл засідань товариств, читань публічних лекцій, 22 грудня 1875 р. – 29 грудня 1876 р., 105 арк.

1.88. Спр.453 Справа про звинувачення розповсюдження серед жителів польської колонії в м. Одеса буржуазно-національних прокламацій і приналежність до нелегального гуртка, 30 листопада 1894 р. – 18 січня 1896 р., 80 арк.

1.89. Спр.446 Про таємні злочини польських товариств під назвою «Соколи», 31 серпня – 1 листопада 1894 р., 365 арк.

1.90. Спр.2027 Справа про нагляд за діяльністю професійних союзів і товариств в м. Одеса, 17 серпня 1907 р. – 7 квітня 1913 р., 268 арк.

1.91. Спр.2494 Листування з Одеським градоначальником про дозвіл правління товариства «Праця» відновити вечірні курси для ремісників-євреїв, 1910 р., 53 арк.

1.92. Спр.2945 Листування з херсонським генерал-губернатором. Списки товариств по Одеській губернії, 12 січня 1915 р. – 3 лютого 1916 р., 246 арк.

Оп.2

1.93. Спр.52 Доповіді начальника жандармського управління м. Одеси Головному начальнику Одеського військового округу і генерал-губернатора про виконання пошуків і арештів в м. Одеса членів «Центрального союзу німецьких товариств флоту за кордоном», про перевірку листів отриманих агентурним шляхом і по іншим питанням, 3 серпня – 17 грудня 1914 р., 110 арк.

1.94. Спр.53 Листування з Департаментом поліції, одеським градоначальником і іншими установами про збір свідчень про членів «Південно-російського німецького товариства», «Дамського товариства допомоги бідним німцям-католикам» в м. Одеса, 18 серпня 1914 р. – 13 березня 1915 р., 86 арк.

1.95. Спр.142 Листування з одеським градоначальником про пересилку списків професійних просвітніх і кооперативних товариств діючих в м. Одеса, 3 грудня 1915 р. – 27 липня 1916 р., 18 арк.

Оп. 7

1.96. Спр.10 Витяг із статуту одеського відділення «Товариства охорони здоров'я єврейського населення», 7 січня 1914 р. – 25 лютого 1915 р., 257 арк.

Ф. 301 Подільське губернське жандармське управління

Оп. 1

1.97. Спр.57 Алфавітний покажчик осіб, 1870 р., 118 арк.

1.98. Спр.1237 Відношення Київського охоронного відділення від 23 квітня 1908 р. про діяльність в Подільській губернії польського просвітнього товариства «Освята», 7 січня 1908 р. – 23 січня 1909 р., 590 арк.

1.99. Спр.1536 Листування з політичним начальником Подільського ГЖУ про політичну перевірку навчаючихся, 10 січня 1912 р. – 9 січня 1913 р., 441 арк.

Оп. 2

1.100. Спр.249. Агентурні відомості про діяльність польських організацій, 8 липня 1910 р. – 11 листопада 1911 р., 54 арк.

1.101. Спр.443 Листування з начальником Подільського ГЖУ про розшук анархістів членів бойових груп, партій есерів і інших осіб, про встановлення членів польської організації «Союз землевладців» Подільської губернії, 1 січня – 28 грудня 1911 р., 125 арк.

Ф. 1335 Волинське губернське жандармське управління

Оп.1

1.102. Спр.867 Листування з волинським губернатором, помічниками начальника правління в повітах про діяльність в Волинській губернії польських національних товариств, 12 грудня 1907 р. – 16 січня 1908 р., 438 арк.

1.103. Спр.973 Обіжники департаменту поліції і листування з волинським губернатором та іншими особами про посилення нагляду за політичними партіями, 7 квітня 1908 р. – 25 липня 1913 р., 185 арк.

1.104. Спр.974 Повідомлення департаменту поліції від 26 березня 1908 р. про заборону відкриття в м. Житомир польського товариства «Освята», 5 січня – 4 грудня 1908 р., 212 арк.

1.105. Спр.1906 Листування з волинським губернатором, прокурором Луцького окружного суду, дубенським повітовим справником про адміністративну висилку іноземних підданих та політичну перевірку різних осіб, 5 травня 1915р. – 8 січня 1916 р., 495 арк.

1.106. Спр.2132 Листування з Київським охоронним відділенням про діяльність польського просвітнього товариства «Освята», 25 квітня 1908 р., 2 арк.

1.107. Спр.2134 Листування з волинським губернатором і помічником начальника Волинського ГЖУ в повітах про з'ясування діяльності осіб, які належать до «Товариства взаємодопомоги євреїв землеробів і ремісників», 14 липня – 20 липня 1908 р., 5 арк.

1.108. Спр 2167 Листування з Київським охоронним відділенням волинського губернатора і іншими особами про діяльність осіб, які належали до товариства «Освята», 9 лютого 1910 р. – 12 травня 1912 р., 1 арк.

Ф. 350 Херсонське губернське жандармське управління

Оп. 1

1.109. Спр.2 Про діяльність польських товариств в м. Херсоні. Із свідчень отриманих агентурним шляхом, липень 1913 р. – червень 1914 р., 13 арк.

1.110. Спр.3 Про діяльність польських товариств в м. Херсоні. Із свідчень отриманих агентурним шляхом, липень 1913 р. – червень 1914 р., 9 арк.

Ф. 1439 Чернігівське губернське жандармське управління

Оп. 1

1.111. Спр.909 Справа про кооперативні професійні просвітні та ін. товариства, кредитні, ощадно-позичкові, земські каси станових установ, 26 березня 1908 р. – 15 лютого 1909 р., 125 арк.

1.112. Спр.1481 Списки товариств, попечительств і інших організацій з вказівкою їх особистого складу, існуючих в Чернігівській губернії, 2 травня – 5 червня 1913 р., 19 арк.

1.113. Спр.1754 Листування з чернігівським губернатором, прокурором Чернігівського окружного суду про встановлення особи затриманого в м. Чернігові, який назвав себе австрійським підданим Богумилом Вандасу, 22 грудня 1916 р. – 4 березня 1917 р., 65 арк.

1.114. Спр.1755 Донесення помічників начальника Чернігівського губернського жандармського управління про німецькі колонії, які розташовані в Чернігівській області, 14 січня – 8 червня 1916 р., 17 арк.

Ф. 323 Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Полтаві та інших повітах

Оп. 1

1.115. Спр.70 Листування з начальником Полтавського ГЖУ і жандармськими унтер-офіцерами про з'ясування в Полтавській губернії польських клубів, товариств, союзів, 19 січня – 10 лютого 1913 р., 37 арк.

Ф.1598 Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Володимир-Волинському повіті та ін. повітах

Оп. 1

1.116. Спр.152 Листування з начальником Волинського ГЖУ і унтер-офіцерами додаткового штату про з'ясування делегатів на обласному з'їзді партії есерів, про розшук членів бойової організації революційної фракції Польської соціалістичної партії, 13 січня 1909 р. – 24 січня 1910 р., 147 арк.

1.117. Спр.155 Листування з Волинським ГЖУ і унтер-офіцерами додаткового штату про розшук осіб, які належать до партії есерів, «Бунд», Польської соціалістичної партії, 2 січня 1909 р. – 8 січня 1910 р., 553 арк.

Ф. 1599 Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Овручському і Староконстянтинівському повітах

Оп.1

1.118. Спр.130 Листування з Волинським ГЖУ і унтер-офіцерами додаткового штабу про посилення роботи у зв'язку з веденням військового положення, про виселення іноземних підданих із району військових дій, 15 липня 1914 р. – 9 березня 1915 р., 142 арк.

Ф. 1262 Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Новгород-Волинському повіті та ін. повітах

Оп.1

1.119. Спр.38 Листування з Волинським ГЖУ і унтер-офіцерами додаткового штабу про виявлення осіб, які належать до польської соціалістичної партії, 3 липня – 20 грудня 1910 р., 37 арк.

Ф.275 Київське охоронне відділення

Оп. 1

1.120. Спр.869. Справа про прохання різних осіб про дозвіл постанови польських, німецьких і українських спектаклів, 12 листопада 1905 р. – 14 грудня 1906 р., 70 арк.

1.121. Спр.1106 Статут товариства «Єврейський товаристський союз», 17 арк.

1.122. Спр.1723 Список функціонуючих в м. Києві польських товариств і гуртків із повідомлення київського поліцмейстера, 7 березня 1908 р., 245 арк.

1.123. Спр.1727 Листування київського губернатора із київським поліцмейстером і іншими особами про політичну перевірку різних осіб, 24 вересня – 13 січня 1909 р., 336 арк.

1.124. Спр.2193. Статут Київського польського жіночого гуртка, 15 арк.

1.125. Спр.2198. Листування з Департаментом поліції, Волинським ГЖУ і іншими установами про український і польський національний рух, про діяльність партії «Народна свобода», 6 лютого 1910 р. – 31 жовтня 1911 р., 50 арк.

Оп. 2

1.126. Спр.33. Справа про заснування в Київському політехнічному інституті товариства «Братня Допомога», 44 арк.

Ф.276 Південно-Західне районне охоронне відділення

Оп. 1

1.127. Спр.310 Агентурні свідчення про польське благодійне товариство в м. Бердичеві, 18 грудня 1910 р., 711 арк.

1.128. Спр.367. Ч. II «Повідомлення начальника волинського ГЖУ про утворення польських організацій на цукровому заводі у м. Сатанові Подільської губернії», 61 арк.

1.129. Спр.418 Зведення агентурних свідчень по м. Житомиру і Волинської губернії про діяльність українських, польських та єврейських товариств, 5 березня 1912 р. – 4 січня 1913 р., 220 арк.

1.130. Спр.410 Листування з губернським жандармським управлінням про таємні польські школи, які належать до товариства «Освята» в м. Вінниці, 9 лютого – 13 грудня 1912 р., 123 арк.

1.131. Спр.470 Листування з губернським жандармським управлінням, 104 арк.

Ф.268 Південно-районне охоронне відділення

Оп.1

1.132. Спр.170 Справа про діяльність і арешт осіб, які належать до Одеської групи анархістів-комуністів, 12 грудня 1906 р. – 27 квітня 1909 р., 195 арк.

1.133. Спр.710 Листування з Департаментом поліції, Херсонським ГЖУ і іншими установами про діяльність в м. Одеса польського зібрання «Огнисько» і «Товариства рівноправ'я польських жінок», про відкриття при римокатолицьких церквах в м. Одеса благодійних установ, 126 арк.

1.134. Спр. 899 Статут одеського польського зібрання «Огнисько» 1906 р., 10 січня – 30 листопада 1913 р., 85 арк.

Ф. 707 Управління опіки Київського навчального округу

Оп. 87

1.135. Спр.6759 Обіжник МНП від 1 липня 1887 р. про збільшення плати за навчання в університеті і обмеження прийому в університет осіб єврейської національності, 1887 р., 53 арк.

Оп. 150

1.136. Спр.44 Обіжник МНП від 5 липня 1899 р. про нагляд встановленої відсоткової норми при прийомі у ВНЗ осіб польської і єврейської національності, 1899 р., 44 арк.

Оп. 261

1.137. Спр.8 Розпорядження МНП про заборону викладання польської мови священникам, 1860 р., 1 арк.

Оп. 262

1.138. Спр.5 Повідомлення Департаменту розряду ВНЗ від 23 грудня 1901 р. про вступ євреїв в київські університети нелегальним шляхом, 1901 р., 1 арк.

1.139. Спр.6 Витяг із звіту за 1893 р. про недопущення ополячення Волинської губернії, 1893 р., 6 арк.

Ф.289. Київська кріпосна жандармська команда

Оп.1

1.140. Спр.312. Листування Міністерства внутрішніх справ КГЖУ, приставом Печерського поліцейської ділянки м.Києва і ін. установами і особами. Списки євреїв, які проживають в Печерській частині м. Києва в 1901 р., 1904 р., березень 1888 р. – 4 липня 1913 р., 250 арк.

Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку

Оп.1

1.141. Спр.142 Листування з Київським губернатором про прохання голови правління товариства «Освятя» в м. Києві про дозвіл професору Львівського університету А. Шеленговському прочитати в м. Києві реферат на польській мові на тему «Історична література новітнього періоду», 12 вересня 1908 р. – 13 лютого 1909 р., 137 арк.

1.142. Спр.247 Списки видань на слов'янських мовах і постанови цензорів по ним, представлені комітетом на перегляд в Центральний комітет іноземної цензури, 21 січня 1909 р. – 11 січня 1910 р., 76 арк.

1.143. Спр.262 Листування з Київським губернатором про дозвіл польському товариству літніх колоній в м. Києві влаштувати артистичний вечір, 4 січня 1910 р. – 29 грудня 1912 р., 493 арк.

1.144. Спр.440 Листування про перегляд програми концерту влаштованого правлінням «Польського товариства літніх колоній», 2 січня 1913 р. – 23 грудня 1916 р., 509 арк.

Ф. 317. Прокурор Київської судової палати

Оп. 1

1.145. Спр.279. Ч.10 Проект статуту «Єврейського національного гуртка студентів-євреїв» Київського політехнічного інституту, 268 арк.

Ф. 419 Прокурор Одеської судової палати

Оп. 1

1.146. Спр.2071 Дізнання про польське буржуазно-націоналістичне товариство «Сокіл» в Одесі, 28 серпня 1894 р. – 16 вересня 1894 р., 141 арк.

Ф. 731. Київське товариство сільського господарства

Оп. 1

1.147. Спр.1. Книга протоколів засідань ради і загальних зібрань товариства, 7 січня – 2 грудня 1888 р., 24 арк.

1.148. Спр.73 Книга постанов відділу землеволодіння, 20 січня 1896 р. – 19 лютого 1902 р., 38 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. 200 Вінницький повітовий очільник дворянства

Оп.1

1.149. Спр.499 Статут Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, 26 квітня – 7 серпня 1896 р., 7 арк.

1.150. Спр.640 Справа про збір пожертвувань для голодного населення постраждалих губерній, 20 жовтня 1891 р. – 17 серпня 1892 р., 21 арк.

1.151. Спр.710 Програма положення про третій обласний з'їзд сільських господарів, програма сільськогосподарських і промислових виставок в м. Києві, 6 березня 1896 р., 15 арк.

1.152. Спр.713 Обіжники подільського губернатора, Департаменту громадських справ МВС, 23 березня – 30 серпня 1896 р., 4 арк.

1.153. Спр.717 Листування з управлінням державного майна Київської і Подільської губернії про відкриття в м. Проскурові Першого з'їзду сільських господарів, положення про з'їзд, 4 червня – 22 жовтня 1896 р., 62 арк.

1.154. Спр.797 Листування з Подільським губернським очільником дворянства про організацію в м. Києві з'їзду землевладців Південно-Західного краю, 11 вересня – 27 листопада 1906 р., 9 арк.

Ф. 62 Вінницьке відділення державного банку

Оп.1

1.155. Спр.75 Акти ревізій протоколи загальних зібрань Ільєво-Польського кредитного товариства, 2 серпня 1908 р. – 28 лютого 1917 р., 25 арк.

Ф. 793 Могилів-подільське товариство допомоги бідним євреям

Оп.1

1.156. Спр.1 Звіт товариства за 1915-1917 рр., 54 арк.

Ф.866 Грохольські графи-поміщики

Оп.1

1.157. Спр.68 Протоколи засідань комісій Ради Подільського сільськогосподарського товариства, 1914 р., 2 арк.

1.158. Спр.78 Рахунок наданий Грохольському С., Руссановському А., 1896 р., 10 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф.11 Канцелярія катеринославського цивільного губернатора

Оп.1

1.159. Спр.332 Прохання різних осіб про дозвіл організації благодійних спектаклів, гулянь і танцювальних вечорів, 28 апреля 1898 р. – 18 грудня 1899 р., 40 арк.

1.160. Спр.365 Прохання різних осіб про дозвіл влаштувати читання публічних лекцій, постанови в театрах, 14 січня – 27 вересня 1900 р., 192 арк.

1.161. Спр.449 Листування з Міністерством народної освіти по проханням різних осіб про дозвіл читання публічних лекцій в Катеринославі і Катеринославській губернії, 4 січня – 30 грудня 1904 р., 211 арк.

1.162. Спр.543 Обіжники департаменту, 9 квітня 1907 р. – 24 вересня 1908 р., 260 арк.

1.163. Спр.674 Справа з матеріалами про діяльність Катеринославського наукового товариства, 1 березня 1908 р. – 31 січня 1909 р., 40 арк.

1.164. Спр.995 Прохання різних осіб про дозвіл їм займатися педагогічною діяльністю, відкривати приватні заклади і листування з поліцмейстером, інспекторами народних училищ і іншими по цьому питанню, 13 серпня – 18 жовтня 1908 р., 619 арк.

1.165. Спр.1187 Справа про дозвіл Шпіндлеру і Петгольцу в м. Олександрівці видавати німецьку газету «Бюргер цейтунг», 28 грудня 1911 р. – 19 вересня 1914 р., 59 арк.

1.166. Спр. 1238 Оголошення, статуту, 846 арк.

Ф. 20 Катеринославське губернське правління

Оп.1

1.167. Спр.16 Справа про дозвіл євреям, які проживають в с. Василькові, Павлоградського повіту запросити єврея-вчителя, 11 жовтня – 16 жовтня 1897 р., 9 арк.

Ф. 33 Катеринославське губернське у справах про товариства присутствіє

Оп.1

1.168. Спр.1 Матеріали охоронного відділення з 1906-1908 рр., 1906-1908 рр., 36 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф.70 Канцелярія волинського губернатора

Оп.1

1.169. Спр.557 Справа про відмову особам римо-католицького віросповідання в придбанні земельної власності в Південно-Західному краї, 19 листопада 1896 р., 76 арк.

Оп.2

1.170. Спр.24 Обіжник волинського губернатора про закриття польських шкіл, 1907 р., арк. 40

Ф. 71 Дирекція народних училищ Волинської губернії

Оп.1

1.171. Спр.1437 Свідчення про стан єврейських навчальних закладів Волинської губернії, 6 травня – 11 липня 1862 р., 14 арк.

Ф. 187 Волинське товариство хмелярів

Оп.1

1.172. Спр.1 Протоколи зібрань хмелеводів Волині, ярмаркових комісій, листування з Російським товариством садівництва і інші матеріали, про проведення в м. Житомирі щорічних ярмарків-виставок хмелю, 22 березня 1903р. – 1 червня 1911 р., 246 арк.

1.173. Спр.2 Протоколи ярмаркових комісій, листування з Російським товариством садівництва з хмелеводами Волині про проведення в м. Житомирі ярмарків-конкурсів на кращі сорти хмелю, про запрошення на ярмарки великих торговців хмелем і власників пивоварень з заводів Росії і із-за кордону, про встановлення цін на хміль. Список чехів-членів Волинського відділення хмелярства, 22 березня 1907 р. – 12 грудня 1911 р., 137 арк.

1.174. Спр.20 Виписки із протоколу зібрань членів товариства від 30 червня 1913 р., листування з Департаментом землеволодіння і волинським губернатором про влаштування в м. Житомирі ярмаркового комітету для організацій щорічних ярмарок по продажу хмелю, 21 травня 1913 р. – 22 березня 1914 р., 37арк.

1.175. Спр.28 Довідка про історію Волинського товариства хмелярів, 21 березня 1914 р. – 3 травня 1914 р., 4 арк.

Ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства і союзи присутствіє

Оп.1

1.176. Спр.1 Листування з повітовими очільниками, волинським губернським жандармським управлінням про надання в Департамент громадських справ МВС свідчень про існуючих в губернії товариств і союзів, які переслідують політичну мету; списки сільськогосподарських, споживчих та ін. товариств Волинської губернії, 9 серпня 1906 р. – 22 березня 1917 р., 387 арк.

1.177. Спр.3 Реєстр товариств і союзів Волинської губернії, 3 липня 1906 р. – 17 серпня 1911 р., 79 арк.

1.178. Спр.7 Про заснування Товариства католицької жіночої прислуги в м. Житомирі, 14 квітня 1907 р. – 11 вересня 1914 р., 36 арк.

1.179. Спр.41 Про заснування в м. Ковелі Товариства допомоги бідним євреям під назвою «Мошав-Зекіним», 13 липня – 7 листопада 1909 р., 18 арк.

1.180. Спр.45 Про заснування Чеського благодійного і просвітнього товариства в м. Здолбунові, 25 червня 1910 р. – 20 вересня 1914 р., 42 арк.

1.181. Спр.46 Про заснування споживчого товариства в чеському селі Борятині Луцького повіту, 3 липня 1910 р. – 11 лютого 1911 р., 23 арк.

1.182. Спр.63 Про заснування Єврейського благодійного товариства допомоги бідним і хворим євреям в м. Славуті Волинської губернії під назвою «Місхов-Ладок», 25 червня 1910 р. – 20 вересня 1914 р., 42 арк.

1.183. Спр.78 Про заснування Ковельського римо-католицького благодійного товариства, 7 травня 1911 р. – 9 липня 1914 р., 46 арк.

1.184. Спр.86 Про заснування Ровенського польського громадського зібрання, 31 жовтня 1911 р. – 9 березня 1912 р., 43 арк.

1.185. Спр.87 Про заснування Товариства піклування про бідних дітей, які навчаються в Ровенській єврейській громадській Талмуд-Торі, 4 листопада 1911 р. – 2 квітня 1912 р., 14 арк.

1.186. Спр.104 Про заснування єврейського Товариства допомоги бідним євреям під назвою «Бет-Молон-Лоаншим» в містечку Полонному Новгород-Волинського повіту, 2 травня – 17 жовтня 1912 р., 2 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 10 Київське губернське у справах про товариства і союзи присутствіє

Оп. 1

1.187. Спр.5 Журнал зареєстрованих присутствієм товариств за 1906 р., 1906 р., 40арк.

1.188. Спр.19 Київське товариство для поширення французької мови. Статут товариства. Список членів товариства, 23 травня 1906 р. – 6 квітня 1912 р., 41арк.

1.189. Спр.27 Статут Звенигородського римо-католицького товариства. Звіт товариства за 1909 р., 26 жовтня 1906 р. – 23 січня 1910 р., 79 арк.

1.190.Спр.29 Справа про затвердження проекту статуту Грецького благодійного товариства в м. Києві, 17 січня 1907 р. – 24 січня 1909 р., 33 арк.

1.191. Спр.32 Справа про затвердження статуту благодійного товариства євреїв м. Черкаси, 10 грудня 1907 р. – 1912 р., 140 арк.

1.192. Спр.33 Статут товариства Південно-західного німецького товариства. Звіт товариства за 1910-1911 рр., 12 липня 1907 р. – 3 грудня 1914 р., 61 арк.

1.193. Спр.45 Товариство піклування про престарілих євреїв в м. Києві. Статут. Список членів правління і річний звіт за 1907 р., 18 липня 1907 р. – 6 лютого 1908 р., 28 арк.

1.194. Спр.49 Статут товариства допомоги бідним євреям м. Таращи Київської губернії. Звіт товариства за 1910 р. Список дійсних членів, 18 квітня 1907 р. – 20 листопада 1912 р., 83 арк.

1.195. Спр.61 Про затвердження статуту Уманського польського гімнастичного товариства, 21 лютого – 17 квітня 1907 р., 20 арк.

1.196. Спр.66 Про затвердження проекту статуту ощадно-позичкової каси Товариства піклування про бідних ремісників і робітників євреїв м. Києва, 3 січня – 30 червня 1907 р., 27 арк.

1.197. Спр.87 Про затвердження проекту статуту товариства взаємодопомоги студентам-полякам Імператорського університету св. Володимира, 20 грудня 1908 р. – 31 січня 1909 р., 12 арк.

1.198. Спр.89 Статути Тарашинського і Ковельського благодійних товариств «Гмилус-Хесед» для видачі безвідсоткових позик. Список членів Тарашанського благодійного товариства, 17 грудня 1908 р. – 5 червня 1910 р., 44 арк.

1.199. Спр.92 Прохання болгарських підданих про відкриття і затвердження статуту товариства Болгарське земляцтво в м. Києві, 11 березня 1908 р. – 20 березня 1912 р., 22 арк.

1.200. Спр.95 Таємна листування про діяльність політико-просвітніх товариств в Київській губернії, 1908-1910 рр., 186 арк.

1.201. Спр.102 Прохання громадян м. Радомишля про затвердження статуту і відкриття Товариства піклування про бідних дітей, 3 січня 1908 р. – 25 листопада 1910 р., 58 арк.

1.202. Спр.110 Про зміну і доповнення правління для притулку св. Вацлава при Київському римо-католицькому благодійному товариству, 22 вересня – 30 листопада 1908 р., 9 арк.

1.203. Спр.116 Товариство піклування про бідних дітей євреїв м. Ржищева Київського губернії, 11 вересня 1908 р. – 15 листопада 1915 р., 51 арк.

1.204. Спр.117 Справа про реєстрацію Товариства взаємодопомоги єврейським вчителям і меламедам, які проживають в м. Києві. Звіт за 1914 р., 5 червня 1908 р. – 2 листопада 1916 р., 175 арк.

1.205. Спр.121 Справа про Товариство допомоги хворим євреям в м. Умані «Езрас-Хойлім», 1908-1911 рр., 23 арк.

1.206. Спр.124 Справа про реєстрацію Київського латишського товариства народної освіти. Список членів комітету. Звіт про діяльність за 1909 р., 15 листопада 1908 р. – 30 квітня 1909 р., 40 арк.

1.207. Спр.133 Справа про реєстрацію благодійного товариства євреїв м. Канева, 5 жовтня 1908 р. – 31 березня 1909 р., 37 арк.

1.208. Спр.145 Статути гімнастичних товариств «Південь» і «Сокіл». Опис і правила щодо ношення парадного костюму членами товариства «Сокіл», 4 липня 1908 р. – 17 жовтня 1909 р., 73 арк.

1.209. Спр. 154 Бердичівське римо-католицьке благодійне товариство. Звіти про діяльність товариства за 1909 – 1910 рр., 33 арк.

1.210. Спр.161 Статут Товариства допомоги бідним євреям м. Києва «Гмулус-Хесед». Звернення бюро правління до всіх громадян-євреїв з проханням про пожертвування на користь товариства, 20 березня 1909 р. – 25 січня 1910 р., 48 арк.

1.211. Спр.170 Про реєстрацію товариства під назвою Київський гурток польських літераторів і журналістів. Грошовий звіт за 1910-1911 рр., 9 березня 1909 р. – 16 липня 1912 р., 37 арк.

1.212. Спр.174 Справа про реєстрацію Товариства піклування про бідних дітей євреїв в м. Білій Церкві. Звіт за діяльність товариства 1910 – 1911 рр. Список членів правління, 9 березня 1909 р. – 2 квітня 1911 р., 88 арк.

1.213. Спр.176 Свідчення про благодійні і просвітні товариства м. Києва, 1909р., 58 арк.

1.214. Спр.196 Список споживчих товариств в селах і містечках Київської губернії, 1910 р., 37 арк.

1.215. Спр.198 Справа про реєстрацію і затвердження статуту Богуславського благодійного товариства «Гмилус-Хесед» для видачі безвідсоткових позик, 13 листопада 1910 р. – 28 лютого 1912 р., 33 арк.

1.216. Спр.202 Про реєстрацію допомоги бідним євреям в м. Ходорка Київської губернії «Лінас-Гацедек», 1906 – 1910 рр., 29 арк.

1.217. Спр.208 Справа про Київське друге товариство допомоги бідним євреям «Гмулис-Хесед», 22 листопада 1910 р. – 3 березня 1912 р., 26 арк.

1.218. Спр. 226 Про реєстрацію по зміненому статуту Французького благодійного товариства, 1912 р., 21 арк.

1.219. Спр. 236 Про реєстрацію товариства Києво-либідської дешевої столової, 6 квітня – 20 травня 1910 р., 10 арк.

1.220. Спр.252 Справа про Товариство допомоги бідним дітям євреїв м. Городище Черкаського повіту, 1906-1910 рр., 12 арк.

1.221. Спр.255 Справа про Уманське позичково-благодійне товариство «Гмулис-Хесед», 1906-1911 рр., 16 арк.

1.222. Спр.237 Справа про Товариство допомоги найбіднішому єврейському населенню м. Києва, 1910-1913 рр., 19 арк.

1.223. Спр. 239 Прохання засновників про відкриття і реєстрацію Єврейського літературного товариства в м. Олександрівка Київської губернії. Статут і список засновників товариства, 6 квітня 1910 р. – 11 березня 1911 р., 30 арк.

1.224. Спр. 269 Листування з Київським Римо-католицьким товариством по питанням, які торкаються діяльності товариства, 1910 р., 7 арк.

1.225. Спр. 271 Справа про затвердження статуту під назвою «Союз осіб служащих в сільському господарстві і сільськогосподарській промисловості Південно-західного краю», 7 квітня 1910 р. – 22 березня 1911 р., 15 арк.

1.226. Спр.284 Реєстрація товариства піклування по бідних дітей євреїв м. Златополя, 1911-1912 рр., 10 арк.

1.227. Спр. 300 Про реєстрацію товариства піклування про бідних дітей євреїв в с.Деміївка. Список членів правління товариства, 29 березня – 14 липня 1911 р., 25 арк.

1.228. Спр.304 Справа товариства допомоги бідним євреям м. Умані, 1911-1912 рр., 43 арк.

1.229. Спр.312 Про затвердження статуту Грецького благодійного товариства в м. Київ, 17 червня 1911 р., 3 арк.

1.230. Спр.322 Донесення повітових очільників про закриття відділень Єврейського літературного товариства 20 вересня – 30 листопада 1911 р., 6 арк.

1.231. Спр.323 Польське товариство літніх колоній в м. Києві. Статут, звіт про діяльність за 1911 – 1912 рр. Списки членів правління товариства, 26 травня 1911 – 11 грудня 1914 рр., 88 арк.

1.232. Спр.340 Справа про затвердження проекту статуту Київського гімнастичного товариства «Сокил», 5 лютого – 10 жовтня 1911 р., 43 арк.

1.233. Спр.358 Справа про Естонське товариство, 1911-1916 рр., 11 арк.

1.234. Спр.361 Справа про товариство піклування про бідних дітей євреїв м. Макарова, 1911 р., 15 арк.

1.235. Спр.367 Справа про реєстрацію Київського німецького товариства. Листування по питанню про діяльність і закриття товариства по розпорядженню військової влади, 8 листопада 1912 р. – 4 грудня 1915 р., 28 арк.

1.236. Спр.380 Справа про товариство піклування про бідних дітей євреїв в м. Умані, 1912-1913 рр., 24 арк.

1.237. Спр.382 Списки членів єврейських товариств, існуючих в Чигиринському повіті, 1912 р., 67 арк.

1.238. Спр.397 Справа про реєстрацію статуту Київського товариства розповсюдження французької мови в зміненій редакції, 23 травня 1912 р. – 4 березня 1914 р., 28 арк.

1.239. Спр.398 Справа про Верховинське благодійне товариство євреїв «Гмулис-Хесед», 1906-1911 рр., 31 арк.

1.240. Спр.402 Справа про реєстрацію статуту Товариства лікарів і дослідників для вивчення і покращення медико-санітарних умов життя єврейського населення, 29 листопада 1912 р. – 27 січня 1914 р., 23 арк.

1.241. Спр.427 Списки існуючих в м. Києві і губернії єврейських товариств, клубів, зібрань і членів таких, 19 червня 1912 р., 153 арк.

1.242. Спр.477 Статут відділення товариства для розповсюдження просвіти між євреями в Росії, 28 листопада 1912 – 27 червня 1913 р., 7 арк.

1.243. Спр.489 Листування голови Чеського благодійного товариства ім. Я. Коменського с присутністю по питанню про діяльність товариства і окремих його членів. Звіт товариства за 1911 рік, 2 січня 1912 – 19 квітня 1913, 16 арк.

1.244. Спр.498 Про реєстрацію статуту «Київського товариства для боротьби з туберкульозом і бугорчаткою» в зміненій редакції, 2 березня – 24 липня 1912 р., 25 арк.

1.245. Спр.514 Листування про відкриття в межах Київської губернії відділень Товариства охорони здоров'я єврейського населення, 18 лютого 1913 р. – 15 лютого 1914 р., 10 арк.

1.246. Спр.532 Справа про виявлення в Уманському єврейському клубі «Бесіда» азартних ігор і карт, 5 квітня – 16 травня 1913 р., 24 арк.

1.247. Спр.537 Справа про реєстрацію статуту Польського товариства літніх колоній в м. Умані, 29 березня – 2 вересня 1913 р., 26 арк.

1.248. Спр.570 Обіжники і інші керівні документи, які стосуються діяльності товариств і союзів, 19 жовтня 1913 р. – 2 жовтня 1914 р., 10 арк.

1.249. Спр.636 Справа про Київське польське медичне товариство. Звіт товариства за 1911 р., 9 січня – 4 березня 1913 р., 10 арк.

1.250. Спр.645 Звіти про діяльність товариств існуючих в Київській губернії 1913-1915 рр., 802 арк.

1.251. Спр.649 Донесення про діяльність мисливських і стрілкових товариств в Київській губернії. Статути зазначених товариств, 10 квітня – 13 липня 1914 р., 101 арк.

1.252. Спр.681 Справа про реєстрацію статуту Товариства взаємодопомоги студентам-полякам Київського політехнічного інституту, 8 вересня 1914 р., 7 арк.

1.253. Спр.695 Справа про реєстрацію статуту Богуславського римокатолицького благодійного товариства, 12 травня 1914 р., 17 арк.

1.254. Спр.704 Справа про відкриття в м. Києві відділення Єврейського товариства піклування про вищу освіту. Список вповноважених про організації і відкриття відділення, 19 травня 1914 р., 1 арк.

Ф. 348 Київське відділення товариства поширення освіти між євреями в
Росії

Оп. 1

1.255. Спр.1 Протоколи засідань Комітету відділення товариства за 1903 – 1907 рр., 1903-1907 рр., 182 арк.

1.256. Спр.2 Протоколи засідань шкільно-навчальної комісії за листопад 1904 р. – травень 1905 р., 13 листопада 1904 р. – 12 травня 1905 р., 22 арк.

1.257. Спр.12 Протоколи засідань за 1907 – 1911 рр., 28 серпня 1907 р. – 27 червня 1911 р., 186 арк.

1.258. Спр.39 Протоколи засідань комітету за 1911 – 1913 рр., 1911 -1914 рр., 182 арк.

1.259. Спр.45 Копії статей відісланих в редакцію журналу Вісник ТПС, 28 травня 1912 р. – 2 жовтня 1912 р., 48 арк.

1.260. Спр.46 Акти обстеження хедерів в містечках Київської губернії за 1911 р., 12 вересня 1912 р. – 30 листопада 1912 р., 113 арк.

Оп.2

1.261. Спр.1 Протоколи засідань комісії по загальним справам просвіти за 1904р., 5 арк.

1.262. Спр.2 Доповідь про асигнацію грошових сум на придбання приміщення для училища в м. Кам'янці Чигиринського повіту 1904 р., 2 арк.

1.263. Спр.4 Протоколи засідань і загального зібрання членів товариства за 1905 р., 1905 р., 28 арк.

1.264. Спр.5 Протоколи засідань комісії по початковій освіті за 1905 р., 1905 р., 29 арк.

1.265. Спр.6 Звіти по роботі товариства за 1905 р., 1905 р., 13 арк.

1.266. Спр.7 Протоколи засідань і загальних зібрань членів товариства за 1906 р., 1906 р., 16 арк.

1.267. Спр.8 Свідчення про вхідні і витратні грошові суми товариства за період 1907-1911 рр., 129 арк.

1.268. Спр.9 Протоколи засідань і загальних зібрань членів товариства за 1908 р., 37 арк.

1.269. Спр.10 Звіти і відомості про прибутки і витрати грошових сум товариства за 1908-1911 рр., 1908-1911 рр., 12 арк.

1.270. Спр.11 Протоколи засідань членів комітету товариства за 1909 р., 1909 р., 15 арк.

Ф. 2 Канцелярія київського губернатора.

Оп. 46

1.271. Спр.184 Про прохання голови Київського польського медичного товариства доктора медицини К.Румшевіча про дозвіл відкрити в м. Києві бібліотеку і читальню для членів товариства, 9 квітня 1909 р., 86 арк.

Оп. 51

1.272. Спр.156 Про піклування редактора видавця газети «Чехослов'янин» Вячеслава Аввиговського про дозвіл йому відкрити в м. Києві типографію, 5 квітня 1913 р., 4 арк.

Оп. 52

1.273. Спр. 236 Справа про затвердження проекту статуту союзу чеських товариств в Росії Я.А. Коменського, з метою надання допомоги жертвам війни, встановлення культурних і економічних зв'язків, 28 жовтня – 20 грудня 1914 р., 6 арк.

Оп. 49

1.274. Спр 287 Про прохання комітету Бердичівського відділення Товариства любителів єврейської мови «Агудас ховевей свас Єйвер». Про дозвіл йому відкрити в м. Бердичеві бібліотеку читальню, 27 травня 1911 р., 22 арк.

Державний архів Одеської області

Ф.1. Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора

Оп. 147

1.275. Спр.117. Про заснування в Одесі Грецького товариства, 1869 р., 41 арк.

Ф. 2 Канцелярія одеського градоначальника

Оп.1

1.276. Спр.584. Про влаштування в Одесі товариства під назвою «Гармонія», 1861 р., 130 арк.

1.277. Спр.1933. Про ліквідацію безладдя в управлінні Одеського комерційного училища, 1893 р., 50 арк.

1.278. Спр.1946 Про затвердження статуту Одеського гімнастичного товариства, 1892 р., 24 арк.

1.279. Спр.2120 Звіти про діяльність благодійних та інших товариств, 1895 р., 73 арк.

Оп. 7

1.280. Спр.101 Статут німецького товариства освіти в Південній Росії, 28 серпня 1906 р. – 11 грудня 1910 р., 23 арк.

1.281. Спр.110 Статут Південно-російського німецького товариства, 4 вересня 1906 р. – 19 грудня 1915 р., 33 арк.

Ф.6 Опікунський комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії

Оп 4

1.282. Спр. 23377 Про облаштування поселення в Мелітопольському повіті на 38-ій ділянці поблизу м. Мелітополя нової колонії Чехоград, 29 вересня 1869 р., 870 арк.

Ф.274 Одеський (міський) статистичний комітет

Оп.1

1.283. Спр.26 Справа про благодійні установи існуючих в одеському градоначальстві, 27 червня 1884 р., 154 арк.

Ф. 764 Одеське грецьке Родоконакіївське дівоче училище

Оп.1

1.284. Спр.1 Листування з Одеським навчальним округом і іншими установами при організації і діяльності училища при товаристві, 1871 – 1886 рр., 45 арк.

Ф.765 Одеське грецьке добродійне товариство

Оп.1

1.285. Спр.2 Протоколи засідань ради товариства, 1871 – 1884 рр., 19 арк.

1.286. Спр.6 Свідчення про товариства і листування по фінансовим і господарським питанням, 1892 р., 36 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф.629 Подільське губернське у справах про товариства і союзи присутствіє

Оп. 1

1.287. Спр.1 Про відкриття в Подільській губернії відділу Комітету товариства любителів єврейської мови 24 квітня 1908 р. - 23 січня 1913 р., 33 арк.

1.288. Спр.2 Про відкриття в Подільській губернії відділів Товариства для поширення просвіти між євреями в Росії, 13 квітня 1909 р. - 14 вересня 1912 р., 9 арк.

1.289. Спр.3 Про відкриття в Подільській губернії відділення Товариства допомоги євреям-вчителям меламедам, 13 листопада 1909 р. – 17 жовтня 1912р., 35 арк.

1.290. Спр.17 За клопотанням мешканців м. Могилів-Подільська Йосифа Ландау, Арона Бортника та інших про реєстрацію «Могилів-Подільського єврейського клубу», 25 жовтня – 27 листопада 1910 р., 104 арк.

1.291. Спр.39 За клопотанням мешканців м. Гайсина М.Равінський, Ц.Капитинського та інших про реєстрацію Товариства допомоги бідним євреям м. Гайсина Подільської губернії під назвою «Лінас-Гацедек», 26 березня - 31 травня 1911 р., 49 арк.

1.292. Спр.41 За клопотанням мешканців м. Могилів-Подільська інженера-технолога А.Маргуліса, лікаря Ісака А.Хартинського та інших про затвердження статуту Товариства допомоги бідним хворим євреям м. Могилів-Подільська «Езраз-Хойлім», 19 вересня – 16 листопада 1911 р., 56 арк.

1.293. Спр.42 За клопотанням мешканців м. Кам'янець-Подільська Іделя Бруна, Копеля Спектора, Шлеми Мельтона про реєстрацію Кам'янець-Подільського товариства взаємної допомоги бідним євреям-ремісникам, 21 серпня 1911 р. – 28 січня 1914 р., 95 арк.

1.294. Спр.43 За клопотанням мешканця м. Жванець Кам'янецького повіту лікаря Аврума Бандара, Берка Бернштейна та ін. про реєстрацію Товариства допомоги бідним євреям м. Жванець, 25 жовтня – 19 грудня 1911 р., 45 арк.

1.295. Спр.110 Наряди з листування споживчих товариств за попередні роки, які припинили свою діяльність, 13 травня 1914 р. – 22 вересня 1914 р., 45 арк.

1.296. Спр.113 Про заснування Польського клубу в м. Могилів-Подільську, 14 квітня 1914 – 27 червня 1914 р., 35 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. 128 Канцелярія чернігівського цивільного губернатора

Оп.1

1.297. Спр.13116 Статистичні свідчення про народонаселення, про стани, кількість церков та ін. за 1874 р., 1874 р., 63 арк.

1.298. Спр.13225 Прохання Ніжинського грецького товариства про влаштування в Ніжині грецького училища, 31 серпня – 25 вересня 1907 р., 8 арк.

1.299. Спр. 13263 Листування з чернігівським поліцмейстером і Київським навчальним округом про Товариство взаємодопомоги учням Чернігівської губернії, 3 грудня 1908 р., 4 арк.

Ф. 127 Чернігівське губернське правління

Оп.22

1.300. Спр.1972 Справа про прохання австрійських підданих, працюючих в Остерському земстві чехів, про прийняття їх в російське підданство, 12 грудня 1912 р. – 28 січня 1917 р., 3 арк.

Ф.1435 Прилуцька чоловіча гімназія, м. Прилуки Полтавської губернії

Оп.1

1.301. Спр. 42 Обіжники попечителя Київського навчального округу і листування про невидачу стипендій навчаючимся єврейської національності, 5 вересня 1875 р. – 24 червня 1881 р., 9 арк.

Ф. 206 Чернігівська міська управа

Оп.1

1.302. Спр.8 Документи про діяльність уповноважених єврейських товариств, 12 лютого – грудень 1913 р., 89 арк.

1.303. Спр.67 Листування з чернігівським губернським управлінням про вибір уповноважених від єврейського товариства для завідування єврейських благодійними установами, квітень 1907 р. – лютий 1909 р., 121 арк.

Ф.758 Чернігівська міська трьохрічна торгівельна школа

Оп.1

1.304. Спр.15 Звіти витратних грошових коштів на утримання школи, фінансовий звіт по школі за 1903 р. з прикладеною квитанцією про прийом коштів за навчання, список осіб, які пожертвували кошти на будівництво торгівельної школи в м. Чернігові, 86 арк.

1.305. Спр.27 Обіжники навчального відділу Міністерства фінансів, листування з правлінням Товариства допомоги навчаючимся початкових навчальних закладів м. Чернігова. Звіти вступних і витратних грошових коштів на утримання школи на 1906 р., 127 арк.

1.306. Спр.62 Про надання матеріальної допомоги навчаючимся школи, січень – лютий 1908 р., 23 арк.

Державний архів м. Києва

Ф.210 Київське Катеринославське училище

Оп.1

1.307. Спр.616 Рапорт директора училища Крейцмана про структуру училища і становому складу навчаючихся, 1898-1899 рр., 22 арк.

Ф. 276 Безкоштовна амбулаторна лікарня Товариства надання допомоги хворим дітям м. Києва

Оп.1

1.308. Спр.1 Журнал засідань Ради Київської єврейської лікарні за 1891 р., 1891 р., 17 арк.

Ф.252 Київське благодійне товариство «Допомога»

Оп.2

1.309. Спр.1 Справа про діяльність Песчаного ощадно-позичкового товариства, 1908-1918 рр., арк. 26

1.310. Спр.2 Справа про діяльність Чернецкого ощадно-позичкового товариства, 1912-1916 рр., арк. 17

Ф. 161 Київський союз установ дрібного кредиту.

Оп. 1

1.311. Спр.2 Огляд діяльності Київського губернського земства в області споживчої кооперації, 1911 р., 11 арк.

1.312. Спр.10 Протоколи засідань кооперативної секції Всеросійської виставки в м. Києві в 1913 р., положення бюро секції про експертизу, 1912, арк.

1.313. Спр.14 Листування кооперативної секції Київської всеросійської виставки в 1913 р. з кооперативними організаціями експонатів, їх опис на виставці 1913 р., 1913 р.,

1.314.Спр.15 Протоколи ревізії союзу в 1913 р., 23 квітня – 3 травня 1913 р.,

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І.

Вернадського

Ф. 321 Діловодство та листування Товариства для поширення освіти поміж євреями в Росії

Оп.3

1.315. Спр.738 Справа Товариства поширення освіти про бібліотеки в м. Немирові, 1899-1900, 8 арк.

1.316. Спр.1328 Офіційний лист канцелярії Товариства для поширення серед євреїв Самоїловичу, 19 грудня 1900 р., 1 арк.

1.317. Спр.2546 Офіційний лист Крейніка М. проте, що Київська губернія не входить в район діяльності Московського Товариства поширення освіти, 13 серпня 1909 р., 1 арк.

1.318. Спр.2563 Затвердженні зміни від 07.09.1901 зміни і доповнення до статуту Товариства поширення освіти, 1901 р., 2 арк.

Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України

Ф.7 Національні меншини

Оп.6

1.319. Спр.32 Матеріали чеської школи в м. Києві, 1912-1913 рр., 8 арк.

1.320. Спр.37 Чеське товариство «Ян Амос Коменський» в м.Києві, 1907-1918, 28 арк.

1.321. Спр.38 Діяльність культурно-освітньої секції Чеського товариства «Ян Амос Коменський», 1907-1919 рр., 43 арк.

1.322. Спр.39 Діяльність драматичної і музичної секції Чеського товариство «Ян Амос Коменський» у м. Києві, 1916-1918 рр., 103 арк.

1.323. Спр.40 Союз чеських товариств, 1914-1917 рр., 20 арк.

2.Законодавчі акти

2.324. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXV. 1905 г. Отделение первое (№25605-27172). Дополнения. – СПб: Государственная Типография, 1908. – 966 с.

2.325. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XXXVII. 1862 г. Отделение второе (№38622-39116). Дополнения. – СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1865. – 608 с.

2.326. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. X. 1835 г. Отделение первое (№7717-8356). – СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1836. – 918 с.

2.327. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XLI. 1867 г. Отделение второе (№44078-44894). – СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1871. – 1206 с.

2.328. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XXXVIII. 1863 г. Отделение первое (№39117-40024). – СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1866. – 940 с.

2.329. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. XXI. С 1781 г. по 1783 г. (№15106-159901). – СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – 1083 с.

2.330. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. XVI. 1835 г. С 28 июня 1762 г. по 1764 г. (№11582-12301). – СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – 1018 с.

2.331. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XVII. 1897 г. Отделение первое (№13611-14860). Дополнения. Приложения. – СПб: Государственная Типография, 1900. – 730 с.

2.332. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXVI. 1906 г. Отделение первое (№27173-28753). Дополнения. – СПб: Государственная Типография, 1909. – 1141 с.

2.333. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XII. 1892 г. (№8215-9216). Дополнения. Приложения. – СПб: Государственная Типография, 1895. – 734 с.

2.334. Положение об учреждениях мелкого кредита // Полное собрание Российской империи. – 1895. – Т. XV. – СПб., 1899. – 356 с.

2.335. Полное собрание руських летописей. Т. II. – Ипатьевская летопись. – М., 1962. – 648 с.

2.336. Полный свод законов Российской Империи: все 16 т. со всеми относящимися к ним продолж. с доп. узаконениями по 1 нояб. 1910 г.: в 2-х кн. / А. Л. Саатчиан; сост. А. Л. Саатчиан ; под ред. А. А. Добровольского. – СПб. : Изд. кн. магазина "Законоведение", 1911. – Кн. 2, Т. 9-16. – 1911. – СХХVI., 4680 стб.

2.337. Свод Законов Российской Империи. В XVI т. Т. XI.: Устав о предупреждении пресечении преступлений. – СПб., 1903. – 768 с.

2.338. Свод законов Российской империи. В XVI т. Т. XIII: Устав о общественном призрении. – СПб., 1915. – 245 с.

2.339. Свод законов Российской Империи. В XVI т. Том XIV: Свод Уставов о предупреждении и пресечении преступлении. – СПб., 1900. – 909 с.

2.340. Свод законов Российской империи. В XVI т. Т. XIII: Уставы о народном продовольствии, общественном призрении и врачебный. – Спб., 1892. – 643 с.

2.341. Свод законов Российской империи. В XVI т. Т. II – Ч. 1.: Общее учреждение губернское – СПб., 1892. – 391 с.

3. Діловодна документація

3.342. Доповідь правління Товариства допомоги бідним євреям м. Харкова про діяльність товариства за 1911 р. – Харків. – 12 с.

3.343. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской Городской Думы за 1908 г. – Мариуполь, 1909. – 282 с.

3.344. О санитарно-гигиеническом надзоре в училище Общества пособия бедным евреям г. Харькова и хедерах, субсидируемых обществом за 1909 г.: Отчет училищного врача. – Х., 1910. – 11 с.

3.345. Общество взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы. 1863-1913. – О.: [б.и.], 1913. – 78 с

3.346. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Устав. – СПб.: Тип. И.Флейтмана, 1908. – 8 с.

3.347. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Устав Одесского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России. – Одесса: Тип. Одесских новостей, 1892. – 3 с.

3.348. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Отчет Киевского отделения Общества для распространения

просвещения между евреями в России за 1904, 1905 и 1906 годы. – Киев: Тип. Петра Барского, 1907. – 74 с.

3.349. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Отчет Киевского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России за 1912 год. – Киев: Типо-Литография «Новость» Я.В. Ельника, 1913. – 112 с.

3.350. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Отчет Отдела по высшему образованию при Комитете Киевского отделения Общества для распространения просвещения между евреями. за 1911 год. – Киев: Тип. М. Брискера и А. Черняка, 1912. – 39 с.

3.351. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Счет пожертвованиям в пользу Общества для распространения просвещения между евреями в России, собранным для оказания помощи недостаточным студентам-евреям Университета Св. Владимира в Киеве, в 1898 г. – Киев: Тип. И.И. Чоколова, 1899. – 16 с.

3.352. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Счет пожертвованиям, собранным для оказания помощи недостаточным студентам-евреям в Киеве: Извлечение из отчета Киевского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России за 1902 год. – Киев: Тип. М.М. Фиха, 1903. – 23 с.

3.353. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Протокол совещания Комитета Общества для распространения просвещения между евреями в России с иногородними членами 25 – 27 декабря 1902 года – СПб: Типо-Литография, Троицкий просп. № 14, 1903. – 88 с.

3.354. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Отчет Дамского кружка при Комитете Общества для распространения просвещения между евреями в России по взносу платы за учащихся в средних учебных заведениях за 1908 год. – СПб: Тип. СПб. Т-ва печ.и изд. дела «Труд», 1909. – 16 с.

3.355. Общество для распространения просвещения между евреями в России. Отчет о деятельности Харьковского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России за 1914 год. (Пятый год существования отделения). – Харьков: Электрическая тип. Н.М. Шайнберга, 1915. – 50 с.

3.356. Общество для распространения просвещения между евреями за 50 лет: краткий исторический очерк. – Спб., 1913. – 32 с.

3.357. Общество распространения просвещения между евреями в России за пятьдесят лет: Краткий исторический очерк. – СПб: Общество для распространения просвещения между евреями в России; Тип. И.Лурье, 1913. – 32 с.

3.358. Общество распространения просвещения между евреями в России. Отчет женской летней колонии Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1910-й и 1911-й годы. – Одесса: Тип. Техник, 1913. – 50 с.

3.359. Общество распространения просвещения между евреями в России. Отчет Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1889-й и 1900-й годы. – Одесса: Тип. Техник, 1901. – 11 с.

3.360. Общество распространения просвещения между русскими евреями. Отчет о деятельности Комитета Одесского отделения Общества распространения просвещения между русскими евреями за 1879 год. – Одесса: Русская тип. Исааковича, 1880. – 24 с.

3.361. Отчет за 1914-1915 учеб. Годы Общества распространения нач. и проф. обр-я среди жен. Евр. Населения г. Умани. – Умань, 1916. – 23 с.

3.362. Отчет Комиссии при Обществе пособия бедным евреям г. Харькова по снабжению евреев мацою «Моэс-Хитим» за 1907 г. – Х., 1908. – 16 с.

3.363. Отчет Комиссии при Обществе пособия бедным евреям г. Харькова по снабжению евреев мацою «Моэс-Хитим» за 1907 г. – Х., 1908. – 16 с.

3.364. Отчет о деятельности Общества пособия бедным евреям Харькова за 1912 г. – Харьков: Тип. Беркмана, 1913. – 25 с.

3.365. Отчет о деятельности Общества пособия бедным евреям м. Раскополя, Херсонской губернии, Одесского уезда за 1901 г. – О., 1902. – 7 с.

3.366. Отчёт о деятельности Одесского общества содействия физическому воспитанию детей за 1896 год. – Одесса: Тип. Высоч. утв. Южно-Русского о-ва Печат. дела, 1897. – 48 с.

3.367. Отчет о деятельности правления Общества Вспомоществования нуждающимся учащимся д-ра Я.У.Ландесмана за 1912 год. – О., 1913. – 55 с.

3.368. Отчет о деятельности правления Общества пособия бедным евреям г. Одессы за 1903 г. – О., 1904. – 64 с.

3.369. Отчет о деятельности правления Общества пособия бедным евреям г. Одессы за 1904 г. – О., 1905. – 26 с.

3.370. Отчет о деятельности правления Общества пособия бедным евреям г. Одессы за 1904 г. – О., 1905. – 96 с.

3.371. Отчет о деятельности Правления приходского благотворительного общества при Римско-Католической церкви и о приходе и расходе сумм этого общества: за время с 1-го декабря 1882 г. по 1-е декабря 1883 г. / Приходское благотворительное общество при Римско-Католической церкви в Одессе. Правление. – Б.м.: Б.г... – 5 с.

3.372. Отчет о деятельности Правления приходского благотворительного общества при Римско-Католической церкви и о приходе и расходе сумм этого общества: за время с 1-го декабря 1886 г. по 1-е декабря 1887 г. / Приходское благотворительное общество при Римско-Католической церкви в Одессе. Правление. – Б.м.: Б.г... – 15 с.

3.373. Отчет о деятельности правления приходского благотворительного Общества при Римско-Католической церкви в Одессе и о приходе и расходе сумм этого общества за время с 1.08.1882 по 1.08.1883 гг. – Одесса, 1883. – 13 с.

3.374. Отчет о деятельности Харьковского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России за 1914. – Х., 1914. – 20с.

3.375. Отчет о летней колонии для слабогрудых Общества пособия бедным евреям г.Харькова лета 1913. – Х., 1914. – 13 с.

3.376. Отчет о летней колонии для слабогрудых общества пособия бедным евреям г.Харькова лета 1912. – Х., 1913. – 17 с.

3.377. Отчет о совещании комитета общества Общества просвещения евреев с представителями отделений 11-14 апреля 1911 р. – 72 с.

3.378. Отчет о деятельности Общества пособия бедным евреям г.Ананьева Херсонской губернии за 1912 год / Ананьевское общество пособия бедным евреям. – Ананьев, 1913. – 16 с.

3.379. Отчет о состоянии школы-приюта для еврейских глухонемых детей в г. Одессе. За 1905-1911 годы. – О., 1912. – 49 с.

3.380. Отчет общества «Помощь больным» Эзрас-хойлим для оказания помощи бедным больным евреям г. Умани, Киевской губернии. За 1911 г. (с 1 января по 31 декабря). – Умань, 1912. – 31 с.

3.381. Отчет общества вспомоществования бедным евреям г. Хотина за 1908 г. – Хотин, 1909. – 32 с.

3.382. Отчет Общества вспомоществования учащимся евреям в средних учебных заведениях г. Полтавы за 1912 г.: Год четвертый. – Полтава, 1913. – 8с.

3.383. Отчет общества летних санаторных колоний для больных детей неимущего еврейского населения г. Киева по содержанию колонии в Боярке за 1910 г. / составленный Г.Р. Рубинштейном, Ю.М. Малисом. – К., 1911. – 40 с.

3.384. Отчет общества летних санаторных колоний для больных детей неимущего еврейского населения г. Киева по содержанию колонии в Боярке за 1912 г. / составленный Г.Р. Рубинштейном, Ю.М. Малисом. – К., 1913. – 42 с.

3.385. Отчет общества вспомоществования учащимся евреям в средних учебных заведениях г. Полтавы за 1910 и 1911 гг. (за весеннее полугодие 1909-1910 г.. 1910-1911 учеб. г. и осеннее полугодие 1911-1912 г.). – Полтава. 1912. – 8 с.

3.386. Отчет Общества пособия бедным евреям г. Таращи Киевской губернии за 1911 год. – Тараща. 1912. – 11 с.

3.387. Отчет Общества пособия бедным евреям с. Голой Пристані. За 1907 г. – Х., 1908. – 38 с.

3.388. Отчет Общества распространения нач. и проф. образования среди женщин еврейского населения г. Умани. За 1908 г. – Умань, 1908. – 25 с.

3.389. Отчет О-ва Фастовской Общественной библиотеки-читальни имени д-ра М.А.Кулишера за 1911-12 отчетный год: Библиотека читальня открыла свои дествия 14 декабря 1910 р. – Фастов, 1912. – 8 с.

3.390. Отчет Полтавской еврейско-русской библиотеки-читальни за 1906 г. – Тип. Д.Н. Подземского, 1907. – 16 с.

3.391. Отчет Полтавской Талмуд-Торы за 1912 г. – Полтава, 1913. – 23 с

3.392. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии народного образования в Юго-Западном крае и двум губерниям Черниговской и Полтавской за 1889 г. – К., 1890. – 17 с.

3.393. Отчет правления Взаимного вспомоществования евреев ското-мясопромышленников и торговцев той же отрасли в г. Одессе за 1908 г. – О., 1909. – 27 с.

3.394. Отчет правления общества «Труд» для распостранения ремесленных знаний между евреями в Одессе за время с 31-го июля 1864 по 1-е января 1867 года. – Одесса, 1867. – 32 с.

3.395. Отчет правления Общества пособия бедным евреям г. Полтавы по приему единовременных пожертвований в пользу местных благотворительных и просветительных учреждений. – Полтава, 1913. – 10 с.

3.396. Отчет Правления Переяславского общества пособия бедным евреям за 1899 г. – Переяслав, 1900. – 12 с.

3.397. Отчет правления Товарищества Взаимного вспомоществования бедным евреям ремесленникам г. Камянец-Подольська за 6-и год его деятельности: (1 сент. 1912 г. - 1 сент. 1913 г.). – 1913. – 35 с.

- 3.398. Отчет Ровенской еврейской больницы за 1896 г. – Ровно, 1896. – 21 с.
- 3.399. Отчет Ровенской еврейской больницы за 1900 г. – Ровно, 1903. – 27 с.
- 3.400. Примерный устав общества пособия бедным. – Спб.: Тип. Берман и К, 1897. – 29 с.
- 3.401. Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора, Генерал-Адъютанта Н. В. Клейгельса с февраля 1904 г. по февраль 1905 г. – К., 1905. – 102 с.
- 3.402. Сборник циркуляров губернских учреждений Волынской губернии по разным частям административного управления с 1907 по 1910 г. – Житомир, 1910. – 686 с.
- 3.403. Список постоянных жертвователей Харьковского общества «Бикур-Хойлим». – Б.м., Б.г. – 32 с.
- 3.404. Список членов Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности на 1914 год. – Винница: Тип. В. Непокойчницкой, 1915. – 17 с.
- 3.405. Устав благотворительного общества евреев г. Канева Киевской губернии. – Богуслав: Лито-тип. А.М. Лепского. 1909. – 20 с.
- 3.406. Устав благотворительного общества евреев м. Городища, Киев. Губ. – Городище, 1908. – 20 с.
- 3.407. Устав греческого благотворительного общества в г. Одессе. - Одесса, 1871. – 36 с.
- 3.408. Устав еврейского благотворительного общества г. Умани, Киевской губернии. – Умань, 1908. – 22 с.
- 3.409. Устав еврейского благотворительного общества г. Чигирина Киевской губернии. – Ч., 1910. – 19 с.
- 3.410. Устав еврейского историко-этнографического общества. – Спб., 1909. – 11 с.

3.411. Устав еврейского общества пособия больным евреям в г. Житомире под названием «Линас-Гацедек» за 1909 г. – Житомир, 1909. – 14 с.

3.412. Устав еврейской больницы и богадельни в м. Славуте, Волынской губернии. – Славута, 1898. – 9 с.

3.413. Устав Заславского Римско-Католического благотворительного общества. Заславль: Тип. насл. Барана., 1906. – 22 с.

3.414. Устав Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1901. – 19 с

3.415. Устав Киевского римско-католического благотворительного общества / Киевское римско-католическое благотворительное общество. – К. : [б.и.], 1903. – 23 с.

3.416. Устав Киевского римско-католического благотворительного общества / Киевское римско-католическое благотворительное общество. – К., 1916. – 20 с.

3.417. Устав общества “Польский дом” в Одессе. – Одесса.: Тип. “Гуттенберг”, 1907. – 8 с.

3.418. Устав общества «Труд» для распространения между евреями г. Одессы ремесленных знаний. – Б.м., 1864. – 8 с.

3.419. Устав общества бесплатных летних санаторных колоний для болезненных детей неимущего еврейского населения г. Киева. Б. м., Б. г. – 17 с.

3.420. Устав общества взаимного вспомоществования евреев ското-мясопромышленников и торговцев той-же отрасли в г. Одессе. – О., 1906. – 23с.

3.421. Устав Общества вспомоществования еврейским учителям и маламедам, живущих в г. Киеве и в черте еврейской оседлости. - К.: Тип. Ельника. 1908. – 9с.

3.422. Устав общества вспомоществования еврейским учителям и меламедам, живущим в г. Киеве и в черте еврейской оседлости. – К., 1908. – 8 с.

3.423. Устав общества для открытия и содержания начальных еврейских училищ и образцовых хедеров. – Б.м., Б.г. – 12 с.

3.424. Устав общества для распространения просвещения между евреями в России. – Спб., 1862. – 9 с.

3.425. Устав общества караимов для распространения просвещения и взаимного вспомоществования. – О., 1910. – 12 с.

3.426. Устав Общества по названию «Союз лиц служащих в сельском хозяйстве и сельско-хозяйственной промышленности Юго-Западного края». – К., 1906. – 35 с.

3.427. Устав общества помощи бедным евреям г. Харькова. – Х., 1905. – 21 с.

3.428. Устав общества помощи бедным караимам г. Одессы. – Одесса, 1890. – 9 с.

3.429. Устав общества попечения о бедных детях евреев г. Проскурова. – Проскуров, 1910. – 11 с.

3.430. Устав Общества попечения о бедных детях евреев г. Радомысля Киевской губернии – Радысь: Тип. Э.Н. Заездного. 1908 – 12 с.

3.431. Устав общества попечения о недостаточных учащихся еврейской школы Е.Л. Делжанской в Кривом Роге. – Кривой Рог, 1908. – 16 с.

3.432. Устав общества пособия бедному еврейскому населению г. Одессы на Слободке-Романовке. – О., 1900. – 18 с.

3.433. Устав общества пособия бедному еврейскому населению г. Одессы на Молдаванке и прилегающем к ней районе. – О., 1903. – 15 с.

3.434. Устав общества пособия бедным евреям г. Киева (Гмилус-Хесед). – К., 1909. – 8 с.

3.435. Устав общества пособия бедным евреям г. Киева (Гмилус-Хесед). – К., 1909. – 8 с.

3.436. Устав общества пособия бедным евреям г. Одессы. – Одесса, 1904. – 26 с.

3.437. Устав Общества пособия бедным евреям г. Харькова. – Харьков, 1905. – 21 с.

- 3.438. Устав общества пособия бедным евреям города Могилев-Подольск Эзрас-Хойлим. – Могилев-Подольск.: Типография Г.Д. Бондера. – 1911. – 48 с.
- 3.439. Устав общества пособия бедным евреям м. Бричан. – Хотин, 1899. – 23 с.
- 3.440. Устав общества пособия бедным евреям м. Златополя, Киевской губернии. – Златополь, 1910. – 15 с.
- 3.441. Устав общества пособия бедным евреям ремесленникам города Александровска Екатеринославской губернии. – Александровск: Тип. А. Манусова, 1898. – 24 с.
- 3.442. Устав общества пособия бедствующим из евреев коммерческим служащим и мелким торговцам в г. Николаеве. – Николаев. – 1907. – 25 с.
- 3.443. Устав общества распространения правильных сведений о евреях и еврействе. – Одесса, 1913. – 8 с.
- 3.444. Устав общества ремесленного земледельческого труда среди евреев в России. – Спб., – 8 с.
- 3.445. Устав общества русско-еврейской библиотеки-читальни в колонии Доброе Полтавской волости. – Николаев, 1911. – 12 с.
- 3.446. Устав общества содействия распространения начального и профессионального образования среди детей обоего пола еврейского населения г. Александрии Херсонской губернии. – Александрия, 1910. – 15 с.
- 3.447. Устав Общества Уманской еврейской общественной биб. Читальни. – Умань, 1911. – 11с.
- 3.448. Устав Одесского евр. Народного 2-х кл. С ремесленным отделением училища. – Одесса, 1887. – 26 с.
- 3.449. Устав Одесского евр. Общественного дневного приюта для малолетних детей им. Карла Ковлера. – Одесса, 1909. – 8 с.
- 3.450. Устав Одесского еврейского сиротского дома. – Одесса, 1898. – 10 с.
- 3.451. Устав Одесского обществ. Евр. одноклассного с пригготовительным классом училища. – Одесса. – 11с.

3.452. Устав Одесского отделения Общества просвещения евреев. – Одесса, 1867. – 3 с.

3.453. Устав Полтавского благотворительного общества попечения о бедных еврейских девочках. – Полтава, 1905. – 13 с.

3.454. Устав профессионального общества портных евреев г. Одессы. – О., 1906. – 15 с.

3.455. Устав Сербского благотворительного общества в Одессе. – Одесса, 1891. – 7 с.

3.456. Устав товариства Попечения о бедных ремесленниках и рабочих евреев г.Киева. – К., 1906. – 21 с.

3.457. Устав Хортицкого общества охранителей природы. – Екатеринослав, 1910. – 18 с.

3.458. Устав Юго-западного Немецкого Общества / Юго-Западное Немецкое Общество . – Киев: Типография С.В. Кульженко, 1907. – 26 с.

4. Довідково-статистичні матеріали

4.459. Адрес-календарь и справочная книжка гор. Николаева Херсонской губернии на 1900 год. – Николаев, 1899. – 316 с.

4.460. Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях европейской России входящих в черту оседлости. – Спб., 1884. – 81 с.

4.461. Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам. – Пг., 1917. – 76 с.

4.462. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887. – Ч.1. – 365 с.

4.463. Адрес-календарь и справочная книжка города Николаева (Херсонской губернии) на 1900 год. – Николаев.: Изд. П.А.Ковалева; Тип. Л.П.Белолипского, 1899. – 253 с.

4.464. Благотворительность в России. В 2-х т. – Спб., 1907. – Т.1 – 2. (Нумерація сторінок для кожної губернії окремо)

4.465. Благотворительность в России. В 2-х т. – Спб., 1907. – Т.1 – Ч 2. – 882 с.

4.466. Благотворительные общества г. Киева на Киевской всероссийской выставке 1913 г. // Ред. Федорченко И.И. – К.: Типограф Чоколова И.И., 1913. – 78 с.

4.467. Благотворительные учреждения Российской империи. В 3-х т. – Спб.: Унив. тип. (Катков и К^о), 1896 г. – 325 с.

4.468. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынским губерниям. // Составлена Юго-Западным отделением Российской Экспортной палаты. Под ред. А.И. Ярошевича. Изд. 1-е. – К., 1913. – 1115 с.

4.469. Военно-статистическое обозрение Российской Империи / издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. – Санкт-Петербург : в типографии Департамента Генерального Штаба , 1848-1858. – Т. 12. – Ч. 1: Харьковская губерния – 1850. – 151 с.

4.470. Военно-статистическое обозрение Российской империи: Т. 11. – Ч.1. Херсонская губерния. – Спб.: Тип. Деп. Ген. Штаба, 1849. – 342 с.

4.471. Календарь и справочная книга Киевской губернии на 1907 год.– Киев: Издание Общества скорой медицинской помощи в Киеве, 1906. – 474 с.

4.472. Кооперация среди евреев (по данным 1911 и 1912 гг.) / Под ред. И.Д. Блюма и Л.С. Зака. – Спб., 1913. – 167 с.

4.473. Ливрон В. Статистическое обозрение Российской империи / В. де Ливрон. – Спб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1874. – 370 с.

4.474. Народное образование в Херсонской губернии в 1910 г. Херсон, 1912. – 189 с.

4.475. Список населенных мест Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – 54 с.

4.476. Осипов Н. Опыт статистического исследования деятельности ссудо-сберегательных товариществ. – Спб, 1887. – 91 с.

4.477. Обзор Екатеринославской губернии за 1890 г. – Екатеринослав, 1891. – 108 с.

4.478. Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1907/8 учебный год. – Симферополь, 1908. – 108 с.

4.479. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. – СПб.: Тип.-лит. Н. А. Ныркина, 1905. – Т. 2. – 268 с.

4.480. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии чешских и немецких школ на Волыни за 1889 г. – Киев: Упр. Киев. учеб. окр., 1890. – 38 с.

4.481. Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911 год. – Одесса, 1911. – 353 с.

4.482. Памятная книга Таврической губернии / под. ред. К.В. Ханацкого, – Симф., 1986. – 578 с.

4.483. Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год: Изд. Волын. губерн. стат. комитета. – Житомир, 1912. – 635 с.

4.484. Памятная книжка Волынской губернии – Житомир: Волынский губ. стат. ком., 1888. – 368 с.

4.485. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. – Житомир, 1905. – 388с.

4.486. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир, 1913. – 585с.

4.487. Памятная книжка Киевского Учебного Округа на 1901 год. // Киевская губерния / Киевский учебный округ. – Киев: Изд. Управления Учебного Округа, 1901 (Типо-лит. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, в Москве. Киевское Отделение). – Ч. 1. – 71 с.

4.488. Памятная книжка Одесского градоначальства на 1879 г. – Одесса: Издание Одесского статистического комитета, 1878. – 216 с.

4.489. Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год. – Херсон.: Тип. Херсонского губернского правления, 1910. – 217 с.

4.490. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета

Министерства внутренних дел, 1899-1905. – Т. 48: Черниговская губерния. – 1905. – 341 с.

4.491. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – Т. 33: Полтавская губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1904. – 315 с.

4.492. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред Н. А. Тройницкого. XLVI. Харьковская губерния. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – Спб, 1904. – 297 с.

4.493. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред Н. А. Тройницкого. XLVII. Херсонская губерния. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – Спб, 1904. – 319 с.

4.494. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел //ред. Н. А. Тройницкого – СПб.: 1904. – Т. 8: Волынская губерния. – 282 с.

4.495. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Екатеринославская губерния / Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел // ред. Н. А. Тройницкого – СПб., 1904. – Т. 13. – 233 с.

4.496. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Киевская губерния / Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел // ред. Н. А. Тройницкого – СПб.: 1904. – Т. 16. – 287 с.

4.497. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел; Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: Наличное население обоего пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, 1905. – Вып. 7 – 38 с.

- 4.498. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Подольская губерния / Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел // ред. Н. А. Тройницкого – СПб., 1904. – Т. 32. – 285 с.
- 4.499. Сборник материалов об экономическом положении евреев. СПб.: Изд. Евр. Кол. Общ., 1904. – Т. II – 325 с.
- 4.500. Список сельскохозяйственных обществ – СПб.: Типография М. Меркушева, 1904. – 130 с.
- 4.501. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. – Екатеринослав, 1914. – 488 с.
- 4.502. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 / под. ред. В. В. Морачевского. – Пг.: Киршбаум, 1916. – 885 с.
- 4.503. Статистический ежегодник России 1913 г. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета М. В. Д., 1914. – 664 с.
- 4.504. Статистический справочник Таврической губернии. Список населенных мест. – Симферополь: Статистическое бюро Таврического губернского земства, Типография Таврического губернского земства, 1915. – 598 с.
- 4.505. Статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Издательство А. Ильин, 1874. – 431 с.
- 4.506. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1889 год – Херсон: Издание Херсонской Губернской Земской Управы, Типография О. Д. Ходушиной, 1889. – 148 с.
- 4.507. Херсонский адрес-календарь на 1896 г. – Одесса: Тип. Слапака, 1895. – 114 с.
- 4.508. Юго-Западный край. Статистическое обозрение / Толмачев И. Н. – К Типография Штаба Киевского Военного Округа: Восточное Полесье 1897. – Т. 1. – 480 с.

4.509. Южно-русский альманах / Изд. Ю. Сандомирского; под ред. А. И. Маркевича, А. С. Попандопуло. – Год 7. – Одесса: типо-литография А. Шульце, 1902. – 285 с.

5. Періодична преса

- 5.510. Вестник благотворительности. – 1897. – 9.
- 5.511. Вестник еврейского просвещения. – 1913. – 6.
- 5.512. Волынские епархиальные ведомости. – 1916. – 21.
- 5.513. Волынь. – 1898. – 21.
- 5.514. Волынь. – 1911. – 207.
- 5.515. Восход. – 1885. – 12.
- 5.516. Восход. – 1900. – 94.
- 5.517. Восход. – 1889. – 2.
- 5.518. Детская помощь. – 1889. – 12.
- 5.519. Журнал Министерства народного просвещения. – 1861. – Ч.110.
- 5.520. Катеринославські губернські відомості. – 1888. – 39.
- 5.521. Катеринославські губернські відомості. – 1888. – 5.
- 5.522. Катеринославські губернські відомості. – 1888. – 56.
- 5.523. Катеринославські губернські відомості. – 1888. – 92.
- 5.524. Киевские губернские ведомости. – 1880. – 29.
- 5.525. Киевские губернские ведомости. – 1881. – 105.
- 5.526. Киевские губернские ведомости. – 1881. – 115.
- 5.527. Киевские губернские ведомости. – 1881. – 122.
- 5.528. Киевские губернские ведомости. – 1881. – 44.
- 5.529. Киевские губернские ведомости. – 1881. – 82.
- 5.530. Киевские губернские ведомости. – 1883. – 24.
- 5.531. Киевские губернские ведомости. – 1884. – 31.
- 5.532. Киевские губернские ведомости. – 1890. – 27.
- 5.533. Киевлянин. – 1866. – 23.
- 5.534. Киевлянин. – 1870. – 10 марта.
- 5.535. Киевлянин. – 1870. – 3 октября.

- 5.536. Киевлянин. – 1871. – 58.
- 5.537. Киевлянин. – 1910. – 2 липня.
- 5.538. Недельные хроники восхода. – 1895. – 42.
- 5.539. Недельные хроники восхода. – 1883. – 8.
- 5.540. Недельные хроники восхода. – 1888. – 42.
- 5.541. Недельные хроники восхода. – 1895. – 24.
- 5.542. Недельные хроники восхода. – 1895. – 43.
- 5.543. Недельные хроники восхода. – 1895. – 52.
- 5.544. Одесские новости. – 1887. – 617.
- 5.545. Одесские новости. – 1888. – 935.
- 5.546. Одесский вестник. – 1883. – 157.
- 5.547. Одесский вестник. – 1889. – 111.
- 5.548. Одесский листок. – 1888. – 114.
- 5.549. Одесский листок. – 1888. – 21
- 5.550. Подольские губернские ведомости. – 1910. – 101.
- 5.551. Подольские губернские ведомости. – 1911. – 93.
- 5.552. Рассвет. – 1880. – 24.
- 5.553. Рассвет. – 1880. – 21.
- 5.554. Рассвет. – 1881. – 34.
- 5.555. Рассвет. – 1881. – 46.
- 5.556. Рассвет. – 1881. – 48.
- 5.557. Рассвет. – 1882. – 6.
- 5.558. Русский еврей. – 1882. – 16.
- 5.559. Русский чех. – 1908. – 6.
- 5.560. Сборник Херсонского земства. – 1890. – 2.
- 5.561. Трудовая помощь. – 1897. – 1.
- 5.562. Трудовая помощь. – 1897. – 4.
- 5.563. Трудовая помощь. – 1898. – 3.
- 5.564. Трудовая помощь. – 1901. – 7.
- 5.565. Трудовая помощь. – 1910. – 4.

- 5.566. Харьковские губернские ведомости. – 1911. – 15 лютого.
- 5.567. Черниговские губернские ведомости. – 1851. – 24.
- 5.568. Южный край. – 1909. – 29 грудня.
- 5.569. Odessaer Zeitung. – 1909. – 44.
- 5.570. Friedensstimme. – 1907. – 41.
- 5.571. Botschafter. – 1909. – 55.
- 5.572. Botschafter. – 1909. – 6.

6. Мемуарна література

- 6.573. Наследие Ариадны Владимировны Тырковой. Дневники. Письма. [Сост. Н.И. Канищева]. – М.: Издательство РОССПЭН (Российская Политическая Энциклопедия), 2012. – 1111 с.
- 6.574. Рибас А. Д. Старая Одесса: Исторические очерки и воспоминания / А. Д. Рибас. – О.: Книжный магазин Георгия Руссо, 1913. – 375 с.
- 6.575. Штаммер Л. О. земледелии среди евреев: Письма со стороны / Л. Штаммер. – К.: [б.и.], 1889. – Вып. 1. – 125 с.

ЛІТЕРАТУРА

7. Монографії, брошури, статті

- 7.576. Авгитидис К.Г. Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе. (первая треть XIX в. – 1908 г.). – Москва: Наука, 1984. – 287 с.
- 7.577. Айсфельд А. Російські німці. – München: Langen Müller, 1992. – 287 с.
- 7.578. Андреевский И.Е. Полицейское право – Спб.: Типография Эд. Праца 1874. – 648 с.
- 7.579. Ануфриев Н. П. Правительственная регламентация образования частных обществ в России / Н. П. Ануфриев // Вопросы административного права. – 1917. – № 1. – С. 15-44.
- 7.580. Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII — 90-е гг. XX вв.). – Симферополь: Издательский дом «Амена», 1999. – 486 с.

7.581. Астаф'єв О.П. Греція як складова українського світогляду // Греки в Ніжині: Зб. ст. і матеріалів / ред.: О. Астаф'єв; Ніжин. т-во укр. мови "Просвіта" ім. Т.Шевченка. – К.: "Знання" України, 2001. – 262 с.

7.582. Багалеї Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры.: Ист. этюд. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.

7.583. Багалеї Д.И. Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1912. – 986 с.

7.584. Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль: Астон, 1999. – 206 с.

7.585. Бацак Н.І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття) / Наталія Бацак; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Реферат, 2010. – 271 с.

7.586. Бацак Н.І. Культурно-просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я (друга половина XIX-початок XX ст.) / Н. І. Бацак; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: [б.в.], 1999. – 53с.

7.587. Безаров О. Т. Єврейське питання в Російській імперії у 1881-1894 роках: еволюція державної політики / Олександр Безаров. – Чернівці: Наші книги, 2010. – 320 с.

7.588. Беренштейн О. Євреї в Україні // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. В.І. Наулка. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 247-273.

7.589. Берестень Ю. В. Організація охорони довкілля в менонітських колоніях півдня України в XIX початку XX століття. До історії Хортицького товариства охоронців природи // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – 2012. – Вип. 9. – С. 45-57

7.590. Бикерман, И.М. Черта еврейской оседлости / И.М. Бикерман. – СПб.: Разум, 1911. – 152 с.

7.591. Білобровець О. Діяльність польських громадських організацій в Одесі на початку ХХ ст. // Поляки на Півдні України XVII – ХХ ст. – 2007. – С. 75-81.

7.592. Бобылева С. Немцы Украины. / сост. С. Бобылева; Общественная академия наук российских немцев, Институт украинско-немецких исследований Днепропетровского национального ун-та. – М.: [б.и.], 2002. – 209с.

7.593. Бовуа Д. З проблем соціальної і культурної історії Правобережної України XIX – початку ХХ ст. // Другий міжнародний конгрес українців. – Львів: [б.и.] – 1994. – Ч. I. – С. 171-176.

7.594. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах: Пер. з франц. – Київ: Критика, 1998. – 334 с.

7.595. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины 1860-1890 гг.: Историко-экономическое исследование. – Черкассы: Сияч, 1993. – 252 с.

7.596. Бойко Я.В. Заселення Південної України: 60-90-ті роки XIX ст. // Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки Науково-дослідницької лабораторії історії Південної України Запорізького державного ун-ту. – 1996. – Вип. 1. – С.129-135

7.597. Бондарь С. Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации в России) / С. Д. Бондарь. – Пг.: Тип. В.Д. Смирнова, 1916. – 207 с.

7.598. Бондарь Ю.М. Менониты / Ю.М. Бондарь. Пг., 1915. – 252 с.

7.599. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. XIX – поч. ХХ ст.): монографія / Борейко Олександр Михайлович. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 184 с.

7.600. Боровой А. Благотворительность – М.: Изд. тов. А. Гранат и К°, 1911. – Т.6. – Стб. 7-19. – 324 с.

7.601. Бочковський Г. Поневолені народи царської імперії: їх національне відродження та автономічні прямування (національної справи в Росії). – Львів: Політична бібліотека під ред. Миколи Залізняка, 1916. – 223 с.

7.602. Бредли Дж. Общественные организации и развитие гражданского общества в дореволюционной России // *Общественные науки и современность*. – 1994. – №5. – С. 87-89.

7.603. Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – начале XIX вв. (численность, структура, география) // *История СССР*. – 1984. – №4. – С. 41-60.

7.604. Брук С.И., Кабузан В.М. Этнический состав населения России, 1719 - 1917 гг. // *Советская этнография*. – 1980. – № 6 – С. 34-62.

7.605. Бруцкус Б.Д. Еврейские земледельческие колонии Екатеринославской губернии. – СПб.: "ЁЁ Медиа", 1913. – 102 с.

7.606. Бруцкус Б.Д. Еврейские земледельческие колонии. – СПб.: Тип. т-ва "Общественная польза" – 1909. – 36 с.

7.607. Благотворительность / *Энциклопедический словарь* (в 86 томах). – СПб.: Семеновская Типо-Литография, 1891. – Томь IV – 472 с.

7.608. Быстряков А.Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска (XVIII – начало XX вв.). – Д.: Арт-Пресс, 2001. – 142 с.

7.609. Василевский А. Спорные вопросы в области польско-украинских отношений // *Украинская жизнь*. – 1912. – № 10. – С. 23-25

7.610. Василенко-Полонська Н. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (3 студій над історією колонізації). // *Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії*. – 1929. – С. 85-115.

7.611. Васильчук В. Поселення німецьких колоністів на Півдні України наприкінці XVIII – початку XIX століття / В. Васильчук // *Етнічна історія народів Європи*. – 2002. – Вип. 12. – С. 37–41.

7.612. Велицын А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. – СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1893. – 282 с.

7.613. Венгер Н. В. Опыт самоорганизации менонитских колоний в России в XIX – начале XX в. / Н. В. Венгер // *Немцы России: исторический опыт и современные проблемы самоорганизации: Материалы международной научно-*

практической конференции. Москва, 29-30 октября 2007 г. – М.: «МСНК-пресс», 2008. – С. 76-82

7.614. Волошин Ю.О. Територіальні та екстериторіальні форми самоорганізації національних меншин: проблеми класифікації та визначення // Часопис Київського університету права. – 2002. – № 1. – С. 33-43.

7.615. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А.Воронин. – [б. и.], [б. г.]. – 32 с.

7.616. Вортман Р. Национализм, народность и российское государство // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре / Гл. ред. И.Прохорова. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – № 3(17) – С .100-105

7.617. Галант И. В. К истории благотворительных еврейских учреждений на юге России: редкая книга / И. В. Галант. – СПб.: Центральная тип-лит. М.Я.Минкова, 1903. – 15 с.

7.618. Галант И.В. Черта еврейской оседлости. – М.: Типолитография Русского Товства печатного и издательского дела, 1915. – 28 с.

7.619. Гаухман М.В. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905-1914 рр.) // Волинські історичні записки. – 2010. – Т 5. – С. 32-37

7.620. Гвоздик В. С. Формування етнічних груп населення Півдня України на початку ХХ ст. / В. С. Гвоздик // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічні аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. пр. VI Всеукр. наук.-практ. конф. 6-8 жовт. 2005 р. / За заг. ред. М.В. Дедкова. – Запоріжжя: ЗНТУ, 2005. – С. 130-134.

7.621. Гедьо А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект / А. В. Гедьо; Донецький національний ун-т. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 399 с.

7.622. Гедьо А.В. Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Український історичний журнал. – 2001. – №1. – С. 73-84.

7.623. Геймекман Т.Б. История общественного движения евреев Польше и России. – М.: Государственное издательство, 1930. – 216 с.

7.624. Георгиевский П.И. Организация частной благотворительности // Вестник благотворительности. – 1895 – № 5. – С. 40-49

7.625. Геровська Х. До питання про декласацію шляхти у Подільській губернії. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23 – 24 червня 1999). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С.173-177.

7.626. Гершон-Баданес (Гуревич Г.Е.) Еврейские общественные дела в Киеве / Гершон-Баданас. – К.: Тип. С.Г. Слюсаревского, 1910. – 36 с.

7.627. Гессен Ю. И. Закон и жизнь. Как созидались ограничительные законы о жительстве евреев в России / Гессен Юлий Исидорович. – СПб.: Тип. А.Г.Розена, 1911. – 192 с.

7.628. Гессен Ю.И. Городское общественное управление и евреи // Вестник права. – 1904. – Декабрь. – С. 68-91.

7.629. Гессен Ю.И. Евреи в России. Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев. – СПб.: Типо-Литогр. А. Г. Розена, 1906. – 471 с.

7.630. Гессен Ю.И. История евреев в России. – СПб.: Типография Л.Я.Ганзбурга, 1914. – 345 с.

7.631. Гинзбург С. М. Евреи в России. – М.: [б.и.], 1906. – 72 с.

7.632. Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков: Центриздат, 1931. – 286 с.

7.633. Гогель С.К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. – 145 с.

7.634. Гойхборг А.Г. Землевладение и землепользование подданных враждебных держав и немецких выходцев. – Пг.: Право, 1915. – Вып. II. – 48 с.

7.635. Гольдельман С. Євреї та Україна. – Відень.: Гамойн, 1921. – 204 с.

7.636. Гольдштейн М. И. Очерки истории евреев Полтавщины (1804-1920 гг.) / Полтавское городское общество еврейской культуры. – Полтава: Скайтэк, 1998. – 67 с.

7.637. Гончаров В.В. Эвреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций (конец XVIII – начало XX) / В.В. Гончаров. – Донецьк: Вебер, 2008. – 292 с.

7.638. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) / Л. Е. Горизонтов; отв. ред. И.И.Свирида; РАН, Институт славяноведения. – М.: Индрик, 1999. – 270 с.

7.639. Гофман Ї. Чехи на Волині: основні відомості. – Прага: Українська ініціатива в Чеській республіці, 1988. – 32 с.

7.640. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII–60-е гг. XIX ст. (В аспекте проблемы: центр – регион): монография / И. С. Гребцова, В.В. Гребцов: Одесса: Астропринт, 2006. – 320 с.

7.641. Гребцова И.С. Болгарское настоятельство в системе национальных благотворительных обществ Одессы 2-й половины XIX в.: сравнительная характеристика источниковой базы // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби: Матер. міжнар. конф., присвяч.. 120-річчю визволення Болгарії від османського іга (Одеса, 29 – 31 жовтня 1998 р.). – Одеса: [б.и], 1999. – С. 161-168.

7.642. Греки Одеси. Іменний покажчик по метричних книгах Одеської Свято-Троїцької церкви. – Частина IV: 1875-1891 / Одеса: "Фотосинтетика" – 333 с. Рос. мовою, іл., бібл. - (Праці Державного архіву Одеської області. – Том XII).

7.643. Гриськов А.С. Одеські євреї у XIX столітті (соціально-демографічний аспект) // Одесі – 200: Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф.(м. Одеса, 6 – 8 вересня 1994 р.). – Ч. 1. – Одеса: [б.и], 1994. – С. 114-115.

7.644. Громади // Український радянський енциклопедичний словник: В 3-х т. – 2-е вид. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії.: А-Калібр., 1986. – Т.1. – 751 с.

7.645. Грушевський М.С. Из польско-украинских отношений Галиции. Несколько иллюстраций к вопросу: автономия областная или национально-территориальная. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. – 74 с.

7.646. Гузенко Ю. І. Діяльність благодійних товариств Миколаєва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Ю. І. Гузенко // Наукові праці. – Т. 5. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. – С. 42-47.

7.647. Гузенко Ю. І. Діяльність Миколаївського товариства допомоги бідним євреям на початку ХХ століття / Ю. І. Гузенко // Матеріали Третьої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. – Миколаїв: [б.и], 2000. – С. 388-390.

7.648. Данилова В.Е. Культурная идентичность немцев России: / В.Е. Данилова // Общественные науки. – 2010. – №4. – С. 257-264.

7.649. Данілічева В., Леонова Л. Німецькі поселення на Волині // Сім днів. – 1996. – 17 серпня. – С. 8-9.

7.650. Дегальцева Е. А. Неполитические общественные формирования в государственной структуре дореволюционной России. // Электронный журнал «Сибирская заимка» – 2002. – №4.

7.651. Державин Н.С. О болгарях и болгарском переселении в России: краткий ист. очерк для народного чтения. – Бердянск: [б. и.], 1912. – 31 с.

7.652. Державин Н.С. Болгарские колонии в Росии: материалы по славянской этнографии / Н.С. Державин. София: Мартилен, 1914. – 304 с.

7.653. Дизендорф В. Историческая демография немецкого населения России и СССР (XVIII – начало XXI века). – Роттенбург: [б.и.], 2010. – 223 с.

7.654. Доценко В.О. Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.): монографія. В.О. Доценко. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 332 с.

7.655. Доценко В.О. Єврейські громадські організації Волинської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. / В. Доценко // Культура народів Причорномор'я. – 2008. – № 143. – С. 99-103.

7.656. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. // М.П.Драгоманов Политические сочинения / под. ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М.: Центр и окраины, 1908. – Т. 1. – С. 217-267.

7.657. Драгоманов М.П. Еврейский вопрос на Украине // Драгоманов М.П. Собрание политических сочинений / Под ред. Б.А. Кистяковского: В 2 т. – Париж: [б.и.], 1906. – Т. II. – С. 525-540.

7.658. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия / М.П. Драгоманов. – Киев: Типо-литограф. М.Э. Заездного, 1917. – 145 с.

7.659. Дубнов С. Евреи в России // Формы национального движения в современных государствах / Редактор А. И. Кастелянский. – СПб.: Общественная Польза, 1910. – С. 397–423.

7.660. Дубнов С. М. Письма о старом и новом еврействе (1897-1907) / С. М. Дубнов. – СПб.: [б. и.], 1907. – 370 с.

7.661. Евреи Одессы и юга Украины: история в документах.. Кн.1 : (кон. XVIII – нач. XX вв.)/ Государственный архив Одесской области, Международный еврейский общинный центр "Мигдал"; авт.-сост.: Л. Г. Белоусова, Т. Е.Волкова. – Одесса: Студия "Негоциант", 2002. – 299 с.

7.662. Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР. Страницы истории: Сб. науч. Трудов.(под редакцией Д.Эльяшевича и Б.Ханера). – СПб.: Ин-т социальных и общинных работников Петербургский еврейский университет, 1998. – 184 с.

7.663. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16 т. – СПб.: Изд. «Брокгауз-Ефрон», 1908-1913. – Т.6. – 960 стлб.

7.664. Российская Еврейская Энциклопедия / гл. ред. Г. Г. Брановер. – М: Российская Академия Естественных Наук, 1994. – Т.1. – 558 с.

7.665. Еврейское население Юга Украины: исследование, воспоминания. – Запорожье: Еврейский мир, 1998. – 226 с.

7.666. Еврейское население Юга Украины: история и современность. // Тезисы к научно-практической конференции 17-18 октября 1991. – Запорожье: Запорожский гос. университет, 1991. – 41 с.

7.667. Етнічні спільноти України етнографічні особливості. // Реком. бібліограф. покажчик / С.М. Остапенко (авт.-уклад.); В.О. Кононенко (відп. ред.): Національна парламентська бібліотека України, Державний комітет України у справах національностей та міграції. – К.: Чорнобильінтерінформ, 2000. – 78 с.

7.668. Етнонаціональні процеси в Україні: історія і сучасність / За ред. В.І.Наулка. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – 516 с.

7.669. Євреї в Ніжині: Наук. збірник / Чернігівська обласна єврейська організація, Іудейська релігійна громада міста Ніжина, Ніжинське міське товариство української мови імені Тараса Шевченка "Просвіта". – Ніжин: Просвіта, 2001. – 179 с.

7.670. Євтух В. Етнічний довідник у 3 частинах – Київ: Фенікс, 1997. – 346с.

7.671. Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К.: УАННП «Фенікс», 1997. – 214 с.

7.672. Євтух В.Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції.... – К.: Stylos, 2000. – 235 с.

7.673. Євтух В.Б. Этническое меньшинство: понятие, признаки, функции // Философская и социологическая мысль. – 1994. – № 1-2. – С. 82-91

7.674. Жаботинський В. Письма о национальностях и областях. Еврейство и его настроения. // Русская мысль. – 1911. – Кн. 1. – С. 95-114.

7.675. Житецький І. Евреи в Южной России // Киевская старина. – 1901. – № 7-9. – С. 15-35

7.676. Жук В.Н. «Долею пов'язані з Україною». Нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині, про долі їх нащадків і відродження німецьких товариств у краї. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – 330 с.

7.677. Жур М., Ніколаєнко О. Організація і діяльність польських товариств в Харкові в кінці XIX - поч. XX ст. / М. Жур, О. Ніколаєнко // Польська діаспора в Харкові: історія та сучасність: матеріали наук. конф., м. Харків, 24 квіт. 2004 р. – Х.: Майдан, 2004. – С. 21-32.

7.678. Заславський І. Волинські чехи: маловідомі сторінки історії // Вітчизна. – 1998. – № 9-10. – С. 148-158

7.679. Засухин І. О положении хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развитию / И. Засухин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии – 1910. – №2. – С.22-40.

7.680. Засухин І. Хмелеводство на Волыни // Юго-Западный край в экономическом отношении: сборник статей / ред. А. Ярошевич. – К.: [б.и.], 1913. – Вып. 7 – 101 с.

7.681. Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії. – Т. 2. Під ред. акад. А.Е. Кримського. – К.: ВУАН, 1929. – 237 с.

7.682. Зінько С. Польські громадські організації міста Одеси кінця XIX – початку XX століття // Поляки на півдні України. – Одеса-Ополе-Ольштин, 2006. – С. 124-127.

7.683. Зорин В.Ю. Национальный вопрос в Государственных Думах России (опыт законотворчества) / В.Ю. Зорин, Д.А. Кулишов. – М.: Информационно-издательское агенство «Русский мир», 1999. – 502 с.

7.684. Зюсс В. Последний период деятельности Молочанского меннонитского учительского сонета // Немцы России и СССР: 1901-1941 гг.: Материалы международной конференции. – М.: Готика, 2000. – 426 с.

7.685. Иванов А. "Еврейский вопрос" и высшее образование в России (конец XIX - начало XX в.) // Вестник Еврейского Университета в Москве. – 1994. – № 1 (5). – С. 35-51.

7.686. Иванова Ю.В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многониционального района Приазовья // Культуроно-бытовые процессы на Юге Украины. – М: Наука. – С. 74-91.

7.687. Ивенина Т.А. Культурно-просветительные организации и учреждения общественной и частной инициативы в дореволюционной России (1900-1916 гг.) / Ивенина Т.А. – М.: Франтэра, 2003. – 260 с.

7.688. Ивенина Т.А. Просветительство во имя народа. Проблемы культурно-просветительной работы в России в 90-е годы XIX века / Т. А. Ивенина; Моск. пед. гос. ун-т. – Москва: [б. и.], 2003. – 101 с.

7.689. Исаков П.Н. Организация благотворительности // Вестник благотворительности. – 1900. – №2 – С.33-36

7.690. Исторический очерк Одессы: к столетнему юбилею со дня завоевания. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1889. – 52 с.

7.691. История российских немцев в документах (1763-1992 гг.) / Сост. В.А.Ауман, В.Г. Чеботарев. – М.: Международный институт гуманитарных программ, 1993. – Т.1. – 448 с.

7.692. Иванюк О. Етнічний склад міського населення Київської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 р. / Олег Іванюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1-4. – С. 71-77.

7.693. Иващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині: кінець XVIII – початок ХХ століття. – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с.

7.694. Кабузан В.М. Євреїв на Україні, в світі. // Український історичний журнал. – 1991. – №6. – С. 64-83

7.695. Кабузан В.М. Немецкое население в России в XVIII начале ХХ вв. //Вопросы истории. – 1989. – №12. – С. 18-29.

7.696. Кавун І. Національні меншини Поділля на межі XIX-XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти (зб. ст.). – 2005. – Вип. 32. – С. 210-215

7.697. Кальян С.Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України(середина XIX – початок ХХ ст.) / С.Є. Кальян. – Полтава: «Довкілля-К», 2009. – 335 с.

7.698. Кандель Феликс. Евреи России. Времена и события. История евреев Российской империи / Ф. Кандель; Научн.ред. М. Кипнис. – М.: Мосты культуры / Гешарим, 2014. – 800 с.

7.699. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад / Пер. с нем. Червонная С.М. – М.: Традиция – Прогресс, 2000. – 334 с.

7.700. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.

7.701. Кельберин И.П. О самообложении в пользу бедных / И.П. Кельберин. – К.: [б.в.], 1909. – 46 с.

7.702. Кипер М. Еврейское местечко Украины / М. Кипер. – Харьков: Пролетарий, 1929. – 103 с.

7.703. Кичко Т.В. Іудаїзм без прикрас. – Киев: Изд-во АН УССР, 1963. – 192с.

7.704. Клаус Х. Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранных колоний в России. – СПб. – Типография В. В. Нусвальта, 1869. – С. 246

7.705. Клибанов А. И. Меннониты. – М.: Московский рабочий, 1931. – 110 с.

7.706. Коваленко С.М. Діяльність чеських спортивних товариств у м. Києві на поч. ХХ ст. // Київ у соціокультурному просторі ХІХ-ХХІ століть: національний та європейський контекст: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 13 квіт. 2011 р. – К.: [б.в.] 2011. – С. 122-127

7.707. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 1987. – 440 с.

7.708. Ковба Ж.М. Господарства чеських поселенців на Волині в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст // Українське слов'янознавство. – 1972. – № 6. – С. 127-134

7.709. Ковба Ж.М. З історії чеської еміграції на Україну // Українське слов'янознавство. – 1970. – № 1. – С. 121-129

7.710. Кондрацький А.А. Поляки на Україні в Х-ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 102-115

7.711. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в кон. XIX – нач. XX в. – М.: Наука, 1988. – 259 с.

7.712. Корелин А.П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 180-189

7.713. Короткий звіт про діяльність добродійного і просвітницького товариства імені Яна Амоса Коменського в Києві у період війни 1914-1917 рр. / Пер. з чеської Ю. Луцького. // Хроніка 2000: Укр. культурол. альманах. – К.: «Україна-Чехія», 1999. – Вип. 25/26 – Ч. 1. – 269 с.

7.714. Костецька М.С. Деякі питання історії становлення добровільних товариств України / М.С. Костецька // Український історичний журнал. – 1988. – № 9 – С. 90-97

7.715. Костриця М.М. Про хміль, пиво і чеських колоністів // Житомирщина туристична : краєзнавчі нариси / М. М. Костриця, Костриця М.Ю.; за ред. М. Ю. Костриці. – Житомир: Полісся, 2009. – С. 285-291

7.716. Костюк М.П. Динаміка чисельності та розселення німців на Волині // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції "Житомирщина крізь призму століть", 17-19 верес. 1997 р. / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Журфонд, 1997. – С.52-54.

7.717. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.

7.718. Коханский В.С. Одесса за 100 лет: Исторический очерк и ил. Путеводитель / В.С. Коханский. – Одесса: [б.и.], 1894. – 735 с.

7.719. Красовский Л., Александровский Н. К вопросу о призрении иностранцев в России / Л. Красовский. Н. Александровский // Трудовая помощь. – 1908. – № 9. – С. 375-405

7.720. Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1982. – Т.2. – 551 с.

7.721. Крестьянинов, В. Ф. Меннониты / В. Ф. Крестьянинов. – М.: Политиздат, 1967. – 239 с.

7.722. Кривохатський М. Меноніти на Україні М. Кривоохатський. – Х.: Пролетарій, 1930. – 48 с.

7.723. Крыжановский Е.М. Чешские учительские курсы в Остроге. – К.: [б.и.], 1891. – Соч. Т. 1. – С. 474-479

7.724. Крыжановский Е.П. Чехи на Волыни. – СПб: Синодальная типография, 1887. – 145 с.

7.725. Кулинич И. М. Меннониты на Юге Украины // Вопросы германской истории. Социально-экономическое развитие: неизученные проблемы. – Д.: Изд-во ДГУ, 1991. – С. 30-44.

7.726. Кулинич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К.: Наук. думка, 1969. – 276 с.

7.727. Кулініч І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18-20

7.728. Кулініч І.М. Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – Київ: НАН України, Ін-т історії України, 1955. – 366 с.

7.729. Кульчицька

О.В. Культурно-мовні заходи південних «Просвіт» на початку ХХ ст. / О.В. Кульчицька // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв: вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 115. – Вип. 102 Історія. – С. 20-23

7.730. Лакер В. История сионизма. – М.: КРОН-ПРЕСС, 2000. – 538 с.

7.731. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – 736 с.

7.732. Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае: Исторические очерки: По данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернаторства. – О.: Типография Г.М. Левинсона, 1901. – 239 с.

7.733. Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ // Великие реформы в России (1856-1874): Сборник Под.ред. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж. Бушиелла. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1990. – 336с.

7.734. Линдерман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г.; 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М.: [б. и.], 1917. – 357 с.

7.735. Линдерман К.Є. Избранные сочинения. – М.: [б. и.], 1905. – 229 с.

7.736. Липранди А. П. (псевд. А.Волынец). Как остановить мирное завоевание наших окраин? Немецкий вопрос, сущность и значение его в юго-западной России – К.: Тип. ген. Бруна, ар. Л.И.Блехманом, 1890. – 79 с.

7.737. Липранди О.Р. Германия в России. – Харьков: Мирный труд, 1911. – 148 с.

7.738. Лісевич І. Т. Духовно спрагли: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 240 с.

7.739. Лісевич І. Т. Родом з України... Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 102 с.

7.740. Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла: Польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 86 с.

7.741. Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917) // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 43 – 54.

7.742. Лозинський М. Польська народна демократія. // Літературно-науковий вістник: літ.-критич. зб. – Кн. 3. – Львів: [З друкарні НТ ім. Шевченка], 1908. – С. 547-569

7.743. Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна – Львів: [З друкарні „Народової“], 1908. – 198 с.

7.744. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: історичний досвід створення та діяльності // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т

міжнародних відносин; [ред. кол.: Губерський Л.В. (гол. ред.) та ін.]. – Київ: [б.в.] 2005. – Вип. 54. – Ч.2. – С. 47-58

7.745. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Л.І. Лойко. – Київ: Фоліант, 2005. – 634 с.

7.746. Локшин А. «Национальное» и «социальное» в деятельности еврейских политических партий в России (1897 – 1907 гг.) в оценке департамента полиции / А. Локшин // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога: сборник статей – 1992. – С. 115 – 124.

7.747. Лычков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – С. 317-366.

7.748. Максимов Е.Д. Городские общественные управления в деле помощи бедным. – СПб.: Государственная типография, 1905. – 224 с.

7.749. Максимов Е.Д. Из истории государственного призрения в России // Трудовая помощь. – 1901. – №1. – С. 23-53

7.750. Максимов Е.Д. Наши благотворительные ведомства и учреждения, «на особых основаниях управляемые» // Трудовая помощь. – 1903. – №3 – С. 321-350.

7.751. Максимов Е.Д. Очерк частной благотворительности в России // Трудовая помощь. – 1897. – № 2 . – С. 148-155

7.752. Максимов Е.Д. Приказы общественного призрения в их прошлом и в настоящем // Трудовая помощь. – 1901. – № 10. – С. 728-767.

7.753. Макушенко Я.С. Збереження культурної ідентичності німецького населення Південної України в ХІХ - початку ХХ ст. // "Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць. – 2011. – Випуск 55. – С. 48-52

7.754. Малиновский Л.В. Причины и обстоятельства миграции немецких колонистов на Восток в ХІХ - начале ХХ вв. // Миграционные процессы среди российских немцев: исторический аспект. – М.: Готика, 1998. – С. 89-98.

7.755. Малиновський Л.В. Община Немецких колонистов в России и ее региональные особенности в ХІХ – нач. ХХ ст. // История СССР. – 1990. – № 2 – 182 с.

7.756. Марголин С. О. Материалы и исследования о еврейской ремесленной промышленности / Общество ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России. – Пг.: Портняжное производство, 1915. – Т. 2 – 155 с.

7.757. Марголин С.О. Еврейские кредитные кооперации. – Спб.: Типография «Север», 1908. – 112 с.

7.758. Марков В. Положение евреев в России / В. Марков. – М.: [Б.и.], 1906. – 24с.

7.759. Марочко, В. І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В. І. Марочко; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: [б.в.], 1995. – 224 с.

7.760. Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века. – *Ab Imperio* – 2000. – № 1. – С. 81- 99.

7.761. Маяковський В. Недруковане й забуте: Громадські рухи XIX ст. / Володимир Маяковський; За заг. ред. Ярослав Білінський, Василь Михайлович Омельченко, Олег Федішин. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984 . – 509 с.

7.762. Меламед Е. Еврейские благотворительные организации на Волыни (вторая половина XIX – начало XX веков) // Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР. Страницы истории: Сб. науч. трудов. – Спб. [б.и.], 1998. – 184 с.

7.763. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое лит. обозрение, 2006. – 240 с.

7.764. Минц М. Национальные движения евреев и других меньшинств в многонациональных государствах // Вестник еврейского университета. – 2001. – №5. – С. 201-228.

7.765. Миронов Б.Н. Добровольные ассоциации и гражданское общество в позднимперской России / Миронов Б.Н. // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Том XI. – №1. – С. 183-195.

7.766. Михайлова М.В. Просветительные и педагогические организации дореволюционной России (середина XIX – начало XX в.) / Михайлова М.В. – М.: ИТП и МИО РАО, 1993. – 163 с.

7.767. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи / Р. Ш. Чілачава – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 384с.

7.768. Мільчев В. І. Болгарські переселенці на півдні України. 1724-1800 рр. / В. І. Мільчев; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Запоріж. від-ня, Запоріж. наук. т-во ім. Я. Новицького. – К.; Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2001. – 198с.

7.769. Молчанов В.Б. Пенсійне забезпечення населення та благодійність у містах Правобережної України на поч. XX ст. // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2000. – С. 136-144

7.770. Молчанов В.Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.) / В. Молчанов. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2015. – 106 с.

7.771. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914) / Ін-т історії України НАН України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 318.

7.772. Муратов А.А. Йиндржих Йиндрижишек или Генрих Игнатъевич // Рус. Слово. – Прага, 2009. – № 7/8. – С. 30-35.

7.773. Мучник А. Єврейська грошова кооперація: історія, ідеологія, принципи та цінності – К.: Єврейський фонд України, Центр єврейських досліджень, 2005. – 196 с.

7.774. Мюнстерберг Э. Объединение деятельности благотворительных учреждений. – М.: Городская типография, 1900. – 101 с.

7.775. Надольська, В. В. Чеські господарства Волинської губернії у другій половині XIX - на початку XX століття / В. В. Надольська // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції "Житомирщина крізь призму

століть", 17-19 верес. 1997 р. / [відп. ред. М. Ю. Костриця]. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 54-56 .

7.776. Найман О. Я. Історія євреїв України / О. Я. Найман ; Акад. історії та культури євреїв України ім. Шимона Дубнова. – Київ: [б. в.], 2003. – 495 с.

7.777. Найман О.Я. Погроми 80-х років XIX століття і громадські організації України // Еврейское население Юга Украины. Запорожские еврейские чтения. Доклады и сообщения. – 1998. – Вып. 1. – С. 144-156.

7.778. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Головна спец. ред. літ-ри мовами націон. меншин України, 1998. – 80 с.

7.779. Національні меншини в Україні: інформ.-бібліогр. покажчик / Інститут досліджень діаспори ; упоряд. І. Винниченко. – К.: Стилос, 2000. – 160 с.

7.780. Національні меншини України: інформаційний довідник / упоряд. Т. І. Пилипенко, А. І. Осауленко. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин Уккраїни, 1995. – 96 с.

7.781. Національні меншини в Україні: інформ.-бібліогр. покажчик / Інститут досліджень діаспори; упоряд. І. Винниченко, В. Горовий; Інститут досліджень діаспори. – 2. вид., доп. – К.: Видавничий дім "Стилос", 2003. – 252с.

7.782. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / М. І. Панчук [та ін.]; голов. ред. І. Ф. Курас; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: ІПЕІНД, 2000. – 358 с.

7.783. Національні меншини України: історія та сучасність : наук.-довід. вид. / упоряд. І.Винниченко, Р.Марценюк. – К.: МАУП, 2006. – 256 с.

7.784. Немцы России: энциклопедия / ред. В. Карев [и др.]. – М.: ЭРН, 1999. – Т. 2. – 747 с.

7.785. Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие. (1871 - 1941 гг.). – М.: ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002 – 552с.

7.786. Нисселович Л. Н. Еврейский вопрос в III-ей Государственной Думе: Отчет члена Государственной Думы Л.Н.Нисселовича / Л. Н. Нисселович. – СПб.: [б.и.], 1908. – 43 с.

7.787. Ніколаєнко О. Діяльність поляків в Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості в 70-80-х рр. XIX ст. // Проблеми слов'язнознавства. – 2006. – Вип. 55. – С. 54-62.

7.788. Ніколаєнко О. Участь польського населення в кредитній кооперації Правобережжя України у 70-90-х рр. XIX ст. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Вип. 23. – 2006. – С. 118-127.

7.789. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. – Київ Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія “Україна: історія і сучасність”. – Вип. 1. – 416 с.

7.790. Німці Півдня України: історія і сучасність / М. М. Шитюк, В.П.Шкварець, М. Е. Козирева [та ін.]. – Миколаїв: РВВ МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2009. – 424 с.

7.791. Нойтатц Д. Немецкие колонисты и их соседи (II пол. XIX -нач. XX вв). // Вопросы германской истории. – 1996. – №5 – С. 48-59

7.792. Ольшамовский Б.Г. Права по землевладению в Западном крае / Б.Г. Ольшамовский. – СПб: Типография Ю. А. Мансфельд, 1899. – 138 с.

7.793. Онищенко Н.В. Євреї в Ніжині // Наук. збірник / Чернігівська обласна єврейська організація, Іудейська релігійна громада міста Ніжина, Ніжинське міське товариство української мови імені Тараса Шевченка "Просвіта". – Ніжин: Просвіта, 2001. – 179 с.

7.794. Опанащук І.П. Фізична культура і спорт у Волинській губернії (кінець XIX – початок XX ст..) // Житомирщина на зламі тисячоліть / ред. М. Костриця. – Житомир: М.А.К., 2000. – 390 с.

7.795. Орлова З.С. Шинкаренко О.І. З історії благодійництва на Херсонщині. – Херсон: Державний архів Херсонської області, 2000. – 24с.

7.796. Орлянський С. Ф. Из истории евреев Украины / С. Ф. Орлянський; Запорожський гос. ун-т, Запорожське городське відділення товариства "Україна-Ізраїль". – Запорожжє: [б.и.], 2002. – 238 с.

7.797. Оршанський І.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта руських евреев. – СПб.: Тип. О.И. Бакста, 1877. – 444 с.

7.798. Осадчий Т. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за двадцатилетне с 1876 по 1901 год (Краткий очерк) / сост. Секретарем о-ва Т. Осадчнм. – К.: Тип. Петра Барского, 1901. – 63 с.

7.799. Осачук С.Д. Німці Буковини: історія товариського руху (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.) / С. Осачук; Чернівецький національний ун-т ім. Ю.Федьковича, Науково-дослідний Центр буковинознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – 288 с.

7.800. Остен-Сакен П. Откровенные слова. Евреи, русские, поляки, немцы, кавказцы и другие на Востоке: их своеобразие и проблемы: достоверные рассказы и сообщения / П. ф. Остен-Сакен; пер. с нем. В. Н. Исханова. – СПб.: ООО "ВИРД", 2000. – 319 с.

7.801. Островский З. Еврейские погромы 1918-1921 годов / Сост.З.С.Островский – М.: Акц. общество «Школа и книга», 1926. – 135 с.

7.802. Очерки по вопросам экономической деятельности евреев в России. – Вып. 1. – СПб.: [б.и.], 1913. – 70 с.

7.803. О немецких поселенцах Волынской губернии. – Спб.: [б.и.], 1911. – 12 с.

7.804. Павленко В. Болгари в Україні: історія // Віче. – 1995. – № 7. – С.115-126.

7.805. Павленко В. В. Болгари в Україні / В. В. Павленко // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С.329-330.

7.806. Палієнко В.І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні // Відродження. – 1994. – №2. – С. 67 – 70.

7.807. Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX-XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 77 с.

7.808. Панібудьласка В. Ф. Національні проблеми: уроки минулого і сучасність. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1989. – 48 с.

7.809. Панчук М. І., Войналович В. А., Галенко О., Геник М., Горбань Т. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / І.Ф. Курас (голов.ред.). – К.: ІПЕІНД, 2000. – 358 с.

7.810. Пачев С.И. Возникновение болгарских сёл в Северном Приазовье (1861- 1863) / С.И. Пачев. – Мелитополь: МГПУ, 2007. – 89 с.

7.811. Песчаный О.О. Волинські чехи. // Пам'ятки України. – 1993. – №1-6. – с.37-65

7.812. Петков С.В. Болгарская диаспора в Украине: правовое положение (XVII – XIX вв.). – Запорожье: ЗЮИ МВД Украины, 1997. – 66 с.

7.813. Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 268 с.

7.814. Пен С. Еврейская старина в Одессе. – Одесса: Типография «Издатель» Я.Х. Шермана, 1903 – 31 с.

7.815. Писаревский Г. Г. Переселение прусских меннонитов в России при Александре I. – Ростов-на-Дону: Тип. А. И. Тер-Абрамиана, 1917. – 68 с.

7.816. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.: (По неизд. архив. документам) / Григорий Писаревский. – М.: Печ. А.И.Снегиревой, 1909. – 84 с.

7.817. Плесская-Зебольд Э.Г. Немецкая диаспора в экономике и культуре Одессы // Одесі - 200: Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 6 – 8 вересня 1994р.). – Ч. 1. – Одеса: [б.и.], 1994. – С. 136 – 138.

7.818. Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья / Э. Г. Плесская. – О.: Астропринт, 2008. – 136 с.

7.819. Плеская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы, 1803 – 1920 / Ин-т герм. и восточноевропейских исслед. (Геттімен(Германия)). – Одесса: ТЕС, 1999. – 520с.

7.820. Погребинская И.М. Документы по истории еврейских политических партий и молодежных организаций в архивах г. Киева: (Краткий тематический обзор) // Євреї в Україні: Історія, культура, традиції – Київ: НАН України. Ін-т нац. відносин і політології, 1997. – С. 30-37.

7.821. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX - початок XX ст.) / І. М. Погребінська // Український історичний журнал – 1996. – № 4. – С. 124-132.

7.822. Погребінська І. М. Смуга осілості / М Погребінська // Євреї України: історія, культура – К.: НАН України. Ін-т нац. відносин і політології, 1997. – С. 60-66.

7.823. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904 / М. Полищук. – М.. Иерусалим: Мосты культуры. Гешарим, 2002. – 446 с.

7.824. Поліщук Ю.М. Етнорелігійні громади менонітів Правобережної України (кінець XVIII – друга половина XIX ст.) // Історія релігій в Україні. Праці XI міжнародної наукової конференції. – Кн. I. – Львів: Логос, 2001. – С. 353-359.

7.825. Поліщук Ю.М. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект / Ю.М. Поліщук, О.Г. Суліменко: НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Державний агроєкологічний ун-т. – Житомир: Волинь, 2004. – 164 с.

7.826. Половец В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.) / В. М. Половец. – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266 с.

7.827. Поляки в Ніжині: збірник статей і матеріалів / Ф.Ф. Белінська (упоряд.); Г. Самойленко та ін. (ред. кол.); Ніжинська культурно просвітницька спілка громадян польського походження «Астер». – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – 152 с.

7.828. Поляки на Півдні України: історія та сьогодення / В. Бонусяк та ін. (співголови ред. кол.) – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України та ін.: МЛГУ ім. П. Могили, 2008. – Т. I. – 328 с.

7.829. Праксенталер Б. Немцы на Волини // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Житомир: [б.в.], 1994. – 104 с.

7.830. Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона, 1803-2003: библиогр. указ. / Одес. нац. ун-т им. Мечникова, Науч. б-ка, Ин-т культуры и истории немцев в Северо-Восточ. Европе, Люненбург-Гёттинген; (сост.: В. Самодурова и др.; науч. ред., авт. вступ. ст.: А. Айсфельд, Н. Шевчук). – О.: Астропринт, 2003. – 309 с.

7.831. Про внесення змін до Закону України "Про громадські об'єднання" щодо забезпечення діяльності всеукраїнських громадських об'єднань // Відомості Верховної Ради (ВВР) – 2014. – № 36. – ст.1186

7.832. Про громадські об'єднання: Закон України : за станом на 18 лип. 2012 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламент. вид-во, 2012. – 35 с.

7.833. Рафальський О.О. Поняття “національна меншина” в етнополітичному дослідженні. / О. Рафальський. // Наукові записки ІШЕНД. – 1999. – Вип.8. – С. 176 – 183.

7.834. Рафальський О.О. До питання єврейської сільськогосподарської колонізації Півдня України. // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С. 58-63

7.835. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. / Олег Олексійович Рафальський. – К.: Полнос, 2000. – 447 с.

7.836. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.). – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – 340 с.

7.837. Ренников А. (Селитренников А.М.) Золото Рейна. О немцах в России. – Пг.: Тип. Т-ва А. С. Суворина, 1915. – 395 с.

7.838. Римаренко Ю.І. Курас І.Ф. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії / відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – К.: АН України, Ін-т держави і права, Ін-т мовознав., Ін-т нац. відносин і політол., Ін-т укр. мови, Ін-т філософії, Т-во "Знання" України, 1993. – 800 с.

7.839. Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2001. – №6. – С. 123-132

7.840. Рудницька Т.І. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 17-32

7.841. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000) – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.

7.842. Саенко Р.І. Мариуполь и греческие села Приазовья в конце XVIII – первой четверти XIX вв. // Україна-Греція: історія та сучасність: Тези Другої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22-24.02.1995 р.). – К.: [б.в.] 1995. – С. 109-112

7.843. Саенко Р.І. Мариупольские купцы Хараджаевы и их общественная и благотворительная деятельность // Тези Міжнародн. науково-практичної конф. “Україна – Греція: досвід дружніх зв’язків та перспективи співробітництва”. – Маріуполь: [б.в.] 1996. – С. 247-249

7.844. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С. 19-29.

7.845. Санцевич А.В. Методика исторического исследования. – Киев: Наукова думка, 1990. – 212 с.

7.846. Сапожникова Г.В. Греки под Одессой: Очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX века. – Одесса-Ильичевск: Элтон 2 – Гратек, 1999. – 264 с.

7.847. Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (ХІХ – поч.ХХ ст.). Київський учбовий округ / Н. А. Сейко; Польське наукове товариство у Житомирі. – Житомир: Полісся, 2007. – 320 с.

7.848. Серафимов С. Крымские хрициане (греки) на северных берегах Азовского моря / С. Серафимов. – Екатеринослав: Тип. Братства св. Владимира, 1901. – 10с.

7.849. Сергеев И.И. Мирное завоевание России немцами. – Пг.: Типо-Литография Н.И. Евстифеева, 1914. – 94 с.

7.850. Сергійчук В. Етапи переселення німців в Україну / В.Сергійчук. – Німці в Україні. – Миколаїв: МДУ ім. П.Могили, 2006. – С. 43-66.

7.851. Сергійчук В. Земля, яка стала рідною: шведи України /В. Сергійчук, О. Данильченко // Відродження. – 1995. – №2. – С. 72-74.

7.852. Сергійчук В. Німці на Україні // Український світ. – 1993. – №1-2. – С.28.

7.853. Сергійчук В. Польська етнічна меншина України // Етнонаціональні процеси в Україні: історія і сучасність – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 274-293.

7.854. Сидорчук О.С. Діяльність чеських громадських організацій Києва (серпень 1914 – квітень 1917 р.) // Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні науки. – 2001. – Т. 5. – С. 242-247.

7.855. Сидорчук О.С. Діяльність чеського благодійного і освітнього товариства ім. Я. А. Коменського в Україні (1907-1917 роки) // Чехи на Волині: історія і сучасність – Житомир: краєзнав. т-ва дослідників Волині. – Т. 24. – С. 75-80.

7.856. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. – Ч.1. – 336 с.

7.857. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса: Тип. Францова и Нитче. 1853. – Ч. II. – 556 с.

7.858. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса: Типограф. Т. Неймана и К., 1848. – 156 с.

7.859. Слободянюк П.Я. Євреські общини Правобережної України / Держкомархів України та ін. – Хмельницький: [б.в.], 2005. – 410 с.

7.860. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Таращука. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

7.861. Смолій В.А. Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Іст.-біогр. нариси / Голов. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 341 с.

7.862. Соколов И. И. Мариупольские греки до переселения их на Украину (XV-XVIII вв.) // Тр. Ин-та славяно-ведения АН СССР – М.: [б.и.], 1932. – Т.1 – С. 297-317

7.863. Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: XIX – начало XX вв. // Славяно – евразийские исследования – 2005. – Вып. 8. – 224 с.

7.864. Староверов Б. Немецкое пленение Харьковского университета / Б. Староверов. – Харьков: Типография «Мирный труд», 1915. – 41 с.

7.865. Степанов Ф.І. З історії переселення болгар у Південну Україну в другій пол. XIX ст. // Український історичний журнал. – 1996. – №8. – С. 56-62

7.866. Степанский А. Д. Документы по истории легальных общественных организаций в фондах дореволюционных государственных учреждений России // Советские архивы. – 1981. – №2. – С. 102.

7.867. Степанский А.Д. История общественных организаций в России на рубеже XIX – XX вв. Пособие по спецкурсу / Под ред.. Н.П. Ерошкина. – М.: МГИАИ, 1982. – 96 с.

7.868.Степанский А.Д. История общественных организаций дореволюционной России / Степанский А.Д. – М.: МГИАИ, 1979. – 81 с.

7.869. Степанский А. Д. Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX – XX вв. / А. Д Степанский. – М: Наука, 1980. – 96 с.,

7.870. Субботин А.П. В черте еврейской оседлости / А.П.Субботин. – СПб.: Издательство Экономического журнала, 1890. – 98 с.

7.871. Субботин А. П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г.

/ А. П. Субботин. – В.П. – СПб.: Типография северного телеграфного агентства, 1890. – 240 с.

7.872. Субботин А.П. Настоящее положение еврейского вопроса / А. П. Субботин. – Варшава: Изд-во Правда, Типография Петра Ляскауэра и К-ом, 1906. – 16 с.

7.873. Суліменко О.Г. Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX століття: політико-правовий аспект / Ю. М. Поліщук, О. Г. Суліменко; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Держ. агрокол. ун-т. – Житомир: Волинь, 2004. – 164 с.

7.874. Татаринов С.И. Евреи Бахмута-Артемовска: очерки истории XVIII-XX столетий / С.И. Татаринов, Ю.А. Семик, С.В. Федяев. – Артемовск: [б.и.], 2001. – 84 с.

7.875. Телушкин Й. Еврейский мир: важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии / (Й. Телушкин; пер. Н. Иванов, В. Владимиров; ред. М. Гринберг. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 1999. – 574 с.

7.876. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII -XX вв.) / Н. А. Терентьева; Нац. акад. наук Украины, Ин-т истории Украины. – К.: Аквилон-Пресс, 1999. – 351 с.

7.877. Терентьева Н. О. Греки в Україні: історія та сучасність. // Навч. посіб. Ч. 1 / Н. О. Терентьева, К. В. Балабанов; Маріуп. держ. гуманіт. ун-т. – К.: Аквілон-Плюс, 2008. – 350 с.

7.878. Терещенко А.Г., Черненко А.Л. Российские немцы на Юге России и Кавказе. Энциклопедический справочник. – Ростов-на-Дону: ООО "Ростиздат", 2000. – 384 с.

7.879. Традиційно-побутова культура очима старожилів: За матеріалами етнографічних експедицій: Чехи // Етнокультурний ландшафт Північного Приазов'я / за аг. Ред.. В.Л. Афанасьєвої, М.В.Крилова. – Сімферополь: Таврія, 2004. – С. 191-223

7.880. Труды Императорского Вольного экономического общества. – СПб.: [б.и.], 1881. – Том 2. – 556 с.

7.881. Туманова А. С. Общественные организации и русская публика в начале XX века. – М.: Новый хронограф, 2008. – 320 с.

7.882. Узбек О.А. Греки Харківщини: Зб. іст.-біограф. статей / О.О. Узбек (ред.); Харк. міське т-во греків «Геліос». – Харків: «Майдан», 2003. – 228 с.

7.883. Ульянова Г.Н. Благотворительность и общественное призрение в России XIX – начала XX вв. Институциональное развитие в контексте формирования гражданского общества // Труды Института российской истории РАН. – 2000. – Вып.2. – С. 164-217

7.884. Усенко П. Г. Динаміка грецького населення українського Приазов'я з кінця XVIII до початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2000. – С. 158-172

7.885. Усенко П. Г. Маріуполь: грецьке забарвлення українського Надазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) – К.: НАН України. Інститут історії України, 2014. – 108 с.

7.886. Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні: друга половина XIX - початок XX ст. / І. А. Фареній; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького, Наукове товариство істориків-аграрників. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 143 с.

7.887. Федорченко И. Милостыня, благотворительность, общественное призрение // Благотворительные общества г. Киева на Всероссийской выставке 1913 года. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1913. – С.9-19.

7.888. Френкель Й. Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство. 1862 – 1917 / Й. Френкель; под общ. ред. В. Левина. – М.: Мосты культуры, 2008. – 847 с.

7.889. Феллер М.Д. Єврейська історія і культура в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – №1. – С. 138-142.

7.890. Фирсов М.В. История социальной работы в России. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, Московский государственный социальный университет, 1999. – 248 с.

7.891. Фінберг Л.П. Українсько-єврейські взаємини на початку ХХ ст. // Філософська і соціальна думка. – 1994. – №2. – С. 46-50

7.892. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в ХІХ ст. // Зібр. творів: В 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47. – С. 191-241.

7.893. Хоменко А. Населення України (1897-1927 рр.). – Харків: Державне видавництво України, 1927. – 79 с.

7.894. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории). – К.: НИП Поиск, 1992. – Ч.1. – 156 с.

7.895. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры 1794-1881. – М.: Иерусалим: Гешарим, 1995. – 208 с.

7.896. Чериковер И.М. История Общества для распространения просвещения между евреями в России (культурно-общественные течения в русском еврействе 1863-1913). / Под ред. С.М. Гинзбурга.– Санкт-Петербург: [б.и.] – 1913. – Т. 1. – 254 с.

7.897. Черкаський А.В. До питання про етносоціальний склад населення Півдня України на поч. ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1993. – №11. – С.46-58

7.898. Чернова Л.Є. Етнонаціональні групи: меншини, корінні етноси, діаспори. // Культурологічний Вісник Нижн. Наддніпрянщини. – 2010. – № 25. – С. 159-164

7.899. Чехи на Волині: історія і сучасність / М. Костриця, В. Тимошенко (ред.). – Житомир: Волинь. Малин, 2001. – 120 с.

7.900. Чешская нация на заключительном этапе формирования. 1850 – начало 70-х гг. ХІХ в. – Москва: Институт славяноведения и балканистики (Академия наук СССР), 1989. – 271 с.

7.901. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304с.

7.902. Черномир В. Еврейская жизнь в Умани / В. Черномир. – Умань: [б.и.], 2002. – 46 с.

7.903. Чудновский Аркадий-Арье. Общая история еврейского просвещения в Одессе (1799-2009): кн. в 2-х ч. / Аркадий-Арье Чудновский. – Иерусалим: [б.и.], 2010. – 324 с.

7.904. Чумак М.М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Михайло Чумак // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. Історичні науки. – 2010. – №19 (206). – С. 239-244.

7.905. Шабаровський В. В. Караїми на Волині (Штрихи до портрета загадкового народу) / Володимир Шабаровський. – Луцьк: Твердиня, 2013. – 250 с.

7.906. Шадт А. Правовой статус немецких колонистов в России XVIII – XIX вв. (Состояние вопроса и постановка проблемы) / А. Шадт // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871 – 1941 гг.). – М.: ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002. – С. 15-29.

7.907. Шевелева Т. О. Общественные организации немецких колонистов на рубеже XIX – XX столетий в России. – М.: [б.и.], 1970. – 77 с.

7.908. Шевчук М.А. Роль німців у заселенні і розвитку Півдня України (кінець XVIII – перша половина ХХ ст.) // Одесі – 200: Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф.(м. Одеса, 6 – 8 вересня 1994 р.). – Ч. 1. – Одеса: [б.и.], 1994. – С. 141-143.

7.909. Шевчук-Бела Я. В. Реалізація прав одеської грецької меншини у галузі мови та освіти (наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.) // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки / Інститут держави і права ім.Корецького В.М. НАН України. – 2009. – Вип. 44. – С. 160-166.

7.910. Шелухин С. Немецкая колонизация – О.: АЮРО Печатного дела, 1915. – 83 с.

7.911. Шестопал М.М. Євреї на Україні: історична довідка / М. Шестопал. – Київ: Оріяни, 1998. – 240 с.

7.912. Шехгман И. Евреи и украинцы. – Одесса: Изд-во "Кинерет", 1917. – 32 с.

7.913. Шип Н. А. Культурно-національне питання на Україні у ХІХ ст. // Український історичний журнал. – К.: «Наукова думка», 1991. – №3. – 33 с.

7.914. Шитюк М.М. Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть / М.М. Шитюк, В.В. Щукін. – Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2008. – 222 с.

7.915. Шпик І. Є. Болгари на українських землях (кінець ХІV – перша половина ХVІ ст.) // Проблеми слов'янознавства. – 2007. – Вип. 56. – С. 13-22.

7.916. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) / Надія Олександрівна Щербак. – К.: ПЦ "Ризографіка", 2005. – 616 с.

7.917. Щербак Н.О. З історії політики царизму щодо національних меншин України (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2001. – Вип. 10-11. – С.696-702.

7.918. Щербак Н.О. Німецькі й чеські поселенці у Правобережній Україні в ХІХ – на початку ХХ століття // Проблеми міграції. – 1997. - № 2. – С.8-11.

7.919. Щербак Н.О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці ХVІІІ – у першій чверті ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 16-26.

7.920. Щербак Н.О. Правовий статус національних меншин в Україні ХІХ ст. // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2003. – Вип. 16. – С. 438-444.

7.921. Эгиз С. А. Хмелеводство в России: Материалы и исследования. Вып.1. Культура хмеля на Волыни / Самуил Абрамович Эгиз, Россия. Департамент земледелия. – Санкт-Петербург: Типо-литография "Герольд", 1907. – 139 с.

7.922. Эльце, А.. Еврейский вопрос и национализация кредита / А. Эльце. – К.: [б.и.], 1914. – 24 с.

7.923. Энциклопедический словарь. – Том XX (39): Алтай – Арагвай / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. – СПб.: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1897. – 480 с.

7.924. Энциклопедический словарь. – Т. I-а: Алтай – Арагвай / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. – СПб.: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1890. – 485 с.

7.925. Эпп Г., Бергман Г. К вопросу о происхождении меннонитов. – Пг.: Издание Г. А. Б., 1915. – 34 с.

7.926. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ред кол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 552-553

7.927. Ядловська О.С. Етнічний склад сільського населення Півдня України напередодні 1917 р. // Чорноморський літопис. – 2011. – Вип. 3. – С. 83-86.

7.928. Якубова Л.Д. Маріупольські греки / Л. Д. Якубова; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: [б.в.], 1999. – 331 с.

7.929. Якубова Л.Д. Національно-культурне життя національних меншостей. // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С. 48-52

7.930. Яновский С.Я Еврейская благотворительность // Трудовая помощь. – 1902. – № 10. – С. 570-615

7.931. Яхінсона І. Соціально-економічний побут євреїв Росії у XIX ст. // Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії. – Київ: Видавництво АН УРСР, 1929. – Т.2. – 250 с.

7.932. Яшин В.О. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX ст.: монографія / Вадим Яшин. – Кривий Ріг: Роман Козлов, 2013. – 278 с.

7.933. Bradley Joseph Voluntary Associations and Civic Culture in Late Imperial Russia / Joseph Bradley. – Princeton: Princeton University Press, 1991. – S. 131-148.

7.934. Brandes D. Von den Zaren adoptiert. Die Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751-1914. – München: R.Oldenbourg Verlag, 1993. – 549 s.

- 7.935. Cyprian J. K historii ceske skoly v Kijeve. – Ibid. – 1923. – S. 2
- 7.936. Ehrh A. Das Mennonitentum in Ruland von seiner Einwanderung bis zur Gegenwart. – Berlin: Leipzig, 1931. – 82 s.
- 7.937. Einfeld A. Die Russlanddeutschen Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. – München: Langen Müller, 1992. – Bd. 2. – 221 s.
- 7.938. Epp D. Die Chortizer Mennoniten. – Odessa: Gedruckt von U. Schulze, 1889. – 195 s.
- 7.939. Friesen P. M. Alt-Evangelische Mennonitische Bruderschaft in Russland (1789–1910). – Halbstadt, Taurien: „Raduga“, 1911. – 930 s.
- 7.940. Fruse L. Bildungswesen // Mennonitische Lexicon. – Frankfurt am Main, 1957. – S. 109–112.
- 7.941. Isaak F. Die Molotschnaja Mennoniten. – Halbstadt, Taurien: „Raduga“, 1908 – 290 s.
- 7.942. Kravchenko B. Social change and national consciousness in twentieth century Ukraine. – New York, 1985. – 333 s.
- 7.943. Kroeker N. J. Erste Mennonitendoerfer Russlands 1789–1943. Chortiza – Rosental. – Vancouver, Canada, 1981. – 292 s.
- 7.944. Lindenmeyer A. Poverty is not a vice: Charity, Society and the State in Imperial Russia. – Princeton: Princeton UP, 1996. – 335 s.
- 7.945. Reimer A. The Print Culture of the Russian Mennonites 1870–1930 // Mennonites in Russia 1788–1988. – Winnipeg, Manitoba, 1989. – P. 221–137.
- 7.946. Rempel D. The Mennonite colonies in New Russia: a study of their Settlement and economic development from 1789 to 1917. – Stanford University, 1933. – 86 s.
- 7.947. Vaculík J. Jihomoravský signatář kyjevského zápisu Jan Volf. – Brno: Muzejní a vlastivědná společnost, 1999, – 306 s.
- 7.948. Vazulík J. Dejiny volunskych Čechu. Leta 1868 – 1914. – Praha: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel, 1997. – 211 s.
- 7.949. Zuman FJ. Jindriska v historii naseho cesstvi na Rusi // Vöstnik LJstredniho Sdruzeni Cechu a Slovaku z Ruska. – 1924. – S. 2-3

8. Дисертації та автореферати дисертацій

8.950. Берестень О. Є. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність німецьких і менонітських колоністів Півдня України (1905-1914 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Є. Берестень; Дніпропетровський національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 200 арк.

8.951. Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.В. Белікова; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

8.952. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863-1914 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Білобровець Ольга Матвіївна; Київський національний лінгвістичний ун-т. – Київ, 2005. – 230 арк.

8.953. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX - на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Буравський Олександр Антонович; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2003. – 20 с.

8.954. Васильчук В. М. Німці України: суспільний та національний аспекти XX - початок XXI ст.: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Васильчук Володимир Миколайович; Київський національний лінгвістичний ун-т. – Київ, 2006. – 500 арк.

8.955. Волкова С. А. Чехи на півдні України (60-ті рр. XIX - 30-ті рр. XX століття): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волкова Світлана Анатоліївна ; Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімферополь, 2006. – 278 арк.

8.956. Гветадзе І. Г. Добродійна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гветадзе Іван Георгійович; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 324 арк.

8.957. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX - на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гузенко Юрій Іванович; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2004. – 240 арк.

8.958. Задерейчук И.А. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789 – 1938 рр.: автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01. – Харків, 2005. – 20 с.

8.959. Замуруйцев О.В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.

8.960. Ковба Ж.М. Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис... канд. іст. наук / 07.00.03 – всесвітня історія; Львівський держ. у-нт. ім. І. Франка. – Львів, 1974. – 191 с.

8.961. Крічкер О. Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Крічкер Ольга Юхимівна; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2013. – 20 с.

8.962. Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кульчицька Олена Василівна; Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2007. – 292 арк.

8.963. Лойко Л.І. Етнополітична суб'єктивність громадських організацій етнічних меншин України: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 25.00.05 / Ін-т держави і права. – Київ, 2006. – 36 с.

8.964. Магась-Демидас Ю. І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті-1914 роки: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Магась-Демидас Юлія Іванівна; Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 267 арк.

8.965. Махорін Г. Л. Благодійна діяльність на Волині (1793-1917): історичний аспект: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Махорін Геннадій Леонідович; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – 202 арк.

8.966. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX - початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Морозова

Анна Валеріївна; Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2005. – 316 арк.

8.967. Мухіна І. Г. Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX - початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Мухіна Ірина Геннадіївна; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2005. – 204 арк.

8.968. Мучник А.М. Єврейський кредитно-кооперативний рух в Україні (етнополітологічний аспект): дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / Мучник Анатолій Мусійович; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – Київ, 2006. – 165 арк.

8.969. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX-початок XX століття): дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1996. – 27 с.

8.970. Нарадько А.В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нарадько Андрій Валерійович; Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2002. – 222 арк

8.971. Наулко В.И. Этнический состав населения Украинской ССР: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.07 / Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – Москва, 1964. – 19 с.

8.972. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине: автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.07 / АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Москва, 1976. – 52 с.

8.973. Осачук С. Д. Німецькі товариства на Буковині (третья четверть XIX-початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Осачук Сергій Дмитрович; Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999. – 212 арк.

8.974. Пашков М.Ю. Социально-функциональный анализ общественных объединений на Украине в XIX-XX вв.: автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.02 / Киевский ин-т политологии и соц. Управления. – Киев, 1991. – 18 с.

8.975. Пачев С. І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861-1917 рр.): комплексне дослідження: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Пачев Сергій Іванович; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 195 с.

8.976. Петков С. В. Переселенські національні меншини на українських землях у складі Російської імперії в XVIII - на початку XX ст. (історико-правове дослідження): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Петков Сергій Валерійович; Університет внутрішніх справ. – Харків, 1999. – 207 арк.

8.977. Сейко Н. А. Добročинність у сфері освіти України (XIX - початок XX століття): автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Сейко Наталія Андріївна; Луганський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009. – 44 с.

8.978. Ступак Ф. Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – початку XX століття.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ф. Я. Ступак; Київський ун-т ім. Т.Шевченка, – Київ, 1997. – 210 с.

8.979. Терентьєва О.О. Просвітницька та благодійна діяльність грецьких купців діаспори: на прикладі діяльності родини Зосимів (кін. XVIII – сер. XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України Інститут історії України. – Київ, 2004. – 20 с.

8.980. Шевчук-Бєла Я. В. Правове становище національних меншин Півдня України у складі Російської імперії наприкінці XVIII - на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): дис... канд. юрид.: 12.00.01 / Шевчук-Бєла Яна Валеріївна; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – 202 арк.

8.981. Шпиталенко Г. А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX століття): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України – Київ, 2003. – 198 арк.

8.982. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст.: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Щербак Надія Олександрівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2006. – 38 с.